

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

## **КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ**

Навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти

Одеса, 2020

Рекомендовано до друку рішенням кафедри конституційного права (протокол № 6 від 23.12.2019), навчально-методичною радою Національного університету «Одеська юридична академія» (протокол № 4 від 05.03.2020).

**Авторський колектив:**

**Д.С. Терлецький**, завідувач кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук, доцент (вступ; методичні рекомендації (з Ю.Д. Батаном); теми 8, 19; загальна редакція посібника);

**М.В. Афанасьєва**, професор кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук, доцент (теми 9, 13);

**Ю.Д. Батан**, асистент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія» (методичні рекомендації (з Д.С. Терлецьким); тема 10; технічна редакція посібника);

**Ю.Ю. Бальцій**, доцент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук, доцент (тема 15);

**Д.Є. Волкова**, доцент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук (тема 14);

**А.А. Єзеров**, суддя Верховного Суду, кандидат юридичних наук, доцент (тема 6);

**І.Ю. Животовська**, старший викладач кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук (тема 16);

**А.Р. Крусян**, завідувач кафедри загальнотеоретичної юриспруденції, конституційного та адміністративного права Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук, професор (тема 1);

**К.К. Кулі-Іванченко**, доцент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук, доцент (теми 2, 11);

**Н.В. Мішина**, професор кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук, професор (тема 5);

**А.Т. Назарко**, доцент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук (теми 3, 17);

**О.В. Олькіна**, доцент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук, доцент (теми 7, 18);

**В.М. Панасюк**, доцент кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія», кандидат юридичних наук (теми 4, 12).

**Рецензенти:**

**О.В. Батанов**, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

**К.Ю. Кармазіна**, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та правосуддя Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Навчально-методичний посібник підготовлено відповідно до вимог державних освітніх стандартів для викладачів закладів вищої освіти та здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня, що навчаються за спеціальністю 081 «Право».

Система конституційного права України викладена на засадах її багатоаспектності, що є цілком виправданим у зв'язку з об'єктивністю існування багатьох рівнів зазначеної системи. При цьому до змісту навчально-методичного посібника включені складники, які засвідчують наукові напрацювання кафедри конституційного права конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія».

## ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	7
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ*.....	15
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ.....	16
Тема 1. Вступ до сучасного українського конституціоналізму.....	16
Тема 2. Конституційне право як основа національного права.....	27
Тема 3. Джерела конституційного права.....	37
Тема 4. Конституція України — Основний Закон держави і суспільства.....	47
Тема 5. Конституційно-правові відносини.....	55
Тема 6. Конституційні конфлікти.....	61
Тема 7. Відповідальність у сфері конституційного права.....	72
Тема 8. Конституційний лад України.....	80
Тема 9. Конституційні засади формування та функціонування громадянського суспільства.....	91
Тема 10. Конституційні форми народовладдя.....	97
Тема 11. Конституційний статус людини і громадянина в Україні.....	113
Тема 12. Громадянські (правові) стани особистості в Україні.....	124
Тема 13. Державний устрій і територіальна організація України.....	134
Тема 14. Місцеве самоврядування в Україні.....	141
Тема 15. Законодавча влада в Україні.....	151
Тема 16. Президент України.....	162
Тема 17. Виконавча влада в Україні.....	172
Тема 18. Конституційні засади правосуддя.....	185
Тема 19. Конституційна юстиція.....	196
ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	212
ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО СЕМЕСТРОВОГО КОНТРОЛЮ (ІСПИТІВ І ЗАЛКІВ).....	235

## ВСТУП

Конституційне право являє собою складну багатоаспектну категорію, яка розуміється у трьох основних значеннях.

По-перше, конституційне право – галузь права, складова частина системи права певної держави, що виступає смисловим та нормативно-правовим стрижнем національного правового регулювання.

По-друге, конституційне право – спеціальна, галузева юридична наука, спрямована передусім на пізнання тих явищ та процесів правової дійсності, на які здійснює регулятивний вплив галузь конституційного права в різних державах. Іншим важливим напрямком науки конституційного права є пізнання тих питань, які знаходяться поза змістом галузевого регулювання (наприклад, визначення предмета та суб'єктів конституційного права).

Нарешті, по-третє, зміст галузі і досягнення науки покладено в основу навчальної дисципліни, визначеної як конституційне право, без якої немислиме формування компетентностей, необхідних для розуміння природи і функцій права, змісту теоретичних засад (доктрин), принципів і основних юридичних інститутів, застосування права, а також меж юридичного регулювання суспільних відносин.

Водночас вихідним серед наведених значень категорії конституційного права є його визначення як галузі права, складової частини системи права певної держави. При цьому усе різноманіття запропонованих натепер дефініцій «галузі конституційного права» об'єднує змістовний наголос на провідному, пріоритетному, фундаментальному тощо призначенні цієї галузі, норми якої регулюють найважливіші, насамперед, – політичні та інші, тісно пов'язані з ними суспільні відносини.

Не заперечуючи проти такого підходу, тим не менш зазначимо, що пріоритетне та фундаментальне (при)значення галузі конституційного права може бути пояснене інакше. Конституційне право як галузь визначає та нормативно закріплює, причому у низці випадків – закріплює імпліцитно, ті фундаментальні цінності-принципи, які встановлюють сутнісні параметри взаємовідносин у структурі зв'язків «особистість-суспільство-держава».

Саме тому, видається, загальновідоме твердження Рене Давида про те, що доктринальне та законодавче в праві «практично зрівнюється» для галузі конституційного права набуває майже абсолютного значення, засвідчуючи нерозривний зв'язок між доктриною та практикою правового регулювання.

Обмеження влади на користь окремої особистості; неприпустимість узурпації влади; детермінованість змісту й спрямованості діяльності держави невідчужуваними та непорушними правами і свободами людини; взаємна відповідальність держави й людини; нетотожність права й закону; вимоги справедливості та пропорційності, визначеності та передбачуваності правового регулювання тощо, будучи визначені та закріплені галуззю конституційного права справляють свій вплив на усю національну правову систему держави, не обмежуючись власне системою права.

Така аксіологічна інтерпретація галузі конституційного права, великий внесок до становлення та розвитку якої зробив доктор юридичних наук, професор

Марко Пилипович Орзіх, слугувала для авторського колективу вихідним орієнтиром при написанні цього навчально-методичного посібника.

Посібник підготовлено відповідно до вимог державних освітніх стандартів для викладачів закладів вищої освіти та здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня, що навчаються за спеціальністю 081 «Право». При цьому до структури посібника та змісту його теоретичної складової увійшли теми, які засвідчують результати наукових розвідок їх авторів. Йдеться, насамперед, про тему 1 «Вступ до сучасного українського конституціоналізму» та тему 6 «Конституційні конфлікти». Водночас використання авторських напрацювань є безсумнівним й в багатьох інших темах («Відповідальність у сфері конституційного права» (7), «Конституційні засади формування та функціонування громадянського суспільства» (9), «Конституційні форми народовладдя» (10), «Місьцеве самоврядування в Україні» (14) «Конституційна юстиція» (19) тощо), і вказує на впровадження до навчального процесу належним чином обґрунтованих результатів досліджень кафедри конституційного права Національного університету «Одеська юридична академія».

## МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

Результативне викладання конституційного права згідно з сучасними вимогами до організації та здійснення освітнього процесу<sup>1</sup> визначає завдання переосмислення технологій проведення навчальних занять, їхню модернізацію із обов'язковим комбінуванням пасивних, активних та інтерактивних методів навчання, запровадження дистанційних форм навчання та контролю. Вирішальне значення при цьому повинна мати спрямованість на формування у здобувачів вищої освіти здатності застосовувати набуті знання щодо сутності, змісту та особливостей конституційно-правового регулювання явищ та процесів правової дійсності у різних практичних ситуаціях.

Очевидно, що формування такої здатності нерозривно пов'язане із формуванням та розвитком творчого та критичного мислення здобувачів вищої освіти. Творче мислення, ґрунтуючись на самостійному застосуванні отриманих знань, заохочує винайдення нових шляхів вирішення наявних завдань. Натомість критичне мислення засвідчує здатність людини до формулювання обґрунтованих висновків і оцінок, прийняття усвідомлених рішень, уможливорює прогнозування результатів прийнятих рішень, визначення причинно-наслідкових зв'язків.

Формування та розвиток творчого та критичного мислення при викладанні конституційного права передбачає:

а) демонстрування варіативності, альтернативності, дискусійності наукових суджень та висновків, їхнього еволюційного розвитку;

б) спрямування розумової діяльності на аналіз, синтез, співставлення та оцінювання наукових суджень та правових приписів, верифікацію будь-яких відомостей та фактів;

в) заохочення до визначення структурно-функціональних та причинно-наслідкових зв'язків в механізмі конституційно-правового регулювання;

г) заохочення до прогнозування ефективності та результативності конституційно-правового регулювання;

ґ) структурування та аргументування здобувачами вищої освіти власних суджень та висновків, їх адекватне оцінювання;

д) спрямування розумової діяльності на пошук нестандартних, нових шляхів вирішення теоретичних та практичних завдань у сфері конституційно-правового регулювання.

У контексті наведеного підходу мета лекції, як основної форми проведення навчальних занять, призначеної для засвоєння теоретичного матеріалу – надати систематизовані основи наукових знань та практичного досвіду з певної напрямку (теми) навчальної дисципліни конституційного права, сконцентрувати увагу на найбільш складних і актуальних теоретичних та практичних питаннях.

Лекція повинна стимулювати активну пізнавальну діяльність здобувачів вищої освіти, тому принципово важливо періодично змінювати форму спілкування із аудиторією – від монологу до діалогу, поєднувати усний виклад

---

<sup>1</sup>Детальніше див.: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII «Про вищу освіту» (зі змінами); Положення про організації освітнього процесу Національного університету «Одеська юридична академія», затверджене наказом ректора від 16.09.2019 № 2242а URL: <https://onua.edu.ua/ua/doc-education-ukr/3743-polozhennya-pro-organizatsiyu-osvitnogo-protsesu-nu-oyua> (дата звернення: 20.02.2020).

матеріалу з методами візуалізації та алгоритмізації, зокрема через застосування структурно-логічних схем, тощо.

Кращому опануванню здобувачами вищої освіти навчальним матеріалом може слугувати проведення певної частини лекційного заняття у форматі:

а) бесіди, що передбачає активізацію інтелектуальної діяльності здобувачів вищої освіти, мотивування їх до вивчення певної теми навчальної дисципліни, постановку «бінарних» та «небінарних» запитань для виявлення ставлення, думки, рівня ознайомлення та готовності здобувачів вищої освіти, визначення міри сприйняття ними матеріалу, що викладається. Адекватна оцінка психоемоційного стану слухачів, фахова та етична реакція на їхні репліки – загальна вимога до проведення будь-якого публічного виступу – за такого формату набуває особливого значення;

б) дослідження, що передбачає формулювання здобувачами вищої освіти за участі викладача певної теоретичної позиції, виявлення закономірностей або аномалій у конституційно-правовому регулюванні, шляхом «мозкового штурму» (метод спільного пошуку ідей і рішень, шляхів вирішення проблем або нестандартних ситуацій, що на має на меті спершу запропонувати якнайбільшу кількість варіантів, не вдаючись до їхнього аналізу та критики, а потім відібрати перспективні пропозиції, обговоривши й оцінивши кожен варіант);

б) ситуаційного аналізу (кейс-метод), що передбачає вивчення здобувачами вищої освіти реальної конкретної політико-правової ситуації (події), визначення за участі викладача суті проблеми, причин та наслідків причин, формулювання можливих варіантів її вирішення;

в) «бінарної» лекції, що передбачає виклад певного навчального матеріалу з протилежних позицій (прихильника – противника; теоретика – практика тощо) і спрямована на демонстрацію різних підходів до розуміння певного конституційно-правового явища або процесу. Така технологія викладання спонукає слухачів порівнювати й оцінювати різні точки зору, використовувати у подальшому нові ідеї замість традиційних чи очікуваних.

Під час лекційного заняття можуть застосуватися різноманітні пасивні, активні та інтерактивні методи навчання, широко висвітлені у спеціальній літературі, стислий перелік якої наведено у Переліку рекомендованої літератури наприкінці посібника.

Критерієм вибору методів навчання є їхня відповідність дидактичним меті та завданням навчального заняття, конкретним обставинам – умовам і часу навчання, психоемоційному стану здобувачів вищої освіти, рівню їхню базової підготовки та мотивації тощо. При цьому слід врахувати не лише потребу надання здобувачам вищої освіти нових знань, а й формування у них вмінь та навичок, необхідних для подальшого самостійного здобуття й оновлення інформації, професійного й фахового застосування набутих знань.

Алгоритм оптимального вибору методів навчання (за Ю.К. Бабанським) полягає в тому, аби визначити:

а) чи вивчатиметься певний матеріал самостійно, чи під керівництвом викладача;

б) співвідношення репродуктивних і продуктивних методів, перевагу надавати продуктивним методам;

- в) співвідношення індуктивних і дедуктивних, аналітичних та синтетичних методів, перевагу надати дедуктивним та синтетичним методам;
- г) міру і спосіб поєднання словесних, наочних та практичних методів;
- г) потребу застосування методів стимулювання;
- д) час використання методів контролю і самоконтролю.
- е) запасні варіанти на випадок відхилення реального процесу навчання від запланованого.

На відміну від лекції, основна мета практичного заняття – сприяти формуванню практичних компетентностей здобувачів вищої освіти. Набуті ними на лекції та в процесі самостійної роботи над навчальною і науковою літературою, актами законодавства та правозастосування знання мають бути перевірені з точки зору їх практичного застосування.

Усталений підхід до технології проведення практичного заняття як дискусії навколо попередньо визначеної теми, до якої здобувачі вищої освіти готують тези виступів згідно з програмою та робочою програмою навчальної дисципліни, залишається актуальним й затребуваним.

Широко відомою й визнаною методикою організації та проведення дискусії є «Сократів діалог», який базується на тому, що істина й знання не дані в готовому вигляді, а являють собою мету, якої потрібно досягти в результаті мисленнєвого пошуку. За цієї методики викладач модерує дискусію щодо певного проблемного питання з метою поглиблення і закріплення набутих знань, формування вмій і навичок їх інтерпретації та аргументованого викладу, застосування до конкретної правової ситуації. При цьому викладач має саме модерувати дискусію – спрямовувати та залучати до обговорення проблемного питання здобувачів вищої освіти. Для цього викладач задає: а) початкові питання, які є вихідною точкою дискусії; б) спрямовувальні питання, які скеровують дискусію, допомагають поглиблювати і доповнювати обговорення; в) заключні питання, які підводять обговорення до формулювання певних висновків. В усіх випадках питання мають бути конкретними та аналітичними. Кількість учасників та міра їх залучення до дискусії може суттєво різнитися за конкретних обставин, але в будь-якому разі охоплювати більшість присутніх на практичному занятті.

Іншою методикою організації та проведення дискусійного обговорення є дебати. З-поміж інших саме дебати найкращою мірою забезпечують цілісне сприйняття певного правового явища чи процесу та сприяють розвитку навичок аргументації та інтерпретації в умовах чітко визначеного часу.

За зразок при проведенні дебатів може бути обраний варіант, який включає:

1) формулювання так званого бінарного питання, тобто питання, яке передбачає лише відповіді «так» або «ні» (наприклад, чи підтримуєте ви запровадження в Україні інституту префектів);

2) поділ групи здобувачів вищої освіти на три групи учасників дебатів: суддів, учасників, які мають підтримувати відповідь «так», та учасників, які мають підтримувати відповідь «ні». Кількість учасників кожної групи може варіюватися залежно від обставин;

3) спільна підготовка групою учасників аргументів на обґрунтування своєї позиції. Кількість аргументів та тривалість підготовки так само може варіюватися залежно від обставин, але, за загальним правилом, не повинна перевищувати 6 аргументів для кожної групи та 15 хв. відповідно;

4) проведення дебатів в такий спосіб, аби почерговий виступ учасника від кожної з груп не перевищував 1 хв. Тривалість виступу під час дебатів ані змінювати, ані порушувати не можна. Кожен учасник дебатів, окрім першого, протягом 1 хв. має спочатку відреагувати на аргумент учасника іншої групи, а потім озвучити власний аргумент.

5) оцінювання учасників дебатів. Здійснюється спочатку індивідуально і по черзі суддями і лише потім – викладачем. При цьому і судді, і викладач мають навести пояснення тієї чи іншої оцінки для кожного з учасників. Оцінювання має враховувати показані результати щодо застосування знань, аргументації власної позиції та контраргументації позиції опонента. Після цього викладач за аналогічним алгоритмом оцінює суддів.

Звісно, можливі й інші варіанти організації та проведення дискусійного обговорення. Так, наприклад, практичну цінність має методика «взаємного опитування», за якої два здобувача вищої освіти під контролем викладача почергово задають один одному певну кількість (орієнтовно п'ять) конкретних запитань за темою практичного заняття, після чого викладач ставить кожному з них кілька заключних питань. Модифікацією цієї методики є «спільне опитування», за якого питання тому, хто відповідає, по черзі задають усі присутні на практичному занятті студенти; при цьому повторювати питання не можна.

Методики «взаємного» та «спільного» опитування дозволяють покращити навички формулювання конкретних й лаконічних питань. Особам, які претендують на високу оцінку, викладач може радити ставити передусім важкі запитання. Це також дозволяє розвивати навички розрізнення легких, середніх і важких питань. Оцінюванню підлягає не лише правильність, точність й аргументованість відповідей, а і правильність і точність запитань, рівень їх складності, що у сукупності є індикатором здатності здобувачів вищої освіти до аналізу та синтезу набутих знань.

Незалежно від застосовуваної методики, важливо наголосити, що дискусія ні в якому разі не має зводитися до механічного відтворення, переповідання здобувачами вищої освіти навчального матеріалу, особливо – конспекту лекційних занять.

Відповідно, до або після проведення дискусійного обговорення можуть застосовуватися фронтальне або експрес-опитування; контрольні роботи; виконання індивідуальних завдань (наприклад, підготовка тез публічного виступу на певну тему протягом обмеженого часу (експромт-виступів); письмовий аргументований аналіз певної юридичної ситуації або документа з обмеженням кількості слів для розвитку навички лаконічно висловлювати власну думку тощо).

Цифровізованим різновидом фронтального опитування є обмежене у часі (не більше 10 хв.) тестове опитування здобувачів вищої освіти через Google Forms або інші цифрові сервіси. При цьому заздалегідь підготовлені викладачем тестові завдання можуть бути відкритого або закритого типу, хоча останній тип – є більш простим у застосуванні й оцінюванні. Цифровізація дозволяє зробити різними порядки тестових завдань і варіантів відповідей для всіх присутніх, а також оперативно й об'єктивно оцінити знання та швидко обговорити правильні відповіді.

Наразі, зважаючи на Концепцію реформування юридичної освіти, а також структуру єдиного фахового вступного випробування з права, вирішенню

тестових завдань має бути приділено належну увагу. Окрім традиційного розв'язування тестів, пропонується **обговорення аргументації вибору варіанта** в кожному тестовому завданні. До практичного заняття викладач готує певну кількість закритих тестів із відповідної теми, серед них можуть бути тести зовнішнього незалежного оцінювання минулих років. Здобувач вищої освіти має не лише надати відповіді на орієнтовно 8 – 12 тестових завдань, а й обґрунтувати їх, зокрема вказати, чому інші три варіанти відповіді не є правильними або за яких умов вони могли бути правильними, яке слово або словосполучення у запитанні вказує на правильну відповідь тощо. Навіть у разі якщо студент не знає правильної відповіді, то має пояснити власні міркування, демонструючи певні знання з навчальної дисципліни та вміння критично й аналітично мислити.

Наприклад, єдине фахове вступне випробування з права 2017 року включало таке тестове завдання:

*«Що із перерахованого НЕ є елементом системи стримувань і противаг?»*

*А Різні способи формування гілок влади.*

*Б Право вето глави держави по відношенню до прийнятих парламентом законів.*

*В Інститут контрастигування.*

*Г Можливість надання органам місцевого самоврядування окремих повноважень органів виконавчої влади».*

Аргументація відповіді на нього може містити відповіді на такі питання:

а) зміст системи «стримувань і противаг»; б) зміст права вето; в) зміст контрастигування; г) приклади способів формування гілок влади. Здобувач вищої освіти має пояснити, що об'єднує три дистрактори та чим ключ (інститут делегування повноважень) відрізняється від них і не належить до системи «стримувань і противаг».

Єдине фахове вступне випробування з права 2016 року включало тестове завдання такого змісту:

*«Який із принципів виборчого права утверджується закріпленням в Законі України «Про вибори Президента України» положенням про те, що громадяни України безпосередньо обирають Президента України?»*

*А Загального виборчого права.*

*Б. Рівного виборчого права.*

*В. Прямого виборчого права.*

*Г. Вільного виборчого права».*

Здобувач вищої освіти має коротко встановити, що означає кожен із принципів, вказаних у варіантах відповіді, а також вказати головне слово в запитанні, яке є підказкою навіть у тому випадку, якщо здобувач недостатньо розуміє зміст принципів виборчого права – таким словом є «безпосередньо».

Одним зі способів застосування знань здобувачів вищої освіти і водночас використання тестових завдань є розвиток навичок **складання ними тестів**. Домашнє завдання може полягати в тому, що збачував обирає по 6 – 8 питань на семестр із поданого переліку питань і самостійно складає від 1 до 5 закритих тестів і надсилає їх викладачу на електронну пошту або шляхом заповнення онлайн-форми. За змістом ці тести можуть бути, наприклад, такими:

а) тест на встановлення послідовності – необхідність розташування чотирьох варіантів дій (понять, характеристик) у певній послідовності

(наприклад, порядок вирішення конституційного конфлікту або порядок реєстрації громадського об'єднання);

б) тест на співвідношення (логічні пари) – встановлення відповідності між назвами, умовами, твердженнями, висновками тощо, які логічно взаємопов'язані, але розташовані за умовою завдання у різних групах довільним чином. Тест передбачає наявність двох стовпчиків, кожен із яких має по чотири або п'ять слів або словосполучень. Для наочності подано приклад:

*«Співвіднесіть критерії класифікації з видами конституційно-правових норм:*

- А. За функціональною спрямованістю.*
  - Б. За способом впливу на суб'єкти права.*
  - В. За характером регулювання суспільних відносин.*
  - Г. За дією в часі.*
- 1. Матеріальні, процесуальні.*
  - 2. Постійні, тимчасові, виключні.*
  - 3. Уповноважувальні, зобов'язувальні, заборонні.*
  - 4. Установчі, регулятивні, охоронні»;*

в) ситуаційне завдання з одним ключем (єдино правильним варіантом відповіді) і трьома дистракторами (неправильними варіантами відповіді). Для теоретичних питань, пов'язаних із предметом, інститутами, нормами тощо, рекомендовано складати не ситуаційні завдання, а завдання на застосування теорії. Нижче наведено приклад такого завдання:

*«У якій зі статей Конституції України зазначається ознака суверенності конституційного ладу України?»*

*А. «Суверенітет України поширюється на всю її територію» (ст. 2).*

*В. «Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу» (ст. 17).*

*С. «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» (ст. 1).*

*Д. «Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами» (ч. 3 ст. 5)».*

Серед **цілей подібного завдання** можна виокремити такі: 1) здобувачі вищої освіти застосовують набуті знання для складання тестів; 2) здобувачі вищої освіти розуміють технологію складання тестів і ставлять себе на місце автора тестів, що може підсвідомо сприяти покращенню розуміння тестів під час вирішення у майбутньому; 3) здобувачі вищої освіти набувають навичок тестології; 4) з огляду на це, вони краще розуміють відповідне питання; 5) активізація не механічного запам'ятовування, а сутнісного розуміння теорії конституційного права та конституційно-правового регулювання; 6) можливість використання складених тестів для їхнього використання в навчальному процесі шляхом вирішення й обговорення з іншими здобувачами вищої освіти; 7) урізноманітнення навчання; 8) можливість суміщення цієї форми із іншими формами контролю засвоєння знань і вмінь та навичок.

Іншим важливим різновидом навчальної активності здобувачів вищої освіти під час практичного заняття є виконання ними практичних завдань. Практичні

завдання, розміщені у посібнику, спеціально розроблені до кожної теми і спрямовані на формування та розвиток здатності фахово аналізувати інформацію, оцінювати повноту та можливості її використання, а також здатності практичного застосування набутих знань у різних правових ситуаціях, виокремлення юридично значущих фактів і формування обґрунтованих висновків.

При цьому основу переважної більшості практичних завдань складає конкретна правова ситуація, а поставлені до неї питання утворюють вправу на задану тему, виконання якої обов'язково вимагає комплексного застосування теоретичних знань та релевантних джерел правового регулювання.

Залежно від конкретних обставин час, тривалість та форма вирішення практичних завдань можуть змінюватися, але в будь-якому разі передбачає формулювання належним чином аргументованої відповіді – логічно несуперечливих суджень, доказів та висновків, що ґрунтуються на правильно обраних правових приписах. І лише в тому разі, коли їх застосування до конкретної ситуації є вірним, практичне завдання може вважатися повним та правильним.

З метою розвитку у здобувачів вищої освіти здатності застосовувати набуті знання щодо сутності, змісту та особливостей конституційно-правового регулювання явищ та процесів правової дійсності у різних практичних ситуаціях можуть також застосовуватися:

а) організаційне та нормативно-правове проектування – спрямоване на формування вмінь та навичок складання правових документів конституційно-правового змісту (запити на доступ до публічної інформації, заяви (клопотання) і скарги; постанови та протоколи засідання виборчої комісії, документи для реєстрації політичної партії або громадської організації, конституційні скарги тощо);

б) складні творчі завдання – наприклад, підготовка аналітичних висновків, порівняльних таблиць до проектів законів України конституційно-правового спрямування, наукових звітів, написання тез доповідей та наукових публікацій;

в) виконання проектів, які передбачають детальне опрацювання певної особисто значущої проблеми у сфері конституційно-правового регулювання і мають завершитися цілком реальним, відчутним практичним результатом (наприклад, утворення громадського об'єднання, набуття певного правового статусу тощо);

г) ситуативні, рольові, імітаційні, організаційно-діяльнісні ігри (обговорення законопроекту про внесення змін до Конституції України або ординарного закону; засідання Великої палати або Сенату Конституційного Суду України, парламенту, Кабінету Міністрів України; голосування на звичайній або спеціальній виборчій дільниці; засідання дільничної, окружної або територіальної виборчої комісії; моделювання з'їзду політичної партії, громадської організації тощо). Ефективність гри залежить від якості підготовки викладача, який має спеціально розробити фабулу, визначити перелік ролей і підготувати конфіденційну інформацію для виконавців ролей, скласти завдання для учасників і спостерігачів, інструкції для активних учасників гри, підібрати нормативні матеріали, визначити час для проведення гри, передбачивши, щоб усі змогли виступити і як активні учасники, і як спостерігачі, і як коментатори, сформулювати запитання для зворотного зв'язку. Також бажано запросити

експертів (суддів, адвокатів, прокурорів) для аналізу дій учасників, висловлення зауважень і пропозицій, ознайомлення з їхнім професійним досвідом. Доцільним є відеозапис промов навчальної гри;

г) редагування й/або створення статей у Вікіпедії, що пропонується розглянути замість такого репродуктивного методу, як написання рефератів. Спеціально створено Освітню програму Вікіпедії — міжнародну програму з поширення практики написання статей у вільній енциклопедії як форми самостійної роботи студентів у вишах, близько 10 українських університетів вже є її учасниками, інтегруючи сучасні інформаційно-комунікаційні технології у навчальний процес. Позитивними аспектами для студентів, що збільшують їх мотивованість, є: суспільна значущість та відповідальність; удосконалення професіоналізму студента-автора; можливість залишити уособлений слід в історії; унікальність внеску; прозоріший та об'єктивніший процес оцінювання роботи. Іншими перевагами є: відсутність потреби витратити зайві папір та фарбу; набуття навичок редагування Вікіпедії більшою кількістю людей; створення нових статей та (переважно) поліпшення якості наявних; сприяння популяризації наукових знань в українському суспільстві, популяризації та розвитку української мови й культури; значно менша можливість видати плагіат за власну роботу; можливість студентам одержувати як індивідуальні, так і колективні завдання, а викладачам – оцінити внесок кожного студента, навіть якщо кілька людей редагували одну статтю. Для викладачів, що беруть участь в Освітній програмі Вікіпедії, складено план дій, який включає такі фази: підготовчу, курсову, підсумкову, або оцінкову. Вікіпедія містить значну кількість так званих навчально-методичних посібників<sup>2</sup>;

д) професійні конкурси і змагання (конкурс знавців права, брейн-ринг «Знавці Конституції», олімпіади з конституційного права, міжнародні та національні конкурси із судових дебатів, парламентських або теледебатів тощо).

З метою урізноманітнення викладання та вивчення конституційного права України вважаємо за необхідне порадити і викладачам і здобувачам вищої освіти Практикум з конституційного права України (*Київ, Ліра К, 2018. 640 с.*), розроблений доктором юридичних наук В.Ф. Нестеровичем. Це видання містить надзвичайно багатий (і якісно, і кількісно) каталог задач, вправ та творчих завдань з конституційного права України різних форм, змісту та ступеня складності, які можуть бути використані під час аудиторної та самостійної роботи, підготовки здобувачами вищої освіти до різних контрольних заходів.

На завершення методичних порад, дозволимо навести вислів професора Н. Гронлунда (*Norman E. Gronlund*): «Якщо ми хочемо, аби студенти опанували навички міркування, то ми повинні забезпечити їм такий досвід, який вимагає використання міркувань».

---

<sup>2</sup>Детальніше див.: Батан Ю. Д. Вікіпедія та навчальний процес у вищих навчальних закладах: стан взаємодії. *Інформаційне суспільство: проблеми та перспективи: Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 28 травня 2016)*. Одеса: Фенікс, 2016. С. 12–14. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/10596> (дата звернення: 03.02.2020)

## ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ\*

№ з/п	Назва теми	лекції	практичні заняття
1.	Вступ до сучасного українського конституціоналізму	2	2
2.	Конституційне право як основа національного права	1	1
3.	Джерела конституційного права	1	1
4.	Конституція України — Основний Закон держави і суспільства	2	2
5.	Конституційно-правові відносини	1	1
6.	Конституційні конфлікти	1	1
7.	Відповідальність у сфері конституційного права	2	2
8.	Конституційний лад України	2	2
9.	Конституційні засади формування та функціонування громадянського суспільства	2	2
10.	Конституційні форми народовладдя	2	2
11.	Конституційний статус людини і громадянина в Україні	2	2
12.	Громадянські (правові) стани особистості в Україні	2	2
13.	Державний устрій і територіальна організація України	2	2
14.	Місьцеве самоврядування в Україні	2	2
15.	Законодавча влада в Україні	2	2
16.	Президент України	2	2
17.	Виконавча влада в Україні	1	2
18.	Конституційні засади правосуддя	1	2
19.	Конституційна юстиція	2	2
	<b>ЗАГАЛОМ</b>	<b>32</b>	<b>34</b>

\*кількість академічних годин може змінюватися відповідно до програм навчальної дисципліни «Конституційне право України», розроблених для різних структурних підрозділів (факультетів, інститутів тощо) Національного університету «Одеська юридична академія».

# ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

## Тема 1. Вступ до сучасного українського конституціоналізму

**Мета вивчення:** оволодіння знаннями: теоретичних та нормативно-правових основ сучасного українського конституціоналізму; генезису світового та українського конституціоналізму; змісту основних принципів та категорій сучасного конституціоналізму; змісту політико-правової системи сучасного українського конституціоналізму.

### Питання

1. Конституціоналізм — політико-правова система держави і суспільства. Історична ретроспектива сучасного конституціоналізму.
2. Принципи сучасного українського конституціоналізму.
3. Категоріальне значення людського виміру конституційного права. Людина у системі категорій конституціоналізму. Загальнолюдські політико-правові цінності сучасного конституціоналізму.
4. Публічна влада у системі сучасного українського конституціоналізму. Державна влада та публічно-самоврядна влада у системі сучасного українського конституціоналізму.
5. Зміст системи сучасного українського конституціоналізму.

### Теоретичний мінімум

**Конституціоналізм — політико-правова система держави і суспільства. Історична ретроспектива сучасного конституціоналізму.** У сучасній юридичній літературі немає уніфікованого визначення «конституціоналізму». Так, зарубіжні вчені розглядають конституціоналізм у нерозривному зв'язку з обмеженням влади держави на користь прав, свобод та інтересів людини як «віру в існування конституційних способів щодо встановлення державних обмежень», «юридичне обмеження держави і повна протилежність свавільному правлінню» (E. Barendt, S. McIlwain), сукупність принципів, порядку діяльності й інституційних механізмів, які традиційно використовуються з метою обмеження державної влади (А. Шайо). На думку американського професора права і соціології К.Л. Шеппелі «історія конституціоналізму починається з того моменту, коли суспільство, з інтересами якого правитель не бажав рахуватися, починає чинити опір»; «конституціоналізм з'являється як результат учиненої свавілля протидії»; «вважається, що конституціоналізм (в умовах ХХ ст. — А. К.) став відповіддю на беззаконня, що творяться необмеженою владою». Саме тому в країнах «молодої демократії» активізувався науковий інтерес до проблеми конституціоналізму з метою формування власної моделі в умовах конституційно-демократичних перетворень.

В українській конституційно-правовій науці виокремлюється три основні підходи до визначення конституціоналізму: політичний, філософський і юридичний. У політичному аспекті конституціоналізм розкривається як особливий характер відносин між державою і суспільством на основі консенсусу, як ідейно-політична доктрина і рух, скарбниця національної ідейно-політичної думки та державно-правової практики. У філософсько-історичному — як вчення про конституції, включаючи передконституційні ідеї божественного, природного права, договірного походження держави, вчення про демократію тощо. В юридичному аспекті конституціоналізм розуміється у вузькому сенсі як особливий режим функціонування державної влади на основі методів конституційного регулювання.

У широкому сенсі — це складна політико-правова система, в якій представлені конституційні норми та інститути, але не як щось застигле, статичне, а взяті разом з їхніми доктринальними основами, системою політико-правових цінностей, що відображають концепцію, філософію, сутність конституції і практики її реалізації.

**Конституціоналізм** — це публічно-правова система конституційної організації сучасного суспільства на основі права, демократії та утвердження конституційно-правової свободи людини, змістом якої (цієї системи) є конституція та конституційне законодавство, конституційні правовідносини, конституційна правосвідомість, конституційний правопорядок, функціонування якої спрямоване на обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини.

У *генезисі конституціоналізму* виокремлюють три періоди (з відповідними етапами): становлення (передісторію), розвиток (історію) і системне формування.

У періоді становлення (передісторії) конституціоналізму виокремлюються етапи: античність; раннє середньовіччя (IV—X ст.ст.); класичне середньовіччя (друга половина XI — кінець XV ст.); пізнє середньовіччя — ранній Новий час (XVI—XVII ст.ст.). Цей період характеризується таким: а) формуються перші уявлення щодо правил, принципів та форм організації суспільства, соціально-правового устрою життя людей, їхніх взаємовідносин із владою, які були оформлені у біблейські істини (заповіді), міфологічні епоси, трактати мудреців та філософів періоду античності, які стали витокami (предтечею) основних принципів конституціоналізму, а саме: ідеї справедливості, свободи, загального добробуту, непорушності закону; б) формується та досягає свого розквіту афінська демократія, досягнення якої увійшли до інтелектуального багажу конституціоналізму; в) формується римське право та виникає римська юриспруденція, їхні основні принципи та положення належать до витоків правової основи конституціоналізму; г) розвивається правова культура Візантії (IX—XI ст.ст.), здобутки якої, а саме: посилення ролі законів, що були запроваджені замість неписаних місцевих звичаїв, встановлення принципів «справедливого» правосуддя та їхніх гарантій — вплинули на формування концептуальної парадигми конституціоналізму; г) виникає міське право, з чим пов'язані формування міської демократії, громадянського суспільства, поява «конституційно-договірного» джерела права — міського статуту, що були витокami місцевого самоврядування як публічної (муніципальної) влади, так і інституту громадянського суспільства, без якого неможливими є реалії конституціоналізму; д) приймаються перші правові документи (Велика Хартія Вольностей 1215 р. у Великій Британії, Золота булла 1356 р. у Німеччині, Великий Березневий ордонанс 1357 р. у Франції), що стали правовою предтечею сучасного конституціоналізму; е) набувають свого розвитку ідеї, концепції та доктрини, що стали теоретико-історичними передумовами формування науково-практичної парадигми конституціоналізму, а саме — ідея підпорядкованості (обмеження) влади держави праву простежується у вченні І. Солберійського, у працях Н. Макіавеллі; концепцію народного суверенітету розробляли М. Падуанський, Ф. Отман, Ж. Боден, Алтузій; прихильником комунальної демократії, республіканського правління був Л. Аретіно Бруні; гуманістичні принципи людяності обстоював Е. Роттердамський.

Розвиток (початок власне історії) конституціоналізму припадає на період Нового часу (XVII—XIX ст.ст.) та характеризується таким: а) відбуваються революційні зміни феодальної форми правління, подолання абсолютистських

режимів республіканськими, аксіоматизуються ідеї свободи і рівності, права людини проголошуються природними і невідчужуваними, що відображується у перших конституційних актах англійської, американської та французької революцій, у цих умовах конституційний лад стає об'єктивною реальністю, з'являються елементні складові сучасного конституціоналізму; б) з'являються перші конституції в сучасному розумінні — як основні закони держави і суспільства; в) формуються теорії, доктрини та концепції, що стали підґрунтям теорії сучасного конституціоналізму, а саме: теорія природного права (Кант, Гегель, Вольтер, Руссо, Гоббс, Локк, Грацій, Спіноза), концепція природних прав людини та їхні три «стрижні» — свобода, рівність, власність, що стали тими основами, на яких будується громадянське суспільство, яке є передумовою сучасного конституціоналізму, теорія поділу влади (Д. Локк, Ш-Л. Монтеск'є); розвивається теорія народного суверенітету у працях Ж-Ж. Руссо; спостерігається розвиток української національної конституційної думки (сер. XVIII — початок XX ст.).

Системне формування конституціоналізму починається з Новітнього часу і триває в сучасності. У цей період український конституціоналізм набуває власних, характерних («українських» у державницькому сенсі) ознак. Так, у генезисі науково-практичної парадигми українського конституціоналізму в новітній історії виокремлюється чотири історичних періоди.

Перший період (1917—1921 рр.), коли Україна вперше в XX ст. намагалася вибороти незалежність, відзначився створенням та дією Української Центральної Ради, що мало прагматичне значення для формування парадигми конституціоналізму; процесами конституціоналізації, що відбувалися в той час та мали історичне значення для створення моделі українського конституціоналізму, а саме: ухвалення таких важливих актів, як універсали Центральної Ради, Конституція УНР, закони, ухвалені Центральною Радою, тощо.

Другий, радянський період (1921—1991 рр.) формування парадигми українського конституціоналізму характеризується таким: дією радянських конституцій (Конституції УСРР 1919 р., 1929 р. та Конституції УРСР 1937 р., 1978 р.), які підвели необхідну конституційно-правову базу під зміни, які відбулися в державі та суспільстві на той історичний період, водночас ці основні закони зробили певний внесок у формування науково-практичної парадигми українського конституціоналізму, зокрема у радянських конституціях було закріплено окремі політичні, соціальні, економічні, культурні права громадян тощо, за об'єктивної констатації суттєвих розбіжностей негативного характеру між юридичною та фактичною конституціями; прагненням створення в Україні держави і права на основі теорії соціалізму, втім постулати якої суперечать теорії конституціоналізму та, зокрема, принципам лібералізму, які становлять його ідеологічну основу.

Третій, пострадянський період формування науково-практичної парадигми конституціоналізму починається з моменту проголошення незалежності України. Часові межі цього періоду — з 1991 р. по 1996 р. (прийняття Конституції України) — збігаються з початком конституційної реформи в Україні.

Четвертий період формування парадигми конституціоналізму — сучасний, він характеризується здійсненням конституційної реформи у напрямі формування сучасного українського конституціоналізму (з 1996 р. та триває).

**Принципи сучасного українського конституціоналізму** — основоположні ідеї, стійкі керівні витоки, які відображають юридико-соціальні цінності, сприйняті

суспільством на поточному етапі його розвитку, та сутність сучасного вітчизняного конституціоналізму, слугують для створення системи конституціоналізму, а також для його практичного функціонування з метою обмеження (самообмеження) публічної влади на користь громадянського суспільства, прав та інтересів особи.

Система сучасного українського конституціоналізму ґрунтується на принципах: верховенства права; верховенства конституції і (правових) законів; пріоритету прав людини перед іншими соціальними цінностями та інтересами; конституційної законності (конституційності); конституційного демократизму.

**Верховенство права** як принцип сучасного українського конституціоналізму — це такий політико-правовий стан, за якого публічно-владні інститути держави, громадянське суспільство та інші соціальні суб'єкти діють виключно на основі права (в його інтегративному розумінні). За своїм функціональним змістом верховенство права як принцип конституціоналізму проявляється у сукупності таких складових: наявність раціонально необхідної та достатньої сукупності (ієрархічної системи) нормативно-правових актів, що відповідають засадам справедливості, свободи, рівності, гуманності, розмірності (пропорційності) обмеження суб'єктивних прав, виходячи з інтегративного праворозуміння; повне та всебічне регулювання суспільних відносин, що потребують такої регламентації (слід враховувати, що, згідно з інтегративним підходом, право — це не тільки офіційні правові встановлення, але й інші форми вираження); здійснення (функціонування) публічної влади виключно на основі та в межах права, тобто обмеження публічної влади правом; визнання багатоаспектної ролі права у громадянському суспільстві, його розвиток як правового суспільства; гарантування, забезпечення та захист прав і свобод людини в правовому порядку; відповідний стан суспільної свідомості на основі поваги до права як соціальної цінності та засобу захисту правди і справедливості, інтересів усього суспільства та кожної окремої людини.

За своїм сутнісним визначенням та в контексті теорії та практики конституціоналізму з принципом верховенства права тісно пов'язаний **принцип пріоритету прав людини**, який означає пріоритетність прав людини у взаємовідносинах «людина — суспільство — держава», і обов'язок держави визнавати, дотримувати і захищати ці права.

Взаємозалежними, але не тотожними є такі принципи, як принцип верховенства права та **принцип верховенства конституції і (правових) законів**. Ці принципи, взяті в їхній взаємодії і взаємному доповненні, поєднуючись один з одним і проявляючись один через одного, компенсують змістовно-прикладну невизначеність, яка властива кожному з них нарізно.

**Конституційна законність** як принцип конституціоналізму означає: встановлення певного стану суспільних відносин, що характеризуються їхньою відповідністю конституції, яка «пронизана ідеями конституціоналізму» (А. Шайо); неухильне дотримання конституції та інших правових актів всіма суб'єктами, яким вони адресовані; єдина спрямованість (узгодженість на основі конституційних принципів), системність законодавства; реальна дія ієрархії нормативно-правових актів, в системі яких конституція має найвищу юридичну силу.

**Конституційний демократизм** як принцип конституціоналізму об'єктивується в таких явищах та формах: 1) наявність конституції як акта найвищої юридичної сили; 2) конституційно-демократична форма організації публічної влади, за якої влада належить народу, у поєднанні з правовою системою юридичних

обмежень, закріплених у конституції держави, спрямованих на обмеження публічної влади; 3) конституційно-демократичний державний режим, за якого забезпечується дія принципу виборності представницьких органів держави народом, реалізується принцип поділу влади, державна влада здійснюється на основі вільної і рівної участі громадян та їхніх об'єднань в управлінні державою, визнається та гарантується місцеве самоврядування; 4) демократичні способи і методи здійснення публічної влади на основі права; 5) визнання, забезпечення та захист конституційно-правової свободи людини з боку держави; 6) прояв конституційно-демократичних витоків у політичній системі та в ідеології держави, що означає політичну та ідеологічну різноманітність.

**Категоріальне значення людського виміру конституційного права. Людина у системі категорій конституціоналізму. Загальнолюдські політико-правові цінності сучасного конституціоналізму.** Динаміка сучасних політико-правових перетворень з метою поступового входження України до європейського правового простору, розвиток суспільних відносин у контексті оновлення українського суспільства та держави супроводжуються процесом еволюції у напрямку демократизації та гуманізації всіх державно-правових та соціально-політичних інститутів. Це означає, що «альфою та омегою» діяльності держави та суспільства має бути людина як найвища цінність, права якої мають бути забезпечені цілісною та змістовно повною системою гарантій з боку держави. Адже права і свободи людини та їхні гарантії взагалі зумовлюють «зміст і спрямованість діяльності держави» (ст. 3 Конституції України), а турбота «про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя» є одним з головних мотивів ухвалення Конституції України, необхідності її захисту (ч. IV Преамбули Конституції України). Наслідком та, водночас, передумовою цього процесу є гуманізація конституційного права та підвищення людського виміру конституційно-правових реалій у контексті теорії «людиноцентризму».

Тенденція гуманізації конституційного права детермінована демократизацією принципів і методів здійснення публічної влади, розширенням спектра прав і свобод людини та громадянина, їхньою гарантованістю та захистом з боку держави та від держави, зокрема, від неправових актів державної влади.

Генезис науково-практичної парадигми конституціоналізму свідчить, що людина — це його основна цінність, а демократично-правова сутність конституціоналізму детермінована його метою — обмеження публічної влади на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини та забезпечення її конституційно-правової свободи.

Конституційно-правова свобода — це свобода в межах, окреслених правом і заснованою на ньому конституцією держави. Водночас принцип конституційно-правової свободи поширюється на всіх суб'єктів конституційних правовідносин, у тому числі і на особу, і на державу. Конституційно-правова свобода особи полягає в можливості «робити все, що прямо не заборонено законом». На відміну від свободи індивіда, свобода держави, її органів та інших суб'єктів (юридичних осіб публічного права) полягає в можливості робити тільки те, що «прямо передбачено законом». Спільне між наведеними свободами полягає у тому, що жодна з них не може бути безмежною. У сучасному конституціоналізмі свобода має конституційно-правові межі. Право забезпечує, і це є особливо важливим для торжества конституціоналізму, не тільки «свободу для» — для активної діяльності, дійового

самовираження особистості, але й «свободу від» — від обмежень та втручання в життєдіяльність особистості.

Людина є важливою категорією конституціоналізму та водночас має особливе композиційне значення в системі загальнолюдських політико-правових цінностей сучасного конституціоналізму, до якої належать цінності, що визначають: спрямованість конституціоналізму та зміст його принципів (людина, конституційно-правова свобода, право та верховенство права, демократія тощо); нормативну основу конституціоналізму (конституція як цінність, інтегративне праворозуміння на основі вчень природно-правової, легістської, лібертарно-юридичної аксіології); інституційно-функціональну основу конституціоналізму (публічна влада, зокрема проблема цінності державної та публічно-самоврядної влади, народний суверенітет).

***Публічна влада у системі сучасного українського конституціоналізму. Державна влада та публічно-самоврядна влада у системі сучасного українського конституціоналізму.*** Конституціоналізм передбачає відповідну організацію ***публічної влади***. Зокрема, інституційний рівень системи конституціоналізму, крім нормативних інститутів (Конституції і конституційного законодавства), включає такі владні інститути, як інститут державної влади та інститут публічно-самоврядної влади, що в сукупності складають владу публічну.

Влада, що розповсюджується на всіх членів суспільства, а не на окрему особу, і має таку властивість як загальність, носить суспільний характер, тобто є публічною. Ця влада розповсюджується за територіальним принципом, їй підкоряються всі, хто перебуває на певній території. Публічна влада здійснюється не тільки державою. Державна і самоврядна влада в сукупності — публічна влада.

***Державна влада*** походить безпосередньо від держави і реалізується тільки за її прямої чи непрямої участі, розповсюджується на всю територію держави, на всіх фізичних і юридичних осіб, що перебувають на ній, а також на громадян відповідної держави, що перебувають за межами її території. У контексті сучасного українського конституціоналізму державна влада (її основні конституційні характеристики): належить народу, який є її «єдиним джерелом» (ст. 5 Конституції України); розповсюджується на всю територію держави, здійснюється від імені держави, реалізується за її прямою чи непрямою участю через систему органів державної влади; має верховенство в суспільстві, тобто це «верховна публічна влада»; суверенна за умов дотримання принципу узгодження з суверенітетом народу і суверенітетом особи; діє на користь всього суспільства, а не окремих його верств або організацій; як явище єдина, тобто є «цілісним явищем», за її організаційно-функціонального поділу на три самостійні «гілки» — законодавчу, виконавчу та судову; інституціоналізована, вона реалізується спеціалізованим державним апаратом; відрізняє монопольне право на законотворчість, правосуддя, державний примус; універсальна, тобто вона регулює різноманітні сфери життя суспільства, які можна регулювати державними методами і способами; обмежена конституційними способами і засобами. Таке обмеження ставить межі її розповсюдження відповідно до сутності та принципів сучасного конституціоналізму. Інституційними засобами обмеження державної влади є встановлення меж її суверенного впливу, виходячи з концепту народного суверенітету і конституційно-правової свободи людини, а також її поділ на самостійні гілки під час функціонування механізму «стримувань і противаг», в результаті якого одна влада може обмежувати іншу, наявність місцевого самоврядування тощо.

До основних характеристик *публічно-самоврядної влади* як інституційної складової системи сучасного українського конституціоналізму належать: її «публічність», вона розповсюджується на все населення, тобто на всіх жителів, об'єднаних фактом постійного проживання на відповідній території, та здійснюється від імені територіальної громади; її характеризує особливий суб'єкт — територіальна громада — «первинний суб'єкт місцевого самоврядування, основний носій його функцій і повноважень» (ст. 6 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»); її цілеспрямованість на задоволення та захист місцевих інтересів; наявність особливого об'єкта місцевого самоврядування — питань місцевого значення; самостійність місцевого самоврядування, що конституційно гарантується державою та відображена у «правовій, організаційній та матеріально-фінансовій самостійності» (ст. 3 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

*Зміст системи сучасного українського конституціоналізму.* Змістом системи сучасного українського конституціоналізму є сукупність необхідних і достатніх елементів, до яких належать, зокрема, конституція (разом з її доктринальними основами, системою політико-правових цінностей, які відображають її концепцію, філософію, сутність) та конституційне законодавство; конституційна правосвідомість; конституційні правовідносини; конституційний правопорядок.

*Конституція* є ядром конституціоналізму. Це обумовлено, насамперед, тим, що вона є носієм політико-правових цінностей: визначення людини найвищою соціальною цінністю; обмеження влади держави; закладення основ формування та функціонування інститутів громадянського суспільства; закладення механізмів і процедур здійснення владних функцій; визначення юридичних меж втручання держави у сферу політичної, економічної і соціальної свободи людини.

Разом із Конституцією України нормативною основою системи сучасного українського конституціоналізму та складовою його змісту є конституційне законодавство. Конституція у повному обсязі виконує свої функції, якщо на її основі формується і функціонує конституційне законодавство.

Основною функцією конституції та конституційного законодавства є регулювання конституційних відносин, що «оживляють» постулати конституційного права, перетворюючи їх на конституційно-правову реальність.

Специфіку *конституційних правовідносин* як складових змісту сучасного українського конституціоналізму визначають їхні суб'єкти, які становлять суб'єктну основу (вираження) системи конституціоналізму. Серед цих суб'єктів особливе місце посідають: фізична особа (людина, громадянин), виходячи з людського виміру конституціоналізму, в центрі якого — людина, її права, свободи, законні інтереси; народ як владний суверен (правоздатність якого у конституційному праві є абсолютною), джерело влади в демократичній державі; колективні суб'єкти, що відіграють важливу роль у формуванні громадянського суспільства (юридичні особи публічного права).

Юридичні особи публічного права за своїм походженням — це публічні утворення, наділені державно-владними, самоврядними і корпоративними повноваженнями. До юридичних осіб публічного права, які володіють конституційною правосуб'єктністю, належать: держава, органи публічної влади, територіальні громади, політичні партії, інші суспільні формування (організації) некомерційного характеру.

Процес створення та ефективність дії системи конституціоналізму будуть успішнішими за умов свідомого ставлення індивіда, соціальної групи, суспільства в

цілому до конституції як до основного закону, до її ролі у правовому регулюванні суспільних відносин, до конституційних цінностей. Тому велике значення в системі конституціоналізму має **конституційна правосвідомість** як особливий вид правової свідомості, в структурі якого виокремлюють чотири основоположні елементи: конституційно-правова психологія; конституційно-правова ідеологія; конституційно-правова духовність та конституційно-правовий світогляд.

Конституційно-правова психологія — це психічне (суб'єктивне) відображення елементів конституціоналізму в процесі індивідуальної і колективної соціальної діяльності, їхнє сприйняття і ставлення до них. Конституційно-правова психологія простежується через емоційні установки і переживання індивідуальних суб'єктів, а також через масові психологічні стереотипи юридичної поведінки і ставлення до конституційних явищ.

Конституційно-правову ідеологію слід розглядати як систему поглядів, що відображають цінності, принципи, процеси формування і функціонування конституціоналізму, його роль і значення в житті держави, суспільства, людини. Основні ідеологічні постулати відображено в конституції держави, яка позначає як досягнутий рівень розвитку суспільства, так і ті цілі й завдання, які належить досягти й вирішити. Так, утвердження принципів демократичної правової держави, різноманітності форм власності, закріплення природних прав людини, визнання державою людини найвищою соціальною цінністю, відповідальність держави перед людиною за свою діяльність та інші положення Конституції України відображають ідеологічні основи сучасного українського конституціоналізму.

Конституційно-правова ідеологія безпосередньо пов'язана з духовністю як всього суспільства, так і окремих його членів. Конституційно-правова духовність (ментально-аксіологічний компонент конституційної правосвідомості) — система думок, вірувань, навичок, правового духу, що створює цілісну картину конституційно-правового життя. Конституційно-правову духовність спрямовано, передусім, на утвердження віри у право. Саме невіра у право, неповага до Конституції як до Основного Закону держави, до конституційних цінностей є проявом кризи конституційно-правової духовності і, як наслідок, призводить до деформації правосвідомості. Як свідчить сучасна політико-правова практика, в Україні спостерігається найважча форма деформації професійної правосвідомості серед окремої частини державних службовців — корупція.

Конституційно-правовий світогляд є різновидом юридичного світогляду і відображує вихідну світоглядну позицію суб'єкта (індивідуального чи колективного) щодо конституційно-правових теорій і реалій. У світовій юридичній думці існує декілька напрямів юридичного світогляду (позитивістський, природно-правовий та ін., що, насамперед, пов'язано з праворозумінням).

Конституційна правосвідомість сприяє як формуванню, так і функціонуванню системи конституціоналізму, спрямованого на встановлення **конституційного правопорядку**, основними характеристиками якого є: урегульованість суспільних відносин конституційно-правовими нормами; функціонування державних і громадських інститутів у режимі конституційної законності (конституційності); легітимність публічної влади; поєднання (гармонійність) державних, колективних (суспільних) та особистих інтересів. Звідси, конституційний правопорядок — це якісний стан суспільних відносин, урегульованих конституційно-правовими нормами, який досягається в результаті правомірної поведінки (і діяльності) всіх суб'єктів конституційного права.

## Завдання до теми

### Тестові завдання

1. Які основні підходи до визначення конституціоналізму склалися в науці?

- а) Політичний, філософсько-історичний та юридичний;
- б) Практичний, логічний, історичний;
- в) Конституційно-правовий, адміністративно-правовий, державницький;
- г) Політичний, прагматичний, філософський.

2. Що є метою конституціоналізму?

- а) Обмеження публічної влади на користь громадянського суспільства, прав і свобод людини, забезпечення та утвердження її конституційно-правової свободи.
- б) Реалізація Конституції в інтересах громадянського суспільства, прав і свобод людини, утвердження конституційно-правової свободи людини.
- в) Посилення державної влади на користь інститутів громадянського суспільства, прав і свобод людини та громадянина.
- г) Формування громадянського суспільства та конституційне закріплення особистих прав людини.

3. Які складові входять до змісту системи конституціоналізму?

- а) Конституція та конституційне законодавство; конституційні правовідносини; конституційна правосвідомість; конституційний правопорядок.
- б) Конституція та конституційна правосвідомість; конституційний правопорядок; конституційна юстиція та конституційна законність.
- в) Конституція та конституційне законодавство; конституційний лад; конституційно-правовий статус органів державної влади; громадянське суспільство.
- г) Конституція та конституційне законодавство; верховенство права; конституційна відповідальність; публічно-самоврядна влада.

4. Якою складовою верховенства права охоплюється вимога чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, що адресовані безпосередньо особі?

- а) Заборона свавілля;
- б) Юридична визначеність;
- в) Дотримання прав людини;
- г) Заборона дискримінації та рівність перед законом.

5. Що із нижченаведеного НЕ є принципом конституціоналізму?

- а) Принцип верховенства права;
- б) Принцип демократизму;
- в) Принцип ієрархічності органів виконавчої влади;
- г) Принцип пріоритету прав людини.

### Практичні завдання

1. Проаналізуйте уявну модель організації публічної влади:

- 1) в органі законодавчої влади — парламенті — існує фракція політичної партії, яка складається з більшості від конституційного складу парламенту;

- 2) уряд складається з представників цієї партії;
- 3) президент країни теж був висунутий цією партією;
- 4) більшість членів органу конституційної юрисдикції призначили президент і парламент;
- 5) суддів призначає президент;
- 6) орган суддівського урядування, наділений номінаційними та дисциплінарними повноваженнями, сформовано з представників, запропонованих партією парламентської більшості.

Чи реалізовано за таких умов конституційний принцип поділу державної влади та чому?

2. Проаналізуйте проект Закону України про внесення змін до статей 76 та 77 Конституції України (щодо зменшення конституційного складу Верховної Ради України та закріплення пропорційної виборчої системи) (реєстр. № 1017) від 29.08.2019.

Надайте аргументовану відповідь на запитання, чи відповідають принципам конституціоналізму такі положення:

- 1) закріплення пропорційної виборчої системи на виборах народних депутатів України;
- 2) закріплення обов'язку володіння народним депутатом України державною мовою.

3. Стаття 3 Конституції України визначає: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави».

Проаналізуйте ці конституційні положення та надайте відповіді на такі питання:

- 1) що, на Вашу думку, означає «людина — найвища соціальна цінність»;
- 2) які пріоритети у діяльності держави зазначені у положеннях цієї статті та яке їхнє практичне значення щодо становлення та розвитку конституціоналізму.

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Основні характеристики (особливості) сучасного українського конституціоналізму. Мета сучасного українського конституціоналізму.
2. Конституціоналізм та конституційні цінності. Аксіологічний вимір сучасного українського конституціоналізму. Людина у системі цінностей сучасного конституціоналізму.
3. Принцип верховенства права та проблеми його втілення у конституційно-правові реалії.
4. Конституція та конституціоналізм: співвідношення.

5. Конституційна правосвідомість та її значення у системі сучасного українського конституціоналізму

## **Тема 2. Конституційне право як основа національного права**

**Мета вивчення:** надати уявлення про конституційне право як галузь національного права, його предмет та метод конституційно-правового регулювання, функції, систему та її структурні елементи, а також систематизацію конституційного законодавства в Україні.

### **Питання**

1. Поняття, предмет та метод конституційного права.
2. Принципи та функції конституційного права.
3. Система конституційного права України.
4. Поняття та особливості норми конституційного права.
5. Інститути конституційного права: поняття, критерії класифікації та види.
6. Систематизація конституційного законодавства в Україні.

### **Теоретичний мінімум**

**Поняття, предмет та метод конституційного права.** До сьогодні в різних країнах світу, поряд із поняттям «конституційне право», поширене поняття «державне право», а в низці країн ці терміни вживаються паралельно. Поняття «конституційне право» і «державне право» почали вживатися вченими-правознавцями у Великій Британії, США, Франції, Німеччині й інших країнах Європи й Північної Америки майже водночас — у XIX ст.

У свою чергу, переважна більшість українських вчених-конституціоналістів (А.Р. Крусян, М.П. Орзіх, В. Ф. Погорілко, Ю. М. Тодика, О. Ф. Фрицький, В. М. Шаповал та ін.) послідовно досліджують проблеми цієї галузі права саме як конституційного права України.

Вживання терміна «конституційне право» в національній правовій системі є цілком об'єктивним, закономірним і найбільш вдалим, оскільки конституційне право України регулює найважливіші суспільні відносини як у державі, так і в суспільстві, а Конституція України визначається однією з найвищих цінностей суспільства і держави. До того ж, на думку В. Ф. Погорілка, В. Л. Федоренка народ України визнається носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, тобто пріоритетним суб'єктом конституційного права, тому поняття «державне право» є некоректним, оскільки призводить до штучного роз'єднання предмета цієї галузі права: якщо є «державне право», то має існувати й «народне право».

Українські вчені-конституціоналісти (М. І. Козюбра, В. Ф. Мелашенко, В. Ф. Погорілко, Л. І. Юзьков та ін.) з перших днів проголошення незалежності почали досліджувати проблеми теорії та практики конституційного права, серед яких чільне місце посідала проблема визначення категорії конституційного права як галузі національного права. Зокрема, В. Ф. Мелашенко одним із перших у вітчизняній конституційно-правовій науці визначив конституційне право як один із найважливіших засобів забезпечення повновладдя народу України в політичній, економічній і соціально-культурній сферах його життєдіяльності.

Аналіз визначень поняття «конституційне право України» українськими вченими-конституціоналістами В. Ф. Погорілком, В. Л. Федоренком та О.Ф. Фрицьким надає підстави зробити висновок про певну єдність в оцінках вітчизняними вченими конституційного права як галузі національного права.

Отже, під конституційним правом України слід розуміти самостійну галузь національного права, яка являє собою систему правових норм, що регулюють

основи конституційного ладу, основи правового положення особи, територіальну організацію держави, а також організацію та здійснення державної влади і місцевого самоврядування.

Як і будь-якій галузі національного права, конституційному праву України властиві певні ознаки. Так, В. Ф. Мелашенко, В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко зазначали, що конституційному праву України притаманні, як і для всієї національної системи права: нормативність; формальна визначеність; спрямованість на досягнення певного правового результату; можливість захисту правових приписів засобами державного впливу тощо. До того ж, конституційне право України, як й інші галузі національного права, знаходить продовження і логічне завершення у відповідній юридичній науці та системі навчальних дисциплін (ці ознаки конституційного права України слід уналежнювати до загальних ознак).

Поряд із загальними ознаками конституційному праву України властиві й специфічні ознаки, до яких належать: 1) конституційне право є галуззю публічного права; 2) предметом правового регулювання конституційного права є найважливіші суспільні відносини у політичній та інших сферах суспільного і державного ладу; 3) наявність як імперативного, так і диспозитивного методів правового впливу на суспільні відносини; 4) конституційне право України має доволі розгалужену систему; 5) наявність особливої системи галузевих джерел права, основним з яких є Конституція України; 6) функції конституційного права України поширюються на всі або на більшість сфер суспільного та державного життя України; 7) широке коло суб'єктів відповідних галузевих правовідносин; 8) окрім галузевої конституційно-правової відповідальності, порушення норм конституційного права України має своїм наслідком настання інших видів публічно-правової відповідальності: кримінальної, адміністративної та дисциплінарної; 9) здійснює системотворчу функцію щодо інших публічних і приватних галузей національного права; 10) відіграє винятково важливу роль у суспільстві та державі, оскільки постає одним із основних чинників консолідації громадянського суспільства й розбудови демократичної, соціальної, правової держави.

Для характеристики будь-якої галузі права найважливішим є визначення сфери регульованих нею суспільних відносин, тобто предмета правового регулювання.

Основним предметом правового регулювання конституційного права України є суспільні відносини, які виникають і діють у процесі здійснення влади народом України. Такі відносини регулюються правовими нормами, які становлять зміст найважливіших джерел конституційного права — Конституції України, Декларації про державний суверенітет України, Акта проголошення незалежності України, законів України та міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, тощо.

Предмет конституційного права охоплює чотири групи суспільних відносин, які визначають: 1) засади народовладдя, суверенітет народу; 2) устрій держави як організації влади народу та для народу; 3) засади функціонування держави; 4) характер зв'язків між державою та конкретною особою.

Узагальнюючи погляди вчених-конституціоналістів щодо предмета конституційного права, можна стверджувати, що предметом конституційного

права України є політичні та інші найважливіші суспільні відносини в Україні, пов'язані з основами конституційного ладу України; конституційно-правовим статусом людини і громадянина; формами безпосередньої демократії; організацією та діяльністю органів законодавчої, виконавчої та судової влади і Президента України, контрольно-наглядових й інших органів державної влади; адміністративно-територіальним устроєм України; місцевим самоврядуванням; правовим захистом України; національною безпекою та обороною України.

Для характеристики конституційного права велике значення має і метод правового регулювання. Термін «метод конституційного права» є умовним, оскільки він: 1) опосередковує систему методів нормативно-правового регулювання суспільних відносин нормами конституційного права, тобто під цим терміном слід розуміти сукупність методів конституційного права; 2) стосується правового регулювання суспільних відносин і не існує абстраговано від цих відносин, тобто йдеться про метод конституційно-правового регулювання.

Отже, під методом конституційного права розуміють систему прийомів і способів, за допомогою яких норми галузі права впливають на конкретні суспільні відносини, упорядковують їх щодо цілей і завдань правового регулювання.

До особливостей методу правового регулювання належать такі: 1) за його допомогою закріплюються не всі, а найголовніші, кардинальні принципи й положення, які визначають зміст і основні напрями розвитку суспільства; 2) максимально високий юридичний рівень; 3) використання диспозитивного та імперативного методів правового регулювання, але перевага прийомів імперативного, централізованого регулювання, коли відносини між суб'єктами права ґрунтуються на засадах субординації, тобто підпорядкування одного суб'єкта іншому; 4) універсальний характер.

Загальними методами здійснення юридичного впливу права на суспільні відносини, що активно застосовуються і в конституційному праві, є метод позитивного зобов'язання, метод дозволу та метод заборони.

**Принципи та функції конституційного права.** Традиційно вважається, що принципи конституційного права — це фундаментальні засади, беззаперечні вимоги, керівні ідеї, які визначають сутність, зміст і політико-правове призначення галузі конституційного права в регулюванні суспільних відносин.

Найбільш розповсюдженим у науці є поділ принципів конституційного права на дві основні групи: загальні і спеціальні.

Загальні принципи конституційного права являють собою найбільш узагальнені керівні засади, ідеї, концепції конституційно-правового регулювання суспільних відносин, які прямо закріплені в Конституції та законах України. До них належать: 1) принцип верховенства Конституції України та конституційних законів у системі нормативно-правових актів; 2) принцип публічності — регулює суспільні відносини у сфері організації та діяльності публічної влади; 3) принцип універсальності — регулює всі без винятку сфери суспільних відносин: політичні, соціально-економічні, культурні та ін.; 4) принцип системності — конституційно-правове регулювання здійснюється комплексно, цілеспрямовано, всі принципи узгоджені між собою і не можуть суперечити один одному; 5) принцип демократизму — визнання народу носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та

органи місцевого самоврядування; 6) принцип гуманізму — зміст і спрямованість діяльності держави визначають права і свободи людини та їхні гарантії, найвищою соціальною цінністю в Україні визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека; 7) принцип законності — органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; 8) принцип загальнообов'язковості норм конституційного права — кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України; 9) принцип наступності — уособлює національні правові традиції.

Спеціальні принципи конституційного права являють собою керівні засади, ідеї, які цілеспрямовано наповнюють концептуальним змістом конкретні інститути конституційного права. Це, наприклад, принципи органів державної влади, виборності місцевого самоврядування та ін.

Що стосується функцій конституційного права, то вони являють собою напрямки або види впливу конституційного права на суспільні відносини.

В юридичній літературі називається різна кількість функцій конституції, по-різному називаються тотожні функції. Одні вчені виокремлюють такі функції: політичну, правову, ідеологічну (В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко); другі — системотворчу, функцію загальносоціального регулювання і балансу, політичну, юридичну, програмну, функцію впорядкування по вертикалі, об'єднувальну, геополітичну, організаційну, правозахисну, виховну, функцію соціально-економічного партнерства (О.Г. Румянцев); треті — економічну, політичну, інформаційну, установчу, юридичну, педагогічно-виховну, оціночно-пізнавальну, правонадільну, правоохоронну, інтегративну, системотворчу (В.Ф. Мелашенко).

До основних функцій конституційного права як галузі права належать: установча, регулювальна, охоронна, ідеологічна, стабілізувальна, програмна, інформаційна.

**Система конституційного права України.** Система сучасного конституційного права є складним, історично сформованим явищем правового буття, яке містить передусім інститути та норми конституційного права, але поряд із ними існують й інші складові (зрізи, блоки) цієї галузевої системи, наприклад, принципи. Деякі вчені зазначають, що їхнє існування обумовлюється генетичними, креативними, функціональними та структурними характеристиками і властивостями системи конституційного права, тобто інститути та норми конституційного права існують у складі різнопорядкових зрізів системи конституційного права, а саме: природного та позитивного конституційного права; загальної та особливої частин конституційного права; національного та міжнародного конституційного права; матеріального, процесуального і в перспективі колізійного конституційного права тощо.

До ХХ ст. конституційне право, як і будь-яка інша галузь права, являло собою сукупність норм та інститутів, за допомогою яких регулюється предмет конституційного права. Але з другої половини ХХ ст. радянські вчені визнали беззаперечну роль принципів права у формуванні права в цілому та галузей права зокрема, тому ще в 1956 р. запропонували визнати принципи права третім критерієм розмежування галузей права поряд з предметом і методом правового регулювання.

Таким чином, загалом систему конституційного права можна окреслити як своєрідне утворення, що складається із трьох порівняно самостійних, але надзвичайно тісно взаємозалежних блоків (елементів): принципів конституційного права, його інститутів і норм.

**Поняття та особливості норми конституційного права.** Первинним елементом системи конституційного права України виступає конституційно-правова норма, що являє собою формально визначене, загальнообов'язкове, встановлене чи санкціоноване Українським народом або державою чи суб'єктами місцевого самоврядування правило поведінки, що регулює суспільні відносини, які є предметом конституційного права, і забезпечується примусовою силою держави.

Конституційно-правовим нормам, як і нормам інших галузей права, притаманні свої характерні властивості, які відрізняють їх від інших. Так, до загальних ознак (які притаманні всім нормам права) належать такі: 1) має загальний (неперсоніфікований) характер — без зазначення конкретного адресата, поширюється на всіх, хто стає учасником відносин, регульованих нормою; розрахована на багатократність застосування за певних життєвих обставин; 2) є обов'язковою для учасників правового спілкування, на яких вона розрахована; слугує керівництвом до дії, не підлягає обговоренню з огляду на доцільність; 3) зовнішньо виражається в особливих формах — фіксується у вигляді приписів у нормативно-правових актах, нормативно-правових договорах, правових звичаях, правових прецедентах та ін.; чітко визначає права і обов'язки учасників правовідносин, а також юридичну відповідальність (санкції), що застосовується у разі їхнього порушення; розрахована на те, щоб адресати мали можливість передбачити наслідки своєї поведінки; 4) має визначену структуру — складається зі взаємопов'язаних елементів: гіпотези, диспозиції, санкції; разом з іншими нормами утворює систему права; 5) є результатом владної діяльності держави — встановлена або санкціонована нею в результаті узагальнення і систематизування типових конкретних правовідносин, що виникають у громадянському суспільстві; б) забезпечується всіма заходами державного впливу, аж до примусу — держава створює реальні умови для добровільного здійснення суб'єктами зразків поведінки, сформульованих у нормі права; застосовує засоби переконання, осуду, примусу до бажаної поведінки, зокрема ефективні санкції у разі невиконання вимог норми права та ін.

Серед специфічних ознак, які властиві виключно конституційно-правовим нормам, виокремлюють такі: а) їхня особлива важливість і значущість, оскільки вони регулюють фундаментальні суспільні відносини; б) загальний характер більшості норм, що надто часто не лише виключають, але й передбачають видання на їхній основі ще й інших норм — які роз'яснюють, конкретизують і розвивають ці загальні норми; в) наявність значно більшої, ніж в інших галузях права, кількості таких видів правових норм, як норми-декларації, норми-принципи, норми-цілі, норми-програми, норми-визначення та ін.; г) перевага в них імперативного (владного) характеру правового регулювання, на відміну від диспозитивного; г) найвища юридична сила більшості цих норм, наділених у своїй дії пріоритетом над іншими правовими нормами; д) особлива структура цих норм, часта відсутність в них таких елементів правових норм, як гіпотеза (тобто умова застосування норм) і, особливо, санкція; е) особливий порядок і процедура

ухвалення, внесення змін і скасування цих норм порівняно з іншими правовими нормами. Зазначені ознаки надають уявлення про особливості конституційно-правових норм.

**Інститути конституційного права: поняття, критерії класифікації та види.** Поряд із нормою конституційного права як першоосновою системи цієї галузі права, її основним системоутворюючим елементом виступає інститут конституційного права. Як зазначають вчені, інститут конституційного права являє собою порівняно самостійний відокремлений комплекс конституційно-правових норм, що регулюють у межах галузі конституційного права певну сферу або групу однорідних суспільних відносин (В. В. Кравченко).

Слід розрізняти категорії «інститут права» і «правовий інститут». Під інститутом права розуміють різновид соціальних інститутів, систему (сітку) норм й установ, які предметно опосередковують соціальну діяльність людини. А правовий інститут є сукупністю норм права, що регулюють певне коло однорідних, однопорядкових суспільних відносин й утворюють певну однорідну групу (В.Ф. Мелашенко).

Основними критеріями класифікації сучасних інститутів конституційного права України є: предмет їхнього правового регулювання; функції інститутів конституційного права; структура, тобто внутрішня побудова інститутів конституційного права; галузева приналежність норм, об'єднаних у складі інституту конституційного права; форми та види об'єктивізації інститутів конституційного права в чинному законодавстві.

Відповідно до виявлених критеріїв виокремлюють такі групи інститутів конституційного права: а) за предметом правового регулювання (інститут загальних засад конституційного ладу України; інститут основ конституційного статусу особи і громадянина в Україні; інститут конституційних основ безпосередньої демократії; інститут законодавчої влади; інститут конституційно-правового статусу глави держави; інститут конституційних засад організації та діяльності органів виконавчої влади; інститут загальних засад судоустрою та судочинства; інститут загальних засад організації та діяльності прокуратури; інститут місцевого самоврядування, інститут основ адміністративно-територіального устрою України; інститут правового захисту Конституції України та інститут конституційного процесу); б) за функціями (установчі, регулятивні та охоронні інститути конституційного права України); в) за структурою (генеральні інститути (підгалузі), основні інститути та субінститути конституційного права); г) за галузевою приналежністю (галузеві та міжгалузеві (комплексні) інститути конституційного права України); ґ) за формами та видами об'єктивізації в чинному законодавстві (конституційні та законодавчі інститути конституційного права України) (О. В. Носенко). Зазначена класифікація не є вичерпною.

**Систематизація конституційного законодавства в Україні.** Логічним продовженням системи конституційного права є систематизація конституційного законодавства, яка буде розглядатися як результат впорядкування та зведення до єдності положень нормативно-правових актів та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (Н.М. Кошіль).

До форм систематизації традиційно уналежнюють інкорпорацію, консолідацію та кодифікацію конституційного законодавства України.

На думку Н.М. Кошіль, інкорпорація конституційного законодавства України як форма систематизації, що не передбачає нормотворчої діяльності під час її здійснення, має потужний потенціал, який може бути охарактеризовано за допомогою виокремлення повної та часткової інкорпорації (залежно від кола охоплених актів та документів), а також офіційної та неофіційної інкорпорації (залежно від суб'єкта інкорпораційних дій).

В юридичній літературі поняття «консолідація конституційного законодавства» застосовується у вузькому розумінні (передбачає появу одного нового нормативно-правового акта замість кількох, що втрачають чинність) та в широкому розумінні (можливою є як консолідація у вузькому розумінні, так і приєднання до одного чинного акта кількох інших шляхом зміни кількості його норм). Приклади застосування консолідації у вузькому розумінні в конституційному законодавстві України наразі відсутні. Прикладом консолідації конституційного законодавства України в широкому розумінні є офіційне оприлюднення консолідованих версій актів конституційного законодавства (Н.М. Кошіль).

Серед актів конституційного законодавства України переважають кодифіковані акти не галузевого, а міжгалузевого характеру (наприклад, Основи законодавства України про охорону здоров'я, Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування та ін. — у частині кодифікації певних норм про відповідні права особистості) (Н.М. Кошіль).

На думку А.Р. Крусян, з усіх видів систематизації для конституційного законодавства найбільш оптимальною є інкорпорація, під час її проведення у законодавця з'явиться можливість виявити та усунути законодавчі прогалини, повтори та колізії, які призводять до порушення єдності та системності конституційного законодавства.

Нині необхідна офіційна інкорпорація конституційного законодавства, яка повинна здійснюватися органом законодавчої влади, тобто Верховною Радою України, на основі відповідних планів і програм. Найбільш оптимальним способом є розміщення інкорпорованого матеріалу за предметом правового регулювання, тобто за інститутами конституційного законодавства.

Таким чином, вимальовується така модельна схема інкорпорованого конституційного законодавства щодо конституційно-законодавчих інститутів: розділ (або статті) конституції; конституційні закони (у хронологічній послідовності); органічні закони (у хронологічній послідовності); звичайні закони (у хронологічній послідовності). Водночас, ця схема буде можливою тільки за умови офіційної класифікації законів України на конституційні, органічні та звичайні. За відсутності такої класифікації закони мають бути розташовані в хронологічному порядку (А.Р. Крусян).

## **Завдання до теми**

### **Тестові завдання**

1. Що являє собою конституційне право України як галузь права ?
  - а) система знань про Конституцію України і конституційне законодавство;
  - б) сукупність конституційно-правових відносин;

в) сукупність правових норм, що регулюють найважливіші суспільні відносини;

г) сукупність правових норм, що регулюють особисті немайнові відносини.

2. Стаття 18 Закону України «Про громадянство України» встановлює, що вихід дітей із громадянства України віком від 14 до 18 років може відбуватися лише за їхньою згодою. Якою є вказана норма за характером втіленого припису?

а) Диспозитивна;

б) Імперативна;

в) Охоронна;

г) Дозвільна.

3. Що НЕ входить до системи конституційного права України як галузі права?

а) норми конституційного права;

б) принципи конституційного права;

в) конституційно-правові інститути;

г) форми (джерела) конституційного права.

4. Що НЕ належить до функцій галузі конституційного права?

а) регулятивна;

б) програмна;

в) методологічна;

г) охоронна.

5. Що НЕ є формою систематизації конституційного законодавства України?

а) інкорпорація;

б) кодифікація;

в) кореляція;

г) консолідація.

### **Практичні завдання**

1. *Задовольняючи частково позовні вимоги, суд вважає, що шестимісячний строк звернення до суду за захистом порушеного права, передбачений ст. 99 КАС України, в даному конкретному випадку не підлягає застосуванню з таких підстав.*

*Відповідно до ч. 2 ст. 46 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та ч. 2 ст. 87 Закону України «Про пенсійне забезпечення» нараховані суми пенсії, не отримані з вини органу, що призначає і виплачує пенсію, виплачуються за минулий час без обмеження будь-яким строком. Відповідач всупереч вимогам вищезазначених правових норм матеріального права не виконав свої обов'язки щодо нарахування та виплати позивачу підвищення до пенсії, тому порушення прав позивача сталося саме з вини відповідача. Невиконання відповідачем обов'язку щодо нарахування підвищення до пенсії позивачу суд визнає таким, що вчинено з метою в подальшому протиправно ухилитись від виконання обов'язків щодо виплати підвищення до пенсії, що*

*суперечить Конституції України і є грубим порушенням конституційних прав громадян.*

*Враховуючи положення ст. 6 Закону України «Про соціальний захист дітей війни», керуючись принципом верховенства права, з метою забезпечення передбаченого Конституцією України права позивача на належне соціальне забезпечення, суд вважає необхідним задовольнити позовні вимоги і зобов'язати відповідача здійснити перерахунок пенсії позивачу на 30 відсотків мінімальної пенсії за віком, яка дорівнює встановленому законом прожитковому мінімуму для непрацездатних осіб за відповідні періоди.*

Проаналізуйте наведений фрагмент рішення суду в адміністративній справі та аргументовано зазначте, чи погоджуєтесь із наведеним у ньому тлумаченням принципу верховенства права. У разі незгоди – запропонуйте власне тлумачення принципу верховенства права.

2. Згідно з Виборчим кодексом України, «під час формування загальнодержавного та регіональних виборчих списків партія (організація партії) повинна забезпечити присутність у кожній п'ятірці (місцях з першого по п'яте, з шостого по десяте і так далі) кожного виборчого списку чоловіків і жінок (не менше двох кандидатів кожної статі)» (ч. 12 ст. 154, ч. 9 ст. 219).

Здійсніть системний аналіз цього положення з іншими положеннями чинного законодавства та встановіть:

- 1) доцільність розміщення в різних книгах кодифікованого акта однакових положень замість розміщення таких положень у книзі першій кодексу;
- 2) наявність складників норми (гіпотези, диспозиції, санкції);
- 3) наявність санкції за порушення вказаного положення в цьому або інших актах законодавства;
- 4) ступінь загальнообов'язковості вказаної норми.

3. *Вирішуючи питання про застосування до підсудного ст. 69 КК України, суд також враховує висновки Конституційного Суду України у Рішенні від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 у справі (про призначення судом більш м'якого покарання) (абзаци другий, третій, четвертий підпункту 4.1 пункту 4 мотивувальної частини) про те, що «відповідно до частини першої статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права, який вимагає від держави його втілення у правозастосовну діяльність.*

*Справедливість, як одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, властивістю права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню».*

*На підставі ч. 3 ст. 72 КК України покарання, призначене 25.01.2012 вироком Дніпровського районного суду м. Києва виконувати самостійно. Таку міру суд вважає достатньою не тільки для покарання ОСОБА\_1 за вчинене протиправне діяння, а й для його виправлення.*

Проаналізуйте наведений фрагмент рішення суду у кримінальній справі та аргументовано зазначте, чи погоджуєтесь із наведеним у ньому тлумаченням принципу верховенства права. У разі незгоди – запропонуйте власне тлумачення принципу верховенства права.

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Співвідношення конституційного та державного права: зарубіжний та вітчизняний досвід.

2. Поєднання імперативного та диспозитивного методу правового регулювання у конституційному праві.

3. Системотворча роль конституційного права України.

4. Пряма та безпосередня дія конституційних норм.

5. Проблеми кодифікації конституційного законодавства.

### Тема 3. Джерела конституційного права

**Мета вивчення:** набуття студентами знань щодо поняття, ознак, видів та системи джерел конституційного права, характерних рис окремих джерел конституційного права; формування компетенцій щодо визначення ієрархії джерел конституційного права, а також співвідношення окремих джерел конституційного права за пріоритетом дії.

#### Питання

1. Поняття і система джерел конституційного права.
2. Конституційні засади співвідношення національного та міжнародного права. Вплив міжнародного права на систему джерел конституційного права України.
3. Нормативний акт як джерело конституційного права.
4. Нормативний договір як джерело конституційного права.
5. Акти органів судової влади як джерело конституційного права.
6. Інші джерела конституційного права та їхні особливості.

#### Теоретичний мінімум

**Поняття і система джерел конституційного права.** Джерело конституційного права являє собою закріплену у законодавстві форму існування конституційно-правових норм, які містять правила поведінки, визначені, встановлені чи санкціоновані Українським народом, державою або суб'єктами місцевого самоврядування та регулюють конституційно-правові відносини.

Загальними рисами джерел конституційного права є: 1) формальна визначеність, 2) нормативний характер приписів, 3) загальнообов'язковість, 4) загальновідомість, 5) забезпечення реалізації державним примусом.

Особливостями джерел конституційного права є: 1) множинність, тому що нормативні акти, які регулюють конституційні відносини, видаються різними суб'єктами нормотворчості, а також можуть мати міжнародний характер; 2) ієрархічна будова, яка спрямована на забезпечення єдиного правового регулювання основ конституційного ладу та покликана усунути можливі колізії між ними; 3) провідна роль закону у врегулюванні конституційних відносин, що характеризує місце конституційного права в здійсненні основних функцій держави; 4) специфічний об'єкт регулювання, яким є основні фундаментальні правовідносини у державі та суспільстві; 5) комплексний характер, оскільки досить часто поєднуються матеріальні та процесуальні норми у єдиному нормативно-правовому акті.

Системність складу джерел конституційного права визначає внутрішню взаємозалежність різних видів джерел конституційного права, яка виявляється, зокрема, у визнанні найвищої юридичної сили Конституції України та верховенства закону щодо інших нормативно-правових актів, а також у залежності юридичної сили джерела конституційного права та відповідної правової норми.

Система джерел конституційного права складається з: нормативно-правових актів, нормативних договорів, актів органів судової влади та інших джерел права (правових звичаїв, декларацій, судових прецедентів тощо).

Множинність джерел конституційного права визначає необхідність їхньої класифікації:

1) за сутністю: а) первинні, що є безпосереднім волевиявленням всього Українського народу (Конституція України, акти всеукраїнського референдуму, які не потребують затвердження органами державної влади); б) похідні, що є волевиявленням держави та органів державної влади (закони, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України); в) джерела, що є волевиявленням територіальних громад та інших суб'єктів місцевого самоврядування (статути територіальних громад, регламенти органів місцевого самоврядування);

2) за змістом: а) нормативно-правові акти (закони, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України); б) нормативно-правові договори (Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України від 08.06.1995, міжнародні договори); в) акти органів судової влади (рішення Європейського Суду з прав людини, рішення та висновки Конституційного Суду України);

3) за юридичною силою: а) Конституція України; б) закони (Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»); в) підзаконні акти (укази Президента України «Про Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України», «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності»);

4) за суб'єктами видання: а) ухвалені народом (закон про внесення змін до розділів I, III та XIII Конституції України); б) представницьким органом народу (закони та постанови Верховної Ради України); в) іншими органами державної влади (укази Президента України, акти Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України); г) суб'єктами місцевого самоврядування (акти територіальних громад, місцевих рад);

5) за територією дії: а) загальнодержавні (закони, міжнародні договори); б) локальні (Конституція Автономної Республіки Крим, розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, рішення органів місцевого самоврядування, статути територіальних громад);

б) за часом дії: а) постійні (Конституція України, закони); б) тимчасові (Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України від 08.06.1995); в) надзвичайні (Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 26.11.2018).

**Конституційні засади співвідношення національного та міжнародного права. Вплив міжнародного права на систему джерел конституційного права України.** Характерною рисою системи джерел конституційного права України є оптимізація співвідношення національного і міжнародного права, врахування в конституційному регулюванні міжнародних стандартів, особливо щодо прав людини.

Між національним і міжнародним правом існують тісний взаємозв'язок і взаємодія. Міжнародне право (у формі міжнародно-правового договору) є одним із юридичних джерел національного права, допускає пряме «входження» норм міжнародного права в конституційне право.

В українському законодавстві питання співвідношення між національним і міжнародним правом регулюється Конституцією України. Водночас в Конституції України йдеться не про міжнародне право в цілому, а лише про

міжнародні договори, які потребують згоди на обов'язковість з боку Верховної Ради України.

Для міжнародних договорів, які є джерелом конституційного права України, надання згоди Верховною Радою України може відбуватись лише шляхом ухвалення закону про ратифікацію. Так, Законом України від 17.07.1997 «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р., Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» Верховна Рада України надала згоду на обов'язковість для України цих чинних міжнародних договорів і вони, згідно з ч. 2. ст. 8 Конституції України, є частиною національного законодавства України.

Згідно зі ст. 30 Європейської конвенції «Про захист прав людини та основних свобод» 1950 р., «якщо справа, яку розглядає палата, порушує істотні питання щодо тлумачення Конвенції чи протоколів до неї або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може мати наслідком несумісність із рішенням, постановленим Судом раніше, палата може в будь-який час до постановлення свого рішення відмовитися від розгляду справи на користь Великої палати, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього», тобто сам Суд пильно слідкує за змінами свого прецедентного права. У ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» визначено, що суди при розгляді справ застосовують Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

**Нормативний акт як джерело конституційного права.** У правовій системі сучасних держав основним джерелом конституційного права є нормативно-правові акти, які вважаються оптимальною формою нормативно-правового регулювання суспільних відносин.

Нормативний акт як джерело конституційного права характеризується такими основними рисами, властивими іншим джерелам права: 1) видається в межах компетенції відповідного органу державної влади; 2) повинен відповідати актам вищих органів публічної влади; 3) набуває обов'язкової сили, як правило, не раніше його оприлюднення, якщо інше не передбачене законодавством.

Наукою конституційного права виокремлюється три основні групи законів в Україні: конституція, конституційні закони, звичайні закони. У практиці зарубіжних країн існують також органічні, надзвичайні та інші види законодавчих актів.

Провідне місце в системі нормативно-правових актів посідає Конституція України, яка є Основним Законом, що має найвищу юридичну силу. Конституція встановлює найбільш важливі норми і принципи, що становлять засади правового регулювання в різних сферах життєдіяльності суспільства і держави.

Після Конституції України провідне місце у правовій системі України посідають закони, які є первинною основою регулювання найважливіших суспільних відносин.

Під конституційними законами в Україні слід розуміти закони про внесення змін та доповнень до Конституції України, враховуючи, що у Конституції України не передбачено «конституційних законів» як окремого різновиду нормативно-правових актів. Практика зарубіжних країн свідчить, що конституційні закони повинні мати власний об'єкт регулювання, до якого належать «найважливіші», «основоположні», «фундаментальні» суспільні відносини, тому у майбутньому

слід максимально чітко конкретизувати предмет регулювання конституційних законів (А.Р. Крусян).

Юридичними ознаками (властивостями) конституційних законів, впровадження яких вбачається за доцільне в Україні, є: 1) власний предмет регулювання, конкретизований у нормах Конституції України (наприклад, у ст. 92); 2) вища за звичайні закони юридична сила; 3) особливий, ускладнений порядок ухвалення (наприклад, двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України); 4) заборона застосування права вето Президента України.

Важливе місце в системі нормативно-правових актів мають акти глави держави.

Президент України реалізовує свої правотворчі повноваження виходячи зі свого конституційного статусу як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, дотримання Основного Закону, забезпечення основних прав і свобод (ст. 102), насамперед шляхом видання правових актів, які згідно ч. 3 ст. 106 Конституції України є обов'язковими до виконання на території України.

Джерелами конституційного права України є акти Президента України, видані у формі нормативних указів. Президент України у своїй нормотворчій діяльності пов'язаний законом, а його укази є актами підзаконного характеру. Ознаками підзаконності указів Президента України є: 1) видання на основі Конституції України і законів України; 2) похідний характер їхніх норм, оскільки видання первинних норм є прерогативою парламенту; 3) контрастигація.

Згідно з принципом поділу влади регулювати конституційні правовідносини на основі закону має право Кабінет Міністрів України (ст. 116 Конституції України), який здійснює зовнішню і внутрішню політику держави, а тому може встановлювати норми права шляхом видання правових актів — постанов (наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших органів виконавчої влади» від 28.12.1992).

В ієрархії нормативно-правових актів укази Президента України мають вищу юридичну силу, ніж постанови та розпорядження Уряду. Це підтверджується, по-перше, змістом ч. 3 ст. 113 Конституції України, а, по-друге, положенням ст. 106 Конституції України, відповідно до якого Президент України зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їхньої конституційності (п. 15) та скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим (п. 16).

Джерелами конституційного права є також акти суб'єктів місцевого самоврядування. Нормативно-правовими актами місцевого самоврядування є: 1) акти місцевих референдумів; 2) статути територіальних громад; 3) рішення зборів громадян за місцем проживання; 4) рішення громадських слухань; 5) рішення органів самоорганізації населення; 6) нормативні акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування, ухвалені на підставі ст. 144 Конституції України.

**Нормативний договір як джерело конституційного права.** До нетрадиційних джерел конституційного права належать договори. На відміну від цивільних угод, побудованих на приватно-правових засадах, договори, що регулюють конституційно-правові відносини, є нормативно-правовими за

змістом, оскільки: 1) складаються з норм загального характеру; 2) є обов'язковими для всіх учасників конституційно-правових відносин; 3) укладаються між суб'єктами публічно-правових відносин; 4) регулюють питання, віднесені до предмету конституційного права; 5) спрямовані на максимальне забезпечення інтересів суб'єктів конституційно-правових відносин.

Нормативно-правові договори, що регулюють конституційні відносини, поділяються на два види: 1) внутрішньодержавні; 2) міжнародні.

За змістовно-суб'єктним критерієм можна виокремити такі види нормативних договорів як джерел конституційного права (Ю. О. Тихомиров): засновницькі договори (присвячені зазвичай інституційним питанням — статусу держав, їхніх об'єднань, взаємовідносинам суб'єктів федерації, статусу державних органів тощо); компетенційно-розмежувальні угоди (визначають розмежування предметів відання та повноважень між суб'єктами владних повноважень); угоди про делегування повноважень (регулюють делегування, передачу частини владних повноважень від органу до іншого); програмно-політичні договори про дружбу і співпрацю (закладають правовий фундамент для формування стосунків між державами і державними утвореннями); функціонально-управлінські угоди (визначають спільні задачі, сфери співпраці, способи спільного вирішення питань, використання майна різними суб'єктами владних повноважень); договори між державними і недержавними структурами (укладаються на всіх рівнях і стосуються узгодженої політики в сфері соціальних та трудових відносин, оплати праці, підтримки малого та середнього підприємництва); договори між органами публічної влади і бізнес-структурами (закладають основи співпраці між суб'єктами владних відносин і великим бізнесом, інституціоналізованим у різного роду об'єднання, з питань державного регулювання підприємництва, оподаткування, цінової та тарифної політики тощо); договори про громадянську згоду (пов'язані передусім із врегулюванням конституційно-правових конфліктів, зокрема конституційних криз); міжнародні договори.

Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України від 08.06.1995 за своїм змістом був тимчасовим конституційно-правовим нормативним актом, що відображав положення конституційних актів, ухвалених у попередній період розбудови незалежної держави. У Договорі зазначалося, що на період до прийняття нової Конституції України організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування здійснюватимуться на засадах, визначених Законом «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні» від 18.05.1995, а положення чинної Конституції діють лише в частині, що узгоджувалася із зазначеним договором (ст. 61).

Міжнародний договір як джерело конституційного права України — це укладений у письмовій формі з іноземною державою або іншим суб'єктом міжнародного права акт нормативного характеру, що містить норми конституційного права.

Ст. 9 Конституції України визначає, що єдиною умовою для визнання міжнародного договору джерелом національного права є надання Верховною Радою України згоди на його обов'язковість. Закон України «Про міжнародні договори України» у ст. ст. 2 та 8 визначає форми надання згоди України на

обов'язковість міжнародного договору: 1) ратифікація, 2) затвердження, 3) підписання, 4) ухвалення, 5) приєднання до договору.

***Акти органів судової влади як джерело конституційного права.***

Особливим джерелом конституційного права є акти органів судової влади.

Правові акти Конституційного Суду України мають складну правову природу, оскільки, по-перше, вони є правовими актами та у випадках, передбачених законодавством, мають нормативний зміст (ч. 3 ст. 150 Конституції України, ст. 91 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017), по-друге, вони не є нормативно-правовими актами в повному розумінні цього поняття та можуть набувати характеру юридичного прецеденту. Саме тому вони є окремим, спеціальним різновидом правових актів, а також допоміжним джерелом (формою) права. В деяких зарубіжних країнах правова природа актів конституційних судів визначена точніше (наприклад, згідно зі ст. 94 (2) Основного Закону ФРН, рішення Конституційного Суду мають силу закону).

Джерелом права, частиною національного законодавства України є рішення Конституційного Суду України з питань конституційності актів і офіційного тлумачення Конституції України, а також висновки про конституційність чинних міжнародних договорів України.

Інші висновки Конституційного Суду України (наприклад, про конституційність міжнародних договорів, які вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, про додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту, про відповідність законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам ст. 157 і 158 Конституції України та ін.) є лише обов'язковою підставою для ухвалення Верховною Радою України відповідних рішень, проте самостійного правового значення не мають.

Важливою теоретичною і практичною проблемою сучасної науки і галузі конституційного права є проблема визнання судового прецеденту джерелом права, з яким традиційно порівнюють юридичні позиції, які Конституційний Суд України викладає у мотивувальній та/або резолютивній частині рішення, висновку. Юридична позиція Суду може міститися в ухвалах про відмову у відкритті конституційного провадження у справі та про закриття конституційного провадження у справі, постановлених Сенатом чи Великою палатою (ст. 92 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

В юридичній літературі правова позиція розглядається як «результат інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду у формі висновків, роз'яснень, доктрин, у яких міститься тлумачення неявного смислу закону, правова оцінка або правове визначення, сукупність правових уявлень та знань щодо вирішення конкретної ситуації, які є обов'язковими для всіх суб'єктів правовідносин» (П. Ткачук). Термін "правова позиція" є своєрідним синонімом терміну «ratio decidendi» у країнах англосаксонської правової системи (С. Шевчук). Конституційний Суд України в своїх рішеннях неодноразово формулював правові позиції, близькі за змістом до традиційного судового прецеденту (наприклад, в абз. 2 п. 2 мотивувальної частини Рішення від 10.02.2000 у справі про ціни і тарифи на житлово-комунальні та інші послуги).

***Інші джерела конституційного права та їхні особливості.*** Певну роль у регулюванні конституційних відносин в Україні відіграють правові звичаї.

Водночас роль правових звичаїв є значно вужчою порівняно з іншими джерелами конституційного права. Звичаї можуть застосовуватися лише, якщо вони не суперечать законодавству, договору, моральним засадам суспільства. У той же час багато звичаїв знайшли своє закріплення в правових нормах. І цей факт також є підставою вважати звичай важливим джерелом права.

Загальними ознаками звичаю як джерела права є: 1) звичай є загальновизнаним правилом поведінки, яке склалося внаслідок неодноразового, тривалого, одноманітного застосування; 2) необов'язковість формальної фіксації звичаю в юридичних документах не є обов'язковою; 3) обов'язковою умовою застосування будь-якого звичаю є його несуперечливість законодавству, договору або моральним засадам суспільства, 4) умовою застосування звичаю є відсутність законодавства, що регулює ті чи інші відносини.

Таким чином, конституційний звичай може бути застосованим тоді, коли суспільні відносини не врегульовані законодавством або договором.

### **Завдання до теми**

#### **Тестові завдання**

1. За якої умови можливе укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України?

- а) За умови їхнього підписання Президентом України.
- б) Після внесення відповідних змін до Конституції України.
- в) Після внесення відповідних змін до міжнародних договорів.
- г) Щодо міжнародних договорів, укладених із Європейським Союзом.

2. У якому виданні відбувається офіційне оприлюднення законів України?

- а) Журнал «Право України».
- б) Газета «Голос України».
- в) Журнал «Президентський вісник».
- г) Офіційний сайт Верховної Ради України.

3. Якою кількістю голосів народних депутатів України приймається закон, що встановлює Державний Гімн України?

- а) Не менш як половиною від конституційного складу Верховної Ради України.
- б) Не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.
- в) Не менш як трьома четвертими від конституційного складу Верховної Ради України.
- г) Не менш як трьома п'ятими від конституційного складу Верховної Ради України.

4. Яким є порядок вступу в силу законів в Україні?

- а) Через сім днів з дня прийняття, якщо інше не передбачено самими законами, але не раніше дня опублікування в офіційних виданнях

б) Через десять днів з дня офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими законами, але не раніше дня опублікування в офіційних виданнях

в) Через десять днів з дня прийняття, якщо інше не передбачено самими законами, але не раніше дня опублікування в офіційних виданнях

г) Через п'ятнадцять днів з дня офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими законами, але не раніше дня опублікування в офіційних виданнях

5. Який з перерахованих нижче актів НЕ є джерелом конституційного права України?

а) Європейська конвенція про громадянство.

б) Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України».

в) Указ Президента України «Про прийняття до громадянства України».

г) Статут територіальної громади м. Одеса.

### **Практичні завдання**

1. 03.06.2016 голова Харківської обласної державної адміністрації видав розпорядження про перейменування об'єктів у населених пунктах Харківської області. Розпорядження було розміщено на офіційному сайті обласної державної адміністрації 03.06.2016.

Розпорядження прийняте на підставі Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», абз. 2 розділу VII «Заключні положення» Закону України «Про місцеві державні адміністрації», пропозицій громадськості, науковців та рекомендацій Інституту національної пам'яті.

Народний депутат України Василенко І.В. звернувся до відповідного суду з адміністративним позовом, в якому просив визнати протиправним та скасувати зазначене розпорядження. Позовні вимоги обґрунтовано тим, що під час видання розпорядження, яке має нормативно-правовий характер, не було дотримано таких вимог: 1) розпорядження не було подано для державної реєстрації; 2) розпорядження не було оприлюднено у друкованих засобах масової інформації; 3) розпорядження набрало чинності з моменту його прийняття безвідносно до оприлюднення у друкованих засобах масової інформації.

Проаналізуйте наведену вище інформацію та визначте, яке рішення у справі має прийняти суд у межах наведених аргументів.

2. 14-15.10.2016 Венеціанська Комісія під час своєї 108-ї пленарної сесії затвердила спільний висновок щодо двох проектів Закону України «Про гарантії свободи мирних зібрань».

Спільний Висновок був підготовлений експертами Венеціанської комісії, Директоратом прав людини Генерального Директорату прав людини та верховенства права Ради Європи та Бюро демократичних інституцій та прав людини Організації з безпеки і співробітництва в Європі щодо проектів законів

«Про гарантії свободи мирних зібрань» (№3587) і «Про гарантії свободи мирних зібрань в Україні» (№3587-1).

Експерти дійшли висновку, що обидва проекти, представлені для оцінки, в цілому відповідають міжнародним стандартам. Водночас також було надано загальні рекомендації, які мають відношення до обох проектів, а також висловлено низку зауважень до деяких положень проектів.

Проаналізуйте наведену вище інформацію та аргументовано визначте ступінь обов'язковості для органів публічної влади України рекомендацій та зауважень, викладених у Спільному висновку.

3. Конституційний Суд України у Рішенні від 14.12.2011 № 19-рп/2011 у справі про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини, серед іншого, зазначив:

*«Конституційним Судом України в Рішенні від 25.11.1997 № 6-зп сформульовано правову позицію, за якою удосконалення законодавства в контексті статті 55 Конституції України має бути поступовою тенденцією, спрямованою на розширення судового захисту прав і свобод людини, зокрема судового контролю за правомірністю і обґрунтованістю рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень (п. 2 мотивувальної частини). Ця правова позиція кореспондується з положеннями статті 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо ефективного засобу юридичного захисту від порушень, вчинених особами, які здійснюють свої офіційні повноваження. Реалізація права на оскарження рішень, дій чи бездіяльності вказаних суб'єктів має відповідати також вимозі стосовно доступності правосуддя, про що зазначено у міжнародних правових документах - Загальній декларації прав людини (ст. 8), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (ст. 14), Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада 1985 року (п. 4).*

*Комітет Міністрів Ради Європи у Рекомендаціях від 28.06.1985 R(85)11 стосовно положення потерпілого в рамках кримінального права і кримінального процесу приписує державам-членам приділяти більше уваги потребам потерпілого на всіх етапах кримінального процесу, а в Рекомендаціях від 12.05.2004 Rec(2004)6 щодо вдосконалення національних засобів правового захисту зазначає, що права та свободи, гарантовані Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, мають захищатися передусім на національному рівні».*

Проаналізуйте наведений фрагмент Рішення та встановіть усі джерела права, на які послався Конституційний Суд України, вирішуючи справу про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини. Визначте, які з цих джерел належать до актів «м'якого права». Аргументовано вкажіть мету, з якою Конституційний Суд України послався на акти «м'якого права».

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Юридична природа Конституції Автономної Республіки Крим.

2. Укази Президента України та підзаконні акти Верховної Ради України в системі конституційного законодавства: проблеми співвідношення та пріоритету застосування.

3. Акти Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини: співвідношення та місце в системі джерел конституційного права.

4. Конституційний закон як джерело конституційного права: теорія і практика України та зарубіжних країн.

## **Тема 4. Конституція України — Основний Закон держави і суспільства**

**Мета вивчення:** сформулювати уявлення про основні положення теорії конституції та основні характеристики Конституції України.

### **Питання**

1. Поняття та політико-правова природа конституції.
2. Функції та юридичні властивості конституції.
3. Загальна характеристика Конституції України.
4. Порядок ухвалення й внесення змін до Конституції України.

Конституційна реформа в Україні.

5. Охорона конституції: поняття, природа, суб'єкти охорони.
6. Конституційний контроль як форма здійснення охорони конституції.

### **Теоретичний мінімум**

**Поняття та політико-правова природа конституції.** Термін «конституція» (від латинського *constitutio* — встановлення, установа) в юридичній науці в різні часи мав різне значення. Конституція являє собою складне явище політико-правової дійсності, в межах якого можливе виокремлення його юридичної та соціально-політичної сутності. Юридична сутність конституції проявляється в її основних юридичних властивостях і принципах, але передусім у її місці і призначенні в правовій системі держави, а соціально-політична сутність конституції визначається її роллю в суспільстві і державі в цілому.

Конституція є найважливішим правовим документом держави. Вона перебуває на чолі всієї системи джерел права і в цій якості має в державі найвищу юридичну силу, і водночас конституція є юридичною базою всього поточного законодавства.

Разом з тим конституція відіграє велику роль не тільки як правовий, а й політичний документ. Вона відображає співвідношення політичних сил, що виражають інтереси різних соціальних спільнот до моменту схвалення конституційного акта або внесення до нього змін, певний соціальний компроміс, досягнутий на момент її ухвалення, виступає як своєрідний суспільний договір.

Поняття «конституція» зазвичай вживається в двох значеннях — як фактична конституція і як конституція юридична. Юридична конституція — це визначена система правових норм, що мають вищу юридичну силу та регулюють основи взаємовідносин між суспільством і людиною, з одного боку, і державою — з іншого, а також основи організації та діяльності самої держави.

Фактична конституція — це такі відносини, основи того ладу, який реально існує в країні. Як писав Ф. Лассаль, «дійсну конституцію мали всі країни в усі часи».

Фактична конституція може базуватися на юридичній конституції, тобто вони можуть збігатися (у такому разі про юридичну конституцію говорять як про реальну конституцію), а може і відрізнятись, іноді значно, від юридичної конституції. Таку конституцію іменують фіктивною конституцією.

**Функції та юридичні властивості конституції.** Функції конституції — це основні напрями впливу Конституції на суспільні відносини. Конституція України виконує такі функції: ідеологічну, установчу, політичну, функцію загальносоціального регулювання і забезпечення балансу соціальних інтересів, програмну, геополітичну, організаційну, правозахисну, охоронну, обмежувальну, виховну, стабілізаційну. Всі вони між собою тісно взаємопов'язані.

Юридичні властивості конституції — це ті характерні ознаки конституції, які відрізняють її від інших нормативно-правових актів і встановлюють роль та місце в ієрархії. Конституції України притаманна низка юридичних властивостей, які визначають її місце в правовій системі та роль у суспільстві.

1. Найвища юридична сила — одна з базових її властивостей. Конституція України обіймає найвищий щабель в ієрархічній системі правових актів. Усі інші правові акти повинні їй відповідати.

2. Пряма дія норм Конституції означає можливість звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України.

3. Основа правової системи — Конституція є фундаментом національної правової системи, оскільки вона містить принципові положення всіх інших галузей права.

4. Підвищена стабільність. Конституція України закріпила базові засади конституційного ладу, форму держави, права і свободи громадян та ін. Порівняно з іншими нормативно-правовими актами Конституція розрахована на тривалу дію, що забезпечується особливим порядком внесення змін.

5. Особливий порядок ухвалення. Конституція України приймається з дотриманням спеціальної процедури безпосередньо народом або спеціально уповноваженим органом держави — Верховною Радою України.

Наведений перелік властивостей Конституції України є базовим, проте не виключним, оскільки її юридичні властивості виокремлюються через структуру, функції, механізм реалізації норм і способи правового захисту Основного Закону України.

**Загальна характеристика Конституції України.** Конституція України має установчий, основоположний характер. Український народ за допомогою Конституції визначає засади суспільного і державного устрою. Положення Конституції є первинними щодо норм інших правових актів України. Це означає, що під час ухвалення Конституції, а також внесення до Основного Закону змін і доповнень законодавець не обмежений чинними законами і підзаконними актами, для затвердження таких змін усі нормативно-правові акти повинні бути скасовані або узгоджені з конституційними нововведеннями.

Конституція України — єдиний в правовій системі акт, який регулює суспільні відносини в усіх сферах суспільного життя. Жоден закон, а тим більше підзаконний акт не має такого широкого предмета правового регулювання і жоден акт не визначає в цих сферах вихідні засади суспільного життя. Всі закони та підзаконні акти в Україні ухвалюються на основі Конституції України. Конституційні норми і принципи виступають як своєрідний правовий фундамент системи права. Поправки, внесені до Конституції, передбачають внесення змін до поточного законодавства в разі його невідповідності конституційним нормам.

Конституція України є кодифікованою розгорнутою конституцією і складається з преамбули, основної частини, прикінцевих та перехідних положень. Структурними підрозділами основної частини Конституції виступають розділи, поділені на статті, які, у свою чергу, можуть ділитися на частини (в тексті статті вони виокремлені абзацами), а останні — на пункти, які мають цифрову індексацію. Прикінцеві положення складаються тільки зі статей, а перехідні положення поділяються на частини.

У Конституції України з формального погляду преамбули немає, але міститься вступна частина, яка охоплює 9 абзаців, в тому числі 110 слів — взаємопов'язаних положень урочисто-декларативного характеру, реалізація яких є головним обов'язком держави. Вона виражає сутність нового Основного Закону України, має основоположне значення для подальшого становлення і розвитку української держави й суспільства. Преамбула нашої Конституції за своїм стилем викладу подібна до урочистого звернення народу — засновника Основного Закону до попередніх, нинішнього і прийдешніх поколінь. У преамбулі є низка принципових положень, які розкривають причини і цілі ухвалення нового Основного Закону України.

Основну частину Конституції України 1996 р. утворюють групи норм Конституції, що визначають загальні засади суспільного і державного ладу; права, свободи та обов'язки людини і громадянина; конституційні основи виборів і референдумів; правовий статус найвищих органів державної влади; систему та функції судів; особливості адміністративно-територіального устрою України; правовий статус Автономної Республіки Крим; основи місцевого самоврядування; порядок внесення змін до Конституції України.

***Порядок ухвалення й внесення змін до Конституції України. Конституційна реформа в Україні.*** Необхідність у розробці й ухваленні нової конституції виникає в декількох випадках:

- створення нової незалежної держави;
- революційні зміни державного ладу;
- еволюційні зміни у суспільному житті, які є настільки суттєвими, що внесення змін і доповнень до конституції для узгодження її з реаліями суспільного й правового життя недостатньо. У цьому випадку зазвичай використовується текст попередньої конституції.

На відміну від звичайних законів, які ухвалюються і змінюються в порядку здійснення законодавчої влади, конституція ухвалюється в порядку здійснення установчої влади.

Оскільки дія конституції, як правило, не обмежується в часі, то після певного періоду може виникнути необхідність у внесенні до неї деяких змін, доповнень, поправок. Більшість конституцій світу зазнали змін з часу їхнього ухвалення. За загальним правилом, порядок внесення змін до конституції ідентичний порядку її ухвалення.

За способом внесення змін і доповнень конституції поділяються на наджорсткі, жорсткі, гнучкі та змішані. До перших належать такі конституції, порядок зміни яких передбачає або затвердження змін на референдумі, або голосування в парламенті наступного скликання, або затвердження поправок органами суб'єктів федерації, або застосування будь-яких інших процедур, що ратифікують внесені зміни. До другої групи належать конституції, порядок змін яких ускладнений порівняно з порядком ухвалення та зміни звичайних законів. Гнучкі конституції можуть бути змінені в порядку, передбаченому для зміни звичайного закону. Останню групу становлять конституції, які передбачають різний порядок змін для різних розділів.

За способом внесення змін Конституція України є комбінованою, оскільки для внесення змін до розділів I, III та XIII передбачено, окрім ухвалення парламентом змін, їхнє затвердження на всеукраїнському референдумі. Внесення

змін до всіх інших розділів здійснюється у порядку, який є ускладненим порівняно з порядком внесення змін до всіх законів, а саме: суб'єктами ініціювання є лише народні депутати та Президент, а також для внесення змін необхідно дві третини голосів народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України.

**Охорона конституції: поняття, природа, суб'єкти охорони.** Охорона конституції в найширшому сенсі передбачає сукупність різноманітних заходів щодо забезпечення дії конституції. Це економічні, політичні, юридичні, освітні, виховні та інші заходи. Охорона конституції не відбувається сама собою. Вона вимагає серйозної організаційної роботи щодо як формування певного світогляду, загальнокультурної, політичної, правової свідомості, так і створення реальних норм, інститутів, матеріальних ресурсів, які забезпечують всебічну дію основного закону. У здійсненні охорони конституції беруть участь не тільки держава, її органи та посадові особи, а й всі інші суб'єкти конституційних відносин. Правова охорона Конституції України реалізується через організаційну діяльність таких суб'єктів як: Український народ; Президент України; Верховна Рада України; Конституційний Суд України. Правову охорону Конституції зазначені вище органи здійснюють у межах наданих їм повноважень і в порядку, визначеному законодавством.

Гарантії правової охорони конституції — це інституційні та процедурні засоби та заходи, які забезпечують правову охорону і захист інститутів і принципів, закріплених в конституції, а також спрямовані на забезпечення стабільності останньої. Вони становлять єдиний механізм, систему взаємообумовлених і взаємозалежних елементів. Щодо переліку цих елементів, тобто засобів, гарантій правової охорони конституції, то в науковій юридичній літературі з цього питання немає єдиної позиції. Загальновизнаними гарантіями правової охорони конституції є: конституційний контроль; конституційно-правова відповідальність; гарантії стабільності конституції (особливий порядок ухвалення конституції і внесення до неї змін).

**Конституційний контроль як форма здійснення охорони конституції.** Головною формою правової охорони конституції виступає конституційний контроль. Конституційний контроль передбачає можливість ухвалення органом контролю обов'язкового постановного рішення про застосування будь-яких несприятливих наслідків у разі виявлення порушення конституції. Конституційний контроль може здійснюватися як главою держави, парламентом, урядом, так і судовими органами. Органом, основною функцією якого є здійснення конституційного контролю, є Конституційний Суд України.

Об'єктами конституційного контролю є діяльність чи акти відповідних суб'єктів (органів, посадових осіб, об'єднань тощо). Об'єктами конституційного контролю є: акти парламенту (закони, регламенти тощо); акти глави держави; акти органів виконавчої влади (уряду); акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим; міжнародні договори; діяльність Верховної Ради Автономної Республіки Крим; діяльність парламенту з реалізації процедури імпідменту.

Конституційний контроль може бути класифікований за такими критеріями:

- за часом здійснення — попередній (превентивний, попереджувальний) і наступний (репресивний) конституційний контроль. Під час попереднього контролю акт перевіряється до його набрання чинності, наступний контроль

поширюється на акти, які набули чинності. Конституційний Суд України в більшості випадків здійснює наступний контроль. Попередній конституційний контроль здійснюється ним лише під час надання висновку про відповідність Конституції України міжнародних договорів України, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість, і надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157, 158 Конституції України;

- за правовими наслідками — консультативний і постановний конституційний контроль.

- за обов'язковістю проведення — обов'язковий і факультативний конституційний контроль. Під час обов'язкового конституційного контролю правовий акт чи діяльність відповідних органів повинні бути перевірені Конституційним Судом на конституційність в силу прямої вказівки на це в законодавстві. Факультативний конституційний контроль полягає не в обов'язковості, а в можливості здійснення відповідної перевірки.

- за способом проведення — абстрактний і конкретний конституційний контроль. Абстрактний контроль означає перевірку конституційності акта поза зв'язком з конкретною справою. Конкретний контроль здійснюється Конституційним Судом України під час розгляду конституційної скарги. У решті випадків використовується абстрактний конституційний контроль. Конкретний конституційний контроль є завжди наступним, адже здійснюється після набуття відповідним актом;

- за підставами перевірки конституційності актів — конституційний контроль змісту актів (матеріальний контроль), за формою акта і способу його ухвалення (формальний контроль). Матеріальний контроль означає перевірку відповідності конституції змісту акта. Під час формального контролю перевіряється дотримання конституційних вимог щодо процедури видання акта (чи входило видання акта в компетенцію органу, який видав, чи дотримані процедурні правила, чи в належній формі виданий акт).

## **Завдання до теми**

### **Тестові завдання**

1. Скільки альтернативних законопроектів до зареєстрованого у Верховній Раді України законопроекту про внесення змін до розділу III «Вибори. Референдум» Конституції України може бути включено до порядку денного сесії Верховної Ради ?

- а) Жодного;
- б) Один;
- в) Два;
- г) Необмежену кількість.

2. Як кваліфікується Конституція України у її Вступній частині (Преамбулі)?

- а) Основний Закон;
- б) Головний Закон;
- в) Суспільний договір;
- г) Статут.

3. Якою мінімальною кількістю голосів приймається законопроект про внесення змін до Конституції України (крім розділів I, III, XIII)?

а) не менш як половиною від конституційного складу Верховної Ради України;

б) більшістю від конституційного складу Верховної Ради України;

в) не менше ніж двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України;

г) не менше ніж трьома четвертими від конституційного складу Верховної Ради України;

4. У січні 2020 року Верховна Рада України попередньо схвалила проект закону про внесення зміни до розділу IV «Верховна Рада України» Конституції України щодо якого Конституційний Суд України надав позитивний висновок. Не раніше якого місяця 2020 року Верховна Рада України повноважна остаточно прийняти законопроект?

а) лютого 2020 року;

б) березня 2020 року;

в) вересня 2020 року;

г) грудня 2020 року.

5. До яких розділів Конституції України зміни вносяться за особливою процедурою?

а) розділ I «Загальні засади», розділ II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» і розділ III «Вибори. Референдум»;

б) розділ I «Загальні засади», розділ III «Вибори. Референдум» і розділ XIII «Внесення змін до Конституції України»;

в) розділ I «Загальні засади», розділ IX «Територіальний устрій України» і розділ XIII «Внесення змін до Конституції України»;

г) розділ I «Загальні засади», розділ XIII «Внесення змін до Конституції України» і розділ XV «Перехідні положення».

### **Практичні завдання**

1. 17.10.2017 Президент України вніс до Верховної Ради України проект Закону про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України), зареєстрований за № 7203. 19.10.2017 постановою Верховної Ради України законопроект № 7203 було включено до порядку денного сесії та направлено до Конституційного Суду України для одержання висновку щодо відповідності його вимогам статей 157 і 158 Конституції України. Конституційний Суд України у висновку від 19.06.2018 № 2-в/2018 визнав законопроект № 7203 таким, що відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України, проте висловив низку застережень.

20.09.2018 Верховна Рада України ухвалила постанову № 2557-VIII, якою, зокрема, встановила строк для подання пропозицій та поправок до законопроекту, опрацювання комітетами Верховної Ради України пропозицій та поправок до законопроекту та надання висновків Комітету Верховної Ради України з питань

правової політики та правосуддя, опрацювання поданих пропозицій та поправок до законопроекту.

29.08.2019 законопроект № 7203 було відкликано. Того ж дня відбулося перше засідання першої сесії новообраної Верховної Ради України дев'ятого скликання, під час перерви якого проведено засідання Комітету Верховної Ради України з питань правової політики, на якому було розглянуто поданий Президентом як невідкладний законопроект № 7203 та рекомендовано Верховній Раді України визнати такою, що фактично втратила чинність, Постанову Верховної Ради України «Про подальшу роботу над законопроектом про внесення змін до Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)» від 20.09.2018 № 2557-VIII у зв'язку із впливом встановлених нею строків та попередньо схвалити поданий Президентом України як невідкладний законопроект № 7203.

Також пізно ввечері 29.08.2019 Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про визнання такою, що втратила чинність, Постанови Верховної Ради України від 20 вересня 2018 року № 2557-VIII». Через 40 хвилин, 30.08.2019, Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про попереднє схвалення законопроекту про внесення змін до статті 80 Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України)».

30.08.2019 було зареєстровано Законопроект № 7203, поданий Президентом України. Через 3 дні після закриття першої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання, 03.09.2019, відбулося відкриття другої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання, на першому пленарному засіданні якої, законопроект № 7203 від 30.08.2019 прийнято як Закон. 11.09.2019 його підписав Президент України.

Надайте обґрунтовану оцінку вказаній конституційно-правовій ситуації з посиланням на Конституцію України, надавши відповіді на такі запитання:

1) яка правова природа застережень, висловлених Конституційним Судом України у висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам;

2) яка правова природа законопроекту № 7203 від 17.10.2017 та законопроекту № 7203 від 30.08.2019;

3) чи здійснив Конституційний Суд України превентивний конституційний контроль щодо закону, ухваленого Верховною Радою України;

4) чи є застосовними до цієї ситуації приписи ст. 105 Регламенту, згідно з якими законопроект, внесений Президентом України, вважається відкликаним, якщо до його прийняття за основу повноваження Президента України були припинені;

5) чи була перша сесія Верховної Ради України дев'ятого скликання черговою;

6) чи було порушено конституційну процедуру розгляду та ухвалення вказаного закону?

2. 08.12.2004 було ухвалено Закон України «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV. 30.09.2010 Конституційний Суд України ухвалив Рішення № 20-рп/2010, яким визнав вказаний Закон таким, що не

відповідає Конституції України (є неконституційним). 21.02.2014 Верховна Рада України у спосіб, що прямо не передбачено Конституцією України, ухвалила за основу та в цілому Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України». Ст. 1 цього закону передбачала відновлення дії окремих положень Конституції України з такими змінами, зокрема внесеними законом України від 08.12.2004 № 2222-IV. 22.02.2014 Верховна Рада України ухвалила Постанову «Про текст Конституції України в редакції 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII». Ця Постанова вважається такою, що втратила чинність, з 02.03.2014 у день проведення закритого засідання Верховної Ради України.

За результатами проведеного аналізу вказаної інформації, визначте власну позицію щодо дотримання Верховною Радою України принципів верховенства Конституції України та наступності (континуїтету) у їхньому системному взаємозв'язку.

3. До Верховної Ради було подано Президентом законопроект «Про внесення змін до статті 9 Конституції України». Цей законопроект було зареєстровано та передано народним депутатам 14 березня поточного року. 29 березня народним депутатом було внесено подання про внесення альтернативного законопроекту з підписами 320 народних депутатів. 30 березня групою народних депутатів у кількості 301 чоловік було внесено ще один альтернативний законопроект.

Аргументовано дайте відповідь на такі запитання:

- 1) які правові наслідки підписання народним депутатом альтернативного законопроекту, внесеного 30 березня;
- 2) який із законопроектів (альтернативних), поданих народними депутатами, може бути включено до порядку денного.

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Принцип прямої дії норм Конституції: поняття та проблеми його практичного застосування.
2. Роль Конституційного Суду України в функціонуванні механізму правової охорони Конституції.
3. Форми реалізації норм Конституції.
4. Основні підходи до визначення сутності Конституції.

## Тема 5. Конституційно-правові відносини

**Мета вивчення:** проаналізувати поняття, сутність та склад конституційно-правових відносин в Україні, вивчити підстави їхнього виникнення, динаміки та припинення.

### Питання

1. Поняття й особливості конституційно-правових відносин. Склад конституційно-правових відносин.
2. Суб'єкти конституційно-правових відносин: загальна характеристика і класифікація.
3. Об'єкти конституційно-правових відносин: поняття, характеристика, класифікація.
4. Зміст конституційно-правових відносин.
5. Підстави виникнення і динаміки конституційно-правових відносин.

### Теоретичний мінімум

**Поняття й особливості конституційно-правових відносин. Склад конституційно-правових відносин.** Відповідно до найпростішого для розуміння та запам'ятовування визначення поняття «конституційно-правові відносини», це суспільні відносини, врегульовані нормами конституційного права. Більш ємним та таким, що містить значно більше характерних рис конституційно-правових відносин, є таке визначення, сформульоване Ю.В. Данілюком: це врегульовані нормами конституційного права суспільні відносини, що виникають, змінюються, припиняються та поновлюються на підставі юридичних фактів, які закріплені конституційно-правовими нормами та змістом яких є юридичний зв'язок між їхніми суб'єктами у формі взаємних прав і обов'язків, передбачених відповідними нормами конституційного права, що спрямовані на визначений об'єкт цих правовідносин.

В юридичній літературі виокремлюють такі особливості конституційно-правових відносин.

1. Публічно-правовий характер (здебільшого виникають у процесі здійснення публічної влади).
2. Політико-правовий характер.
3. Переважно імперативний характер.
4. Належність до правових відносин та тісний зв'язок з іншими галузевими правовідносинами, насамперед з адміністративно-правовими, цивільно-правовими, господарсько-правовими, кримінально-правовими.
5. Переважно загальнодержавний, а не місцевий характер.
6. Багатоманітність (наявність цих правовідносин в усіх найважливіших сферах суспільного життя).
7. Належність більшості об'єктів цих правовідносин до найвищих соціальних цінностей.

Дослідники конституційно-правових відносин, пов'язаних зі здійсненням публічного управління (державними органами або органами місцевого самоврядування), виокремлюють три основних види взаємодії між суб'єктами цих відносин: субординацію, координацію та реординацію.

Субординація припускає наявність вищого і підлеглого йому суб'єкта, причому вищий суб'єкт віддає нижчому підлеглому суб'єкту приписи, які обов'язкові для виконання.

Координація припускає, що в конкретній ситуації суб'єкти рівні в правах і обов'язках та вирішують спірні питання шляхом узгодження спільного погляду, наприклад, через переговорний процес.

Реординація припускає наявність вищого і підлеглого йому суб'єкта, причому вищий суб'єкт віддає підлеглому суб'єкту приписи, які обов'язкові для виконання, проте свої рішення вищий суб'єкт приймає з урахуванням позиції підлеглого суб'єкта, тобто існує свого роду зворотний зв'язок між ними.

Конституційно-правові відносини в юридичній літературі класифікують: а) залежно від ступеню конкретизації — на загальні та конкретні; б) залежно від призначення — на установчі, правовстановні, правоохоронні; в) залежно від часу існування — на постійні та тимчасові; г) залежно від кількості зв'язків між суб'єктами правовідносин — на прості та складні; ґ) залежно від змісту правовідносин — на матеріальні та процесуальні; д) залежно від об'єктів правового регулювання — на пов'язані з: основами конституційного ладу, правовим статусом особистості, формами безпосередньої демократії, державним устроєм, організацією та діяльністю органів публічної влади тощо; є) за характером дії суб'єктів правовідносин — на правовідносини активного типу та правовідносини пасивного типу.

До складу конституційно-правових відносин належать: об'єкт; суб'єкти; зміст.

**Суб'єкти конституційно-правових відносин: загальна характеристика і класифікація.** Конституційне право — це галузь права, якій властива найбільша різноманітність суб'єктів правовідносин, порівняно з іншими галузями національного права.

Суб'єкти конституційно-правових відносин — це учасники конституційно-правових відносин, наділені конституційною правоздатністю, дієздатністю та деліктоздатністю (конституційною правосуб'єктністю).

Конституційна правоздатність — це здатність суб'єкта конституційних правовідносин мати права та обов'язки відповідно до галузевих норм. Конституційна правоздатність фізичної особи в Україні настає з моменту народження та припиняється смертю.

Конституційна дієздатність — це здатність суб'єкта конституційних правовідносин своїми діями набувати права та обов'язки відповідно до галузевих норм. Обсяг конституційної дієздатності фізичних осіб може залежати від віку та від стану здоров'я. Для більшості інших суб'єктів конституційно-правових відносин конституційна правоздатність та дієздатність починаються та припиняються одночасно (наприклад, для політичних партій конституційна правоздатність та дієздатність виникають з моменту державної реєстрації партії та наявні до державної реєстрації припинення діяльності партії).

Конституційна деліктоздатність — це здатність суб'єкта конституційних правовідносин нести конституційну відповідальність.

В юридичній літературі сформувалась думка, що суб'єктами конституційних правовідносин є такі їхні види:

- індивіди: громадяни, іноземці, особи без громадянства. Всі вони користуються на території держави відповідними конституційними правами, мають певний обсяг обов'язків;

- спільноти людей: народ як суверен та єдине джерело влади у державі; нація (як титульна, так і національні меншини); населення окремих територіальних одиниць (населення областей, районів, територіальні громади міст, селищ та сіл);

- об'єднання громадян: політичні партії, громадські об'єднання, професійні спілки, трудові колективи, релігійні організації, органи самоорганізації населення тощо;

- державно-територіальні утворення: сама держава, автономії, області, міста тощо;

- органи публічної влади: органи державної влади та органи місцевого самоврядування; окремим статусом в цій групі користуються депутати представницьких органів держави та місцевого самоврядування;

- міжнародні органи та організації (Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія), Європейський суд з прав людини тощо).

**Об'єкти конституційно-правових відносин: поняття, характеристика, класифікація.** Діяння суб'єктів конституційно-правових відносин здебільшого свідомо спрямовані на об'єкти цих відносин.

Об'єкти конституційно-правових відносин — це ті блага, з приводу яких суб'єкти вступають у ці правовідносини та реалізують свої конституційні права та обов'язки.

Перелік об'єктів конституційно-правових відносин в Україні не є вичерпним. Вчені угруповують їх таким чином:

- політичні блага — державний суверенітет, територіальна цілісність держави, влада Українського народу, державна влада, політична багатоманітність, політичні партії та їх блоки, народний суверенітет, національний суверенітет, громадянство, демократія, інші;

- матеріальні блага — майно, природні ресурси, гроші, цінні папери, інші;

- нематеріальні блага — честь, гідність, ділова репутація, інтелектуальна власність, віросповідання, таємниця телефонних розмов, листування, освіта, інші;

- дії (бездіяльність) — участь у виборах, референдумах, участь у страйках, інші;

- результати дії (бездіяльності) — статус глави держави, народного депутата України, судді, депутата місцевої ради тощо;

- інші.

**Зміст конституційно-правових відносин.** Останнім елементом складу конституційно-правових відносин, разом з їхніми суб'єктами та об'єктом, є їхній зміст.

Зміст конституційно-правових відносин — це суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників цих відносин, встановлені положеннями галузевого законодавства. Суб'єктивне право — це належна суб'єкту права можливість (свобода) на свій розсуд задовольняти передбачені об'єктивним правом інтереси, потреби та цілі. Юридичний обов'язок — це передбачена законодавством та охоронювана державою необхідність належної поведінки суб'єкта правовідносин.

Традиційно розрізняють юридичний та фактичний зміст конституційно-правових відносин.

До елементів юридичного змісту конституційно-правових відносин належать суб'єктивні права та юридичні обов'язки учасників цих відносин.

Фактичний зміст конституційно-правових відносин відрізняється від їхнього юридичного змісту за обсягом, — він є більш вузьким. Фактичний зміст конституційно-правових відносин визначається для конкретних відносин та являє собою конкретні права та юридичні обов'язки суб'єктів саме цих конкретних правовідносин.

**Підстави виникнення і динаміки конституційно-правових відносин** — це юридичні факти. Конституційне право України застосовує розробки фахівців з теорії права та держави щодо поняття та видів юридичних фактів.

Так, юридичними фактами визнаються конкретні життєві обставини, з якими конституційно-правові норми пов'язують виникнення, зміну або припинення конституційно-правових відносин. Юридичні факти класифікують за суб'єктивним чи об'єктивним походженням (дії та події), за юридичними наслідками (правотворчі, правозмінні, правоскасувальні) тощо.

### Завдання до теми

#### Тестові завдання

1. Які правові відносини за предметом регулювання НЕ є конституційними?
  - а) щодо засад організації та діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування;
  - в) щодо укладення, надання згоди на обов'язковість та припинення дії міжнародних договорів України;
  - в) притягнення Президента України до юридичної відповідальності;
  - г) щодо правових та організаційних засад функціонування системи запобігання корупції в Україні.
  
2. Які правові відносини за предметом регулювання НЕ є конституційними?
  - а) щодо призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;
  - б) призначення на посаду та звільнення з посади Генерального прокурора;
  - в) щодо призначення на посаду та звільнення з посади Міністра закордонних справ України;
  - г) щодо призначення на посаду та звільнення з посади керівника Національної поліції.
  
3. Яку складову НЕ включає правосуб'єктність фізичної особи у конституційно-правових відносинах?
  - а) правоздатність;
  - б) дієздатність;
  - в) деліктоздатність;
  - г) осудність.
  
4. З якого мінімального віку настає дієздатність фізичної особи у конституційно-правових відносинах щодо внесення місцевої ініціативи на розгляд місцевої ради?
  - а) 12 років;

- б) 14 років;
- в) 16 років;
- г) 18 років.

5. З якого мінімального віку настає дієздатність фізичної особи у конституційно-правових відносинах щодо припинення громадянства України?

- а) 12 років;
- б) 14 років;
- в) 16 років;
- г) 18 років.

### **Практичні завдання**

1. Згідно із Законом України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»:

«Верховна Рада України приймає рішення про звільнення з посади Уповноваженого до закінчення строку, на який його було обрано, у разі:

- 1) порушення присяги;
- 2) порушення вимог щодо несумісності діяльності;
- 3) припинення громадянства України;
- 4) неспроможності протягом більше чотирьох місяців підряд виконувати обов'язки через незадовільний стан здоров'я чи втрату працездатності.

Висновок щодо наявності підстави для звільнення з посади Уповноваженого повинна дати тимчасова спеціальна комісія Верховної Ради України.

Верховна Рада України за наявності зазначених у цій статті підстав розглядає питання і приймає відповідну постанову про звільнення з посади Уповноваженого за поданням Голови Верховної Ради України або не менш як однієї четвертої народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Уповноважений вважається звільненим з посади, якщо за це проголосувала більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Припинення повноважень та звільнення з посади Уповноваженого оформляються відповідною постановою Верховної Ради України».

Проаналізуйте наведені вище норми та визначте суб'єктний склад конституційно-правових відносин щодо звільнення особи з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

2. Громадянин України В. Василенко звернувся до Верховного Суду з позовом, у якому просив визнати протиправним та нечинним Указ Президента України про призначення І. Петренка членом Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; вирішити питання про розподіл судових витрат.

Позовні вимоги обґрунтовано тим, що Указ Президента України є протиправним та підлягає скасуванню, оскільки винесений усупереч нормам Конституції України.

Суддя Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, керуючись п. 1 ч. 1 ст. 170 Кодексу адміністративного судочинства України,

відмовив у відкритті провадження у цій справі, оскільки справу не належить розглядати за правилами адміністративного судочинства.

Проаналізуйте наведену вище інформацію в контексті релевантних положень Конституції України та Закону України від 23.09.1997 № 538/97-ВР «Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення» (зі змінами) та аргументовано поясніть, чому відмова у відкритті провадження за позовом громадянина України В. Василенко є законною та обґрунтованою. За результатами аналізу вкажіть, які правові акти та/або дії чи бездіяльність Президента України можуть бути оскаржені в порядку адміністративного судочинства.

3. Проаналізуйте положення Розділу IV Статуту територіальної громади міста Одеси, затвердженого рішенням Одеської міської ради від 25.08.2011 № 1240-VI, зі змінами (<https://omr.gov.ua/ru/acts/council/36244/>).

За результатами аналізу аргументовано поясніть, чому суспільні-відносини, які врегульовано положеннями Розділу IV Статуту є конституційно-правовими. Вкажіть використані критерії галузевого аналізу правових відносин.

#### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Характерні галузеві риси конституційно-правових відносин.
2. Основні напрями динаміки конституційно-правових відносин.
3. Відмінність субординації від реординації.
4. Причини різноманітності суб'єктів конституційно-правових відносин.

## Тема 6. Конституційні конфлікти

**Мета вивчення:** сформувати систему знань про конфліктність у конституційних правовідносинах; визначення, структуру конституційно-правового конфлікту та його співвіднесення із суміжними поняттями; причини і умови виникнення конституційних конфліктів; стадії розвитку та форми припинення конституційного конфлікту.

### Питання

1. Конфліктність у конституційно-правових відносинах. Конфліктологічний підхід в конституційно-правовому регулюванні.

2. Конституційна конфліктологія в системі конституційно-правової науки. Конфліктологічна експертиза конституційного законодавства

3. Конституційний конфлікт: поняття, ознаки, функції, структура. Наукові підходи до класифікації конституційних конфліктів.

4. Причини та умови виникнення конституційних конфліктів.

5. Основоположні принципи здійснення впливу на конституційний конфліктний процес. Прогнозування та профілактика конституційних конфліктів.

6. Припинення конституційних конфліктів. Наслідки конституційних конфліктів.

### Теоретичний мінімум

*Конфліктність у конституційно-правових відносинах. Конфліктологічний підхід в конституційно-правовому регулюванні.* Конституційне право відіграє активну роль у визначенні стратегії соціальних і політичних перетворень у процесі конституційної модернізації (переходу від авторитаризму до демократії) і тому слід окрему увагу приділяти соціальним функціям конституційного права у врегулюванні соціальних суперечностей, у тому числі і передусім — конституційних конфліктів. Притаманна конституційному праву функція соціальної інтеграції та соціального контролю має конструктивне значення для забезпечення єдності суспільства. Це й визначає місце конституційного права у вирішенні соціальних конфліктів. Правове регулювання полягає у виявленні протиріч (декларований конфлікт), формулюванні різноманітних інтересів у правових поняттях (і в цьому сенсі може сприяти розвитку конфлікту), кодифікації конфліктів (спрямуванні їх у правове русло) та створенні механізмів їхнього розв'язання (на рівні посередництва і за допомогою судової влади). Право, таким чином, може як провокувати конфлікт, так і сприяти його розв'язанню.

Конституційна конфліктність — це порівняно масове, історично мінливе соціальне явище конституційно-правової реальності, яке складається із всієї системи конституційних конфліктів, що існують у відповідній державі у певний проміжок часу. Це не просто безліч конфліктів, що ніяк не пов'язані один з одним, це складна система, в якій основне значення мають характеристики зв'язків між суб'єктами конфліктних правовідносин.

Соціальна активність, яка виникає на основі розмаїття соціальних потреб, інтересів та цілей, зумовлених демократичним плюралізмом, може викликати стан соціального напруження в суспільстві і, в свою чергу, створювати умови для виникнення конфліктної ситуації, що може мати своїм наслідком виникнення конфлікту. За цією підставою можна виокремити дві форми соціальної активності суб'єктів конституційних правовідносин — кооперацію і конфронтацію.

Конституційна конфліктність та соціальна напруженість перебувають у прямому зв'язку: зростання інтенсивності конфліктності тягне посилення соціальної напруженості у суспільстві, а наявність останньої завжди сприяє виникненню нових конфліктів.

Конфліктність — фундаментальна характеристика буття, вона неминуча та природна. Вона вплетена в життя людини, існує в ній безпосередньо, особисто переживається. Конфліктність як природна системна форма соціальної активності має своїм джерелом елементарні людські стосунки, тому необхідно розуміти, що наявність конституційних конфліктів у суспільстві не може розглядатися лише з негативного погляду — це передусім невід'ємна складова суспільного прогресу (звісно, якщо ці конфлікти виникають, протікають і вирішуються згідно з конституційним законодавством).

*Конституційна конфліктологія в системі конституційно-правової науки. Конфліктологічна експертиза конституційного законодавства.* Будучи галуззю юридичної конфліктології, конституційна конфліктологія входить до системи конституційно-правової науки, відіграючи у ній інструментарну роль. У свою чергу, наука конституційного права стосовно конституційної конфліктології має методологічний характер.

Юридична конфліктологія узагальнює і вивчає ті особливості, які характеризують конфлікт головним чином з позицій права. Теоретичне значення такого підходу полягає у можливості пов'язування конфліктів з державними інституціями і, відповідно, розгляду конфліктів не в абстрактному соціальному просторі, а у реальному зв'язку з наявними правовими інструментами і структурами. Конституційна конфліктологія ще більше звужує цей «простір», окреслюючи межі вивчення конфліктів сферами дії конституційного права. Практична користь такого підходу полягає у встановленні, чи зможуть норми конституційного права впливати на детермінацію, розвиток і розв'язання конституційного конфлікту, і якщо зможуть, то як підвищити ефективність цього впливу.

Конституційна конфліктологія вивчає явище конституційної конфліктності, сутність конституційного конфлікту як політико-правового явища та процесу, його витоки, причини та рушійні сили, а також динаміку і суб'єктний склад, засоби вирішення та впливу на них, технології запобігання конституційним конфліктам і має інструментарний характер. Ця наукова концепція забезпечує суттєве зростання значення науки національного конституційного права в цілому шляхом збільшення питомої ваги його участі в аналізі конституційно-правових відносин взагалі та конституційних конфліктів, зокрема, прогнозуванні їхнього виникнення, пошуку механізмів їхнього вирішення тощо. Конституційна конфліктологія розкриває взаємозв'язки норм конституційного права і соціальних інститутів, з одного боку, та вплив соціальних інститутів на конституційно-правове регулювання суспільства — з іншого.

Конституційна конфліктність як один з об'єктивних проявів державно-правової дійсності виступає об'єктом конституційної конфліктології як наукової дисципліни.

Конституційні конфлікти як одиничні елементи конституційної конфліктності, що мають певні закономірності виникнення, динаміки і закінчення, є предметом конституційної конфліктології як науки.

Основними завданнями конституційної конфліктології є обмеження негативних проявів конституційних конфліктів та створення системи процесуальних гарантій для їхнього розв'язання правовими засобами, а також посилення ролі права у здійсненні соціальної інженерії, яка полягає у гармонізації інтересів в умовах конституційного конфлікту. Ще одним із здобутків цієї науки має стати розробка алгоритмів конфліктологічної експертизи конституційних актів, що служитиме своєрідним запобіжником розгортання конституційних конфліктів в українському суспільстві, а також продукування елементарних технологій вирішення конституційних конфліктів, методик їхньої профілактики.

**Конституційний конфлікт: поняття, ознаки, функції, структура.**  
**Наукові підходи до класифікації конституційних конфліктів.** Конституційний конфлікт являє собою протистояння у політико-правовій взаємодії суб'єктів конституційних відносин, яке відображується в інституційно нормативованих взаємоспрямованих діях цих суб'єктів щодо визнання, задоволення, захисту своїх інтересів, потреб, цілей, що являють собою цінність з погляду їхньої соціальної значущості.

Головною відмінністю конституційних конфліктів є те, що вони не обов'язково пов'язані зі спором про право. Вони можуть також виступати у вигляді суперечностей з приводу формування права, з приводу застосування, порушення та скасування конституційно-правових норм.

Для переростання конфліктної ситуації на конфлікт необхідна активна соціальна дія суб'єкта, спрямована на втілення в життя своїх інтересів, що призводить до прямого зіткнення і називається у конфліктологічній науці інцидентом. Отже, інцидент дає старт конфліктній взаємодії. Чергування взаємних реакцій, спрямованих на утвердження інтересів кожної сторони і обмеження інтересів супротивника, являє сутність конституційного конфлікту як соціального процесу.

Отже, коли у сфері суспільних відносин діяльність суб'єктів конституційного права набуває конфліктного характеру і у конфліктній ситуації, що виникла, норми права вказують на взаємні права і обов'язки учасників відносин і умови їхньої реалізації, надаючи їм статусу правовідносин, можна говорити про конституційний конфлікт. Тому конституційний конфлікт є правовідношенням, у якому беруть участь суб'єкти, діяльність яких спрямована на можливість набуття чи втрати суб'єктивних прав та обов'язків стосовно певного об'єкта. У цьому правовідношенні конституційне право здійснює безпосередній вплив на конфліктну ситуацію в цілому і містить вплив на сам конфліктний інцидент, поведінку суб'єктів взаємодії та на засоби, застосовувані у її процесі суб'єктами. Обов'язковою ознакою такої діяльності, і відповідно, правовідношення, є те, що його суб'єкти виступають як носії протилежних інтересів.

Специфіка конституційних конфліктів проявляється у таких ознаках: особливий склад учасників конституційних конфліктів (народ, територіальна громада, органи державної влади, політичні партії); особливі об'єкти та предмети, з приводу яких виникає конституційний конфлікт (суверенітет, територія, владна компетенція); досить серйозні політичні та інші наслідки розв'язання або нерозв'язання конституційних конфліктів, оскільки вони, як правило, пов'язані з інтересами великих груп населення; особливе коло питань, що розв'язуються в

межах конституційно-правових відносин (визначення напрямків і пріоритетів перебудови суспільства і держави, розподіл бюджетних асигнувань).

Обов'язковою умовою визнання конфлікту конституційно-правовим є наявність у його предметі спірного юридичного факту конституційно-правового характеру і можливість припинення протистояння сторін за допомогою конституційно-правових процедур.

Серед ознак конституційного конфлікту слід також вказати на таку їхню специфічну рису, як мотивація поведінки сторін, яка завжди має правове обґрунтування. Це означає, що кожна зі сторін конфлікту виправдовує обраний варіант поведінки необхідністю досягнення або захисту конституційних цінностей, посилаючись на положення нормативно-правових актів, правові звичаї, договори, презумпції, природне право, загальні принципи права, юридичну доктрину тощо.

Ще одним важливим елементом характеристики конституційного конфлікту є його соціальна характеристика, що являє собою аналіз соціальних (політичних, економічних) чинників, що його детермінували, соціальних наслідків його протікання та розв'язання, а також соціальних явищ, що мали місце одночасно (паралельно) з ним. Наявність соціальної характеристики обумовлена тим, що в «чистому» вигляді конституційних (як і будь-яких інших) конфліктів немає.

Враховуючи, що конституційний конфлікт — явище соціально-правове, поряд із його соціальною характеристикою існує й правова характеристика, яка має прояв у тому, що конституційний конфлікт, по-перше, співвідноситься з інститутами, структурами і механізмами держави і громадянського суспільства; по-друге, у предметі конституційного конфлікту простежуються реальні конституційно-правові відносини або окремі конституційно-правові аспекти; по-третє, учасники конституційного конфлікту розглядаються не просто як індивіди, соціальні групи, а сприймаються з огляду на їхній правовий статус як суб'єкти права; по-четверте, поведінка учасників конфлікту набуває правової оцінки; по-п'яте, конституційний конфлікт є унормованим явищем, або явищем, яке підлягає унормуванню з огляду на інституційність форм взаємодії опонентів та їхньої зацікавленості у правових результатах протистояння.

Структура конституційних конфліктів включає предмет (фактичні відносини конфронтації), об'єкт (певні цінності, на які спрямовані дії сторін конфлікту), суб'єктів та інших учасників (сторони та треті особи), соціальну характеристику (соціальні детермінанти та наслідки конфлікту, соціальні явища, що відбувалися водночас із ним), правову характеристику (співвідношення з інститутами, структурами і механізмами держави і громадянського суспільства).

Однією з ознак конституційно-правового характеру конфлікту виступає його предмет — фактичні відносини протистояння, тобто проблема, яка становить основну суперечність і є причиною зіткнення сторін, або, навпаки, спричинена таким зіткненням, а також дії, які здійснюються або повинні (можуть) здійснюватися щодо об'єкта конституційного конфлікту.

Предметом конституційного конфлікту можуть стати проблеми поділу влади, збереження чинного конституційного ладу або його оновлення, захист прав і свобод особистості, визначення пріоритетів державної політики тощо. Конституційно-правова природа предмета юридичного конфлікту завжди вказує на те, що це конфлікт конституційний і остаточно зумовлює його сутність. І в

цьому випадку не має значення, які у цьому конфлікті учасники, який його об'єкт, причини тощо.

Об'єкт конституційного конфлікту не завжди має конституційно-правовий, або взагалі правовий, характер. Це може бути влада, державний суверенітет, національно-культурна автономія тощо, а може бути й земля, інвестиції, експортно-імпортні операції, приватизація тощо. Тобто серед об'єктів конституційних конфліктів можуть бути цінності матеріального, соціального, духовного характеру, а сутність конституційного конфлікту в такому разі зумовлюється іншими чинниками — суб'єктним складом, наприклад.

Отже, об'єктом конституційного конфлікту виступають певні цінності, на які спрямовані дії сторін конфлікту, та/або прагнення контролю над ними. А предмет — фактичні відносини, що виникли з приводу цього об'єкта та породили певну проблему. Підґрунтя конституційних конфліктів часто перебувають за межами конституційного права та права взагалі і обумовлене передусім станом економіки, соціально-політичних відносин. Але переважна більшість конституційних конфліктів пов'язана зі станом конституційного законодавства (наявність колізій, прогалин, дефектів) та практикою його застосування.

Необхідність системного дослідження конституційних конфліктів, а також їхньої профілактики та вирішення стали підґрунтям для розроблення класифікації конституційних конфліктів у спосіб подання їх у вигляді єдиної універсальної схеми. Виокремлення певних однорідних діагностичних ознак дозволяє уналежнити окремих конституційний конфлікт до відповідної одиниці систематизації — типу (за функціями — соціально позитивні та соціально негативні), рівня (за межами та масштабом — макрорівень, мезорівень, мікрорівень), класу (за формою — прості конституційні конфлікти, конституційні делікти, спори, кризи), роду (за об'єктом, сферою розгортання — комплексні, суто конституційно-правові), предметної групи (за предметом — за нормами конституційного права) та виду (за суб'єктами — між владними суб'єктами, між невладними суб'єктами, між владними і невладними суб'єктами).

**Причини та умови виникнення конституційних конфліктів.** У сучасних суспільних відносинах, а тим більше — у відносинах конституційно-правової сфери, не може існувати безпричинних феноменів та процесів. Визнання загального взаємозв'язку, взаємодії всіх речей, явищ та процесів змушує звернутися до детермінації як до визначення причин та умов певних явищ, зокрема, конституційного конфлікту.

Сучасна конституційна конфліктність в українському суспільстві, як така, характеризується такими загальними детермінантами: слабка політична структурованість українського соціуму і недостатньо високий рівень його конституційної культури; відсутність ідеології, що консолідує суспільство, й ефективної національної програми розвитку країни; неякісне правове регулювання конституційних відносин; суперечності у законодавстві; відставання процесуальних конституційно-правових норм від матеріальних; хронічне втручання одних органів влади до компетенції інших органів, перевищення повноважень; суперечливе тлумачення різними гілками влади конституційних норм; відсутність у владних структур на загальнодержавному і місцевому рівнях належного досвіду вирішення в режимі консенсусу складних питань

державотворення; відсутність організаційно-правових механізмів розв'язання конфліктів між різними суб'єктами конституційно-правових відносин.

Сама наявність цих детермінант не є достатньою для виникнення конституційного конфлікту. Для конфліктної взаємодії необхідне ще усвідомлення однією із сторін протилежності своїх інтересів інтересам іншої сторони. Правильний аналіз детермінант конституційних конфліктів, вчасне зняття суттєвих суперечностей, які можуть породити певні зіткнення інтересів, є запорукою не тільки ефективного розв'язання конституційних конфліктів, але і їхнє попередження.

**Основоположні принципи здійснення впливу на конституційний конфліктний процес. Прогнозування та профілактика конституційних конфліктів.** Засоби впливу на конституційно-конфліктний процес передбачають: а) переведення його у рід раціональної діяльності та взаємодії суб'єктів конституційно-правових відносин; б) продуманий вплив на конфліктну поведінку суб'єктів з метою досягнення бажаних результатів; в) обмеження протистояння межами конституційного законодавства. Кінцевою метою застосування засобів впливу на конституційно-конфліктний процес є попередження або припинення конституційних конфліктів. Для зручності теоретичного аналізу засоби впливу на конституційно-конфліктний процес можна умовно поділити на три групи — соціологічні, політологічні та юридичні — які на практиці вживаються системно та нероздільно.

Першим серед соціологічних засобів, що здійснюють вплив на конституційно-конфліктний процес, слід розглянути прогнозування конституційних конфліктів, яке полягає в обґрунтованому припущенні щодо їхнього можливого виникнення, подальшого розвитку та результатів. Слід констатувати, що стан прогнозування конституційних конфліктів та конституційної конфліктності зараз в Україні в цілому є незадовільним. Можливість виникнення конфлікту відчувається лише тоді, коли суб'єкти конституційних правовідносин попереджають один одного про «вжиття адекватних заходів», про «виведення своїх прихильників на майдани» тощо. Крім того, оскільки у конфліктному процесі мають значення всі, без виключення, чинники та мотиви людської поведінки — раціональні та ірраціональні, об'єктивні та суб'єктивні, духовні та матеріальні, які не можна навіть вичерпно уявити — то завжди в характеристиці конфліктологічних прогнозів існуватиме певна частка непередбачуваності. Отже, даючи прогнози щодо виникнення, розвитку та наслідків конституційних конфліктів, щодо інтенсивності конституційної конфліктності з погляду вжиття певних засобів впливу, доцільно говорити не про якісь закономірності, а про найбільш ймовірні тенденції.

Прогностична функція конституційної конфліктології може бути повною мірою реалізована, коли на достатньо високому рівні будуть розроблені, поперше, описові моделі конституційних конфліктів різних типів, рівнів, класів, родів, предметних груп та видів, буде розкрито закономірності виникнення та динаміки кожного з них, а по-друге, пояснювальні моделі, які на основі системно-генетичного аналізу конституційних конфліктів зможуть виявити рушійні сили їхнього розвитку та їхні детермінанти. А до того будуть існувати прогнози політологів, державних діячів та журналістів, що не мають наукового підґрунтя.

Наступний соціологічний засіб впливу на конфліктний процес у конституційно-правовій сфері — попередження конституційних конфліктів — можна визначити як діяльність, спрямовану на недопущення виникнення або зведення до мінімуму можливості виникнення конфлікту, його руйнівного впливу. Це може бути також діяльність, спрямована на попередження подальшої ескалації конституційного конфлікту, що вже триває. Ця діяльність ґрунтується на здійснених конфліктологічних прогнозах і здійснюється самими суб'єктами конституційного конфлікту та третіми особами.

Профілактика конституційної конфліктності як більш загальне щодо попередження конституційних конфліктів явище має стати одним із пріоритетів державної політики. Тому головним засобом збереження стабільності у конституційно-правовій сфері є діяльність органів публічної влади, тобто основних суб'єктів конституційно-конфліктної взаємодії, щодо попередження конституційних конфліктів. Для цього має бути досягнуто так званої «прозорості» у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, тобто всебічне висвітлення всіх аспектів їхнього функціонування, забезпечено широке інформування населення про дії влади. Діяльність суб'єктів конституційних правовідносин також має бути спрямована на постійну кооперацію. Співробітництво між органами влади має сприйматися не як обов'язок, що примушує, а як життєва необхідність. Тому розвиток конституційного законодавства з метою профілактики конституційної конфліктності має відбуватися шляхом удосконалення чинних та вироблення нових норм, які регулюють питання взаємодії органів публічної влади між собою, зобов'язують їх до співпраці, встановлюють відповідальність за порушення цих засад. Необхідно також продовжити інституціоналізацію конфронтації у конституційному законодавстві: мають бути удосконалені та конкретизовані інститути дострокового припинення повноважень Верховної Ради України та Президента України, народних депутатів тощо, розроблені узгоджувальні механізми роботи органів влади.

Арсенал політологічних засобів впливу на конституційно-конфліктний процес включає проведення громадських (у т. ч. — парламентських) слухань, політичних переговорів та консультацій, політичне посередництво. Цей перелік не претендує на вичерпність, але названі засоби є найбільш поширеними у політичній практиці.

Блок юридичних засобів впливу на конституційно-конфліктний процес становлять узгодження нормативно-правових актів та дій суб'єктів конституційних правовідносин, а також функціонування інститутів правосуддя.

Сповнена проявів конфліктності теорія і практика державного будівництва з метою зниження інтенсивності конституційної конфліктності вимагає наслідування певним загальним принципам під час здійснення впливу на конституційно-конфліктний процес за допомогою наведених вище засобів. Принципи впливу на конфліктний процес вироблені конфліктологічною наукою і містяться у різних наукових джерелах. Їхня систематизація та прилаштування до конституційно-правової матерії дозволяють виокремити два загальних принципи здійснення впливу на конституційно-конфліктний процес, які одночасно виступають певним підсумком дослідження цих засобів.

По-перше, це принцип незастосування засобів насильницького характеру, оскільки вирішення конституційних конфліктів насильницьким шляхом через застосування незаконних та нецивілізованих методів впливу не може сприйматися сучасним суспільством. Саме існування конституційного права, його основна мета та генетична суть полягають у тому, аби унеможливити виникнення насильницьких проявів у суспільно-політичному житті, які призводять до масових порушень основних прав і свобод громадян, делегітимації влади, розбалансування суспільних відносин.

По-друге, процес вирішення конституційного конфлікту має здійснюватися у такий спосіб, аби звести до мінімуму деструктивний потенціал конфлікту і сприяти прояву його позитивних функцій. Для цього учасники конституційного конфлікту мають прагнути до співробітництва у пошуку оптимального вирішення виниклого конфлікту, до досягнення згоди через максимальне врахування інтересів кожної із сторін, а не через врегулювання конфлікту будь-якою ціною.

**Припинення конституційних конфліктів. Наслідки конституційних конфліктів.** Конфліктний процес може тривати невизначено довгий час, але настання останньої стадії конституційного конфлікту — його припинення — все одно є неминучим. Його обумовлюють ослаблення однієї або обох сторін (вичерпання ресурсів), що не дозволяє здійснювати подальше протистояння; усвідомлення безперспективності продовження конфлікту його учасниками; переважання однієї із сторін та її здатність подавити опонента або нав'язати йому свою волю; поява третьої сторони та її здатність припинити протистояння.

Закінчення конфліктної взаємодії може здійснюватися у різний спосіб, відповідно до чого розрізняються форми припинення конституційних конфліктів: розв'язання (завершення конституційного конфлікту силами самих конфліктантів, які спільно досягають певної згоди щодо предмета конфлікту та зближення власних позицій); врегулювання (завершення протистояння шляхом переговорів за участю посередників або шляхом судового вирішення спору чи вирішення спору іншим повноважним арбітром); подолання, або усунення (ліквідація однієї зі сторін конфлікту або придушення її інтересів); поступове загасання (конфлікт вичерпує себе і втрачає актуальність і значущість для сторін).

Завершення конституційного конфлікту ставить питання про оцінку його результатів. Поняття наслідків конституційного конфлікту пов'язане із проблемою «ціни конфлікту», тобто співвідношенням матеріальних, духовних, людських та інших витрат на ведення конфліктних дій з якістю отриманої перемоги, її відповідності очікуванням сторін конфлікту.

Подальша соціальна поведінка суб'єктів конституційних правовідносин залежить від їхнього ставлення до наслідків конституційних конфліктів, які завершилися. Зародження нових конфліктів здебільшого залежить від сприйняття результатів попереднього конфлікту та змін структури сторін, що брали в ньому участь (Є. Степанов). Конституційний конфлікт, який вирішений або врегульований на взаємовигідних для сторін підставах, коли сторони задоволені результатами своєї конфліктної взаємодії, майже не має шансів поновитися. Але у разі невідповідності засобів досягнення інтересів, потреб, цілей самим інтересам, потребам, цілям суб'єктів, у випадку незадовільних умов угоди між сторонами завершення конституційного конфлікту стає підґрунтям для нової конфліктної взаємодії. У разі компромісного завершення конфлікту, результат може

нівелювати детермінанти конфлікту лише за рахунок справедливого розподілу предмета протистояння. Але якщо одна із сторін нав'язала свої умови іншій, що призвело до погіршення статусу або позицій суперника, то досягнутий результат навряд чи буде тривалим і переросте на нове протистояння.

Саме за соціальними наслідками конституційних конфліктів визначається їхня функціональна роль та здійснюється їхня градація за типами на соціально-позитивні та соціально-негативні. Наслідки конституційних конфліктів є здебільшого руйнівними. Вони можуть бути позитивними, якщо водночас руйнується регресивна форма суспільних відносин. Отже, метою вирішення конституційних конфліктів, а також основним завданням у здійсненні впливу на них має бути спрямованість на соціально-позитивний ефект певної конституційно-конфліктної взаємодії або, принаймні, послаблення її негативних наслідків.

## Завдання до теми

### Тестові завдання

1. Новообраний Президент України в інавгураційній промові заявив про своє рішення достроково припинити повноваження Верховної Ради України через тривалу відсутність сформованої коаліції депутатських фракцій. Наступного дня, після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України, Президент України видав Указ про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів. У якій формі було завершено конституційний конфлікт у наведеній ситуації?

- а) Згасання.
- б) Вирішення.
- в) Подолання.
- г) Врегулювання.

2. Трансформація конфліктної ситуації у конфлікт відбувається через активну соціальну дію одного учасника всупереч інтересам інших учасників відповідних відносин. Як у конфліктології позначають таку дію?

- а) Атака.
- б) Випадок.
- в) Інцидент.
- г) Епізод.

3. Районна рада висловила недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації. За прийняття відповідного рішення на пленарному засіданні проголосувало дві третини депутатів від складу ради. Президент України прийняв рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації. Визначте сторін конституційного конфлікту у наведеній ситуації.

- а) Районна рада та Президент України.
- б) Голова районної місцевої державної адміністрації та Президент України.
- в) Районна рада та голова районної місцевої державної адміністрації.
- г) Районна рада, голова районної місцевої державної адміністрації та Президент України.

4. Що визначає конституційно-правову природу юридичного конфлікту?

- а) Привід конфлікту.
- б) Предмет конфлікту.
- в) Об'єкт конфлікту.
- г) Цілі учасників конфлікту.

5. Що НЕ належить до засобів впливу на конституційний конфліктний процес?

- а) юридичні засоби;
- б) фізичні засоби;
- в) політичні засоби;
- г) соціологічні засоби.

### **Практичні завдання**

1. Використовуючи публіцистичну літературу, наведіть приклади конфліктних ситуацій:

- а) між центральними органами державної влади;
- б) між політичними партіями (блоками);
- в) місцевими органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування;
- г) владними структурами України і Автономної Республіки Крим.

Проаналізуйте один із конфліктів (на вибір студента) за такою схемою: вербальний опис природи виникнення, характеру, динаміки, наслідків, можливих моделей припинення.

2. Використовуючи матеріали періодичних видань, визначте природу (конституційний конфлікт, політичний конфлікт, конституційна криза, політична криза, парламентська криза) подій у Верховній Раді України (будь-якого скликання) під час формування коаліції депутатських фракцій з подальшою дискусією про причини і наслідки. Окремим напрямом конфліктологічного аналізу повинна стати оцінка конкурентної діяльності «груп інтересів», які в результаті партійної приналежності або з інших політичних мотивів взаємодіють у парламентському середовищі. Моделюючи можливі способи вирішення цієї конфліктогенної проблеми, доцільно враховувати рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 № 18-рп/2004 (справа про охоронюваний законом інтерес), зокрема п. 3.1 цього рішення.

3. Проаналізуйте рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 20.06.2019 № 6-р/2019.

Аргументовано висловіть власну позицію до абзаців 13–15 п. 3 вказаного рішення з урахуванням доктринальних підходів до конституційних конфліктів.

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Співвідношення конституційних та політичних конфліктів
2. Надати визначення потребам, інтересам і цілям суб'єктів конституційних правовідносин
3. Навести приклади конституційної інституціоналізації відносин співробітництва
4. Навести приклади конституційної інституціоналізації конфронтаційних відносин
5. Роль консенсусу у конституційному державотворенні

## Тема 7. Відповідальність у сфері конституційного права

**Мета вивчення:** засвоєння здобувачами вищої освіти знань про особливості конституційної відповідальності, конституційно-правових санкцій, формування навичок кваліфікації конституційних правопорушень.

### Питання

1. Поняття та особливості конституційної відповідальності.
2. Функції та підстави конституційної відповідальності.
3. Поняття і склад конституційних правопорушень.
4. Відповідальність держави, органів та посадових осіб публічної влади.
5. Конституційно-правові санкції.

### Теоретичний мінімум

**Поняття та особливості конституційної відповідальності.** Державно-правова відповідальність уряду та окремих міністрів знайшла загальне визнання і закріплення у конституціях багатьох держав як одна з передумов функціонування конституційного ладу. Термін «державно-правова відповідальність» був уперше застосований для визначення спеціальної судової процедури відповідальності міністра, яка здійснюється шляхом оскарження будь-яких його дій в державному суді. Натомість, уряд був суб'єктом державно-правової відповідальності, що здійснювалася судом на підставі закону та, водночас, відповідальності за недоцільність його дій, політичних розходжень та втрати підтримки парламенту.

Сучасний інститут конституційної відповідальності є важливим елементом механізму захисту Конституції України, який спрямований на забезпечення режиму конституційної законності, стабільності конституційного ладу, реалізації прав і обов'язків суб'єктів конституційних правовідносин, а також дотримання органами і посадовими особами, що беруть участь у здійсненні публічної влади, норм Конституції України та інших актів конституційного законодавства.

Конституційна відповідальність — це різновид юридичної відповідальності, яка полягає у відповідальному стані зобов'язаного суб'єкта (позитивний аспект) і забезпеченому державою юридичному обов'язку суб'єкта конституційних правовідносин за рішенням судового чи іншого державного органу зазнати обмежень, переважно організаційного характеру, що передбачені санкціями норм конституційного законодавства у випадку вчинення ним конституційного правопорушення (негативний аспект).

Конституційну відповідальність слід розглядати як окремий вид юридичної відповідальності, якому притаманні такі особливості:

- комплексний (системотворчий) характер для визначення кола протиправних діянь та встановлення загальних засад розвитку інших видів юридичної відповідальності;
- політичний характер, зумовлений специфікою конституційних правовідносин і необхідністю легалізації та легітимації публічної влади;
- публічний характер визначається шкодою, що завдається народу, державі;
- структура конституційної відповідальності включає позитивну (відповідальну поведінку) та ретроспективну (за вчинення конституційного делікту) відповідальність;

- державний (суспільний) осуд та застосування примусових заходів впливу (частіше організаційного, ніж особистого характеру);
- особливе коло суб'єктів, серед яких, окрім фізичних осіб, можуть бути юридичні особи (держава, об'єднання громадян, органи державної влади та місцевого самоврядування);
- відсутність єдиної процедурно-процесуальної форми її реалізації та здійснення юрисдикційних функцій різними інстанціями;
- особливі підстави її застосування, зокрема склад конституційного делікту.

**Функції та підстави конституційної відповідальності.** До функцій конституційної відповідальності належать: 1) охоронна — упорядковує конституційні правовідносини та формує правомірну поведінку їхніх учасників, що сприяє підтриманню режиму конституційної законності, стабільності політичної системи, дотримання прав та свобод людини і громадянина тощо; 2) превентивна (виховна) — спрямована на недопущення порушення конституційно-правових норм та розвитку протиправних відносин. Зокрема, конституційні обов'язки та заборони, погроза застосування конституційних санкцій виключають можливість вчинення деліктів; 3) каральна (репресивна) — реалізується у випадку скоєння конституційних деліктів та полягає у застосуванні заходів примусового державного впливу. Водночас часто виконання каральної функції спричиняє реалізацію каральних функцій інших видів юридичної відповідальності, що пов'язано з наділенням деяких суб'єктів конституційних правовідносин імунітетами; 4) компенсаційна (відновна) — пов'язана з усуненням правопорушень та вжиттям заходів із забезпечення належного функціонування державного апарату, реалізації конституційних прав та свобод людини та громадянина.

Підстави конституційної відповідальності — це ті об'єктивні обставини, за яких відповідно до конституційно-правових норм вона настає. У науці розрізняють нормативні та фактичні підстави юридичної відповідальності. Нормативною підставою є те, на підставі чого особа може нести юридичну відповідальність, тобто конкретні конституційно-правові акти та норми. Крім того, підставою конституційної відповідальності може бути також порушення, передбачене не тільки конституційним, але й іншим галузевим законодавством. Так, підставою імпічменту Президента України є одночасне «подвійне» порушення — вчинення злочину (Кримінальний кодекс України) та порушення присяги, тобто зобов'язання дотримуватися Конституції та законів України. Фактичною підставою є те, за що особа несе юридичну відповідальність, тобто вчинення протиправного діяння.

**Поняття і склад конституційних правопорушень.** Конституційне правопорушення (делікт) — це суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння, тобто дія або бездіяльність, осмислена поведінка особи, яка здатна контролювати свою поведінку. У чинному законодавстві відсутнє визначення «складу конституційного делікту». Однак це не перешкоджає за аналогією з іншими видами правопорушень виокремити як елементи його складу:

1. Суб'єкт конституційних правовідносин може стати суб'єктом конституційного делікту, якщо на нього законом покладено обов'язок відповідати

за свою юридично значущу поведінку та він здатний самостійно нести конституційну відповідальність за вчинені протиправні діяння, тобто володіє конституційною деліктоздатністю. Суб'єктами конституційних деліктів здебільшого визнаються органи державної влади та їхні посадові особи, у деяких випадках — народні депутати. Це пов'язано з тим, що конституційна відповідальність розглядається, перш за все, як «відповідальність влади за стан конституційної законності у правотворчій і правозастосовчій діяльності».

2. Об'єктом конституційного делікту більшість вітчизняних та зарубіжних науковців-конституціоналістів визнають суспільні відносини, які охороняються конституційним правом. Об'єкти конституційних деліктів можна розподілити на особисті цінності, які є природними: життя, здоров'я, честь, гідність людини тощо, та якими людина наділена як член суспільства: права і свободи людини і громадянина; суспільні цінності, які можуть бути об'єктами конституційних деліктів — це конституційний лад, суверенітет народу та держави, влада народу, державна влада та місцеве самоврядування; порядок організації та діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їхніх посадових осіб тощо.

Предмети конституційних деліктів — це речі матеріального світу, діючи на які суб'єкт посягає на відповідні соціальні цінності, які охороняються конституційно-правовими нормами. Так, наприклад, предметом конституційного делікту, передбаченого ч. 3—4 ст. 118 Виборчого кодексу України, є виборчий бюлетень, заповнювати який замість виборця не має права офіційний спостерігач.

3. Об'єктивна сторона як елемент складу конституційного делікту — це сукупність встановлених нормами конституційного права ознак, що характеризують зовнішню сторону конституційного делікту. Вона описує ознаки самого діяння і тих наслідків, що заподіюють шкоду об'єкту конституційного делікту, а також інші обставини, які, в передбачених законом випадках, мають важливе значення для правильної кваліфікації діяння як конституційного делікту. Ознаками об'єктивної сторони конституційного делікту є: діяння (дія або бездіяльність), наслідки і причинний зв'язок між ними. Окрім цього, для характеристики окремих, зокрема виборчих, конституційних деліктів важливим є визначення часу, місця, способу вчинення конституційного делікту.

Водночас конституційна відповідальність за бездіяльність настає лише у випадку, коли суб'єкт конституційного делікту порушив свій обов'язок, регламентований нормами конституційного права, та мав реальну можливість його виконати у конкретній ситуації. Особливістю об'єктивної сторони конституційних деліктів є те, що її обов'язковою ознакою є лише діяння, а наслідки діяння, причинний зв'язок між діянням та наслідками, спосіб, час, місце є факультативними ознаками об'єктивної сторони складу конституційного делікту. Ці ознаки стають обов'язковими лише в тому випадку, коли вони зазначені у диспозиції конкретної конституційно-правової норми, яка встановлює конституційну відповідальність.

Виходячи з положень чинного законодавства України, конституційні делікти можна розподілити за об'єктивною стороною на правопорушення, об'єктивна сторона яких виражається в прямому порушенні конституційно-правових норм; невиконанні або неналежному виконанні суб'єктом конституційного делікту своїх обов'язків; зловживанні суб'єктами конституційного делікту своїми правами, а

також створенні кризової ситуації, яка перешкоджає нормальному функціонуванню державної влади. Так, ч. 2 ст. 63 Конституції Киргизької Республіки передбачає, що Законодавчі збори або Збори народних представників або одночасно дві палати Жогорску Кенеша можуть бути достроково розпущені Президентом Киргизької Республіки у випадку кризи, викликаній непереборними суперечностями між палатами парламенту, однією або обома палатами Жогорску Кенеша з іншими гілками влади.

4. Суб'єктивна сторона, яка відображає внутрішню сутність правопорушення — вину. Це ті процеси, які відбуваються у психіці деліктоздатної особи під час вчинення нею суспільно небезпечного діяння. Мотив і мета є факультативними ознаками суб'єктивної сторони складу конституційного делікту.

***Відповідальність держави, органів та посадових осіб публічної влади.***

Специфікою колективних суб'єктів конституційного права є те, що більшість своїх рішень вони ухвалюють колегіально (шляхом голосування на своїх засіданнях більшістю від складу колективного суб'єкта). Проблема вини колективного суб'єкта пов'язана з його спеціальною правосуб'єктністю і не може бути зведена до суми особистої вини окремих осіб, які входять до його складу. Вольовий процес окремих осіб, спрямований на досягнення негативних результатів і який призвів до них, формується у єдину волю. У більшості випадків з урахуванням наявності тісних зв'язків усередині колективу можна стверджувати про збіг волі членів колективу, колективу і юридичної особи (органу). Будучи вираженою у суспільно небезпечних діяннях, колективна воля набуває самостійного характеру і розглядається як суб'єктивне ставлення колективу до своїх суспільно небезпечних діянь та їхніх наслідків. Відповідно, колективна вина виражається волею більшості членів колективу шляхом ухвалення відповідних рішень у межах функцій та повноважень цього суб'єкта. Вини колективних суб'єктів конституційних деліктів слід розуміти як ставлення колективу, яке виражається у його панівній функціональній волі, до вчиненого діяння та його наслідків (Н. М. Батанова).

Деліктоздатність держави є дискусійним питанням у конституційно-правовій науці. Прихильниками концепції конституційної відповідальності держави є О. В. Батанов, В. В. Кравченко, А. Р. Крусян, О. О. Майданник, Л. Р. Наливайко, В. Ф. Погорілко та В. Л. Федоренко, А. О. Селіванов, Ю. М. Тодика та інші. Діаметрально протилежну позицію обіймають В. М. Шаповал і М. П. Авдєєнкова, які зазначають, що «держава є свого роду абстракцією. Навіть у випадку притягнення держави до цивільно-правової відповідальності за порушення прав громадян і спричинення їм матеріальної та моральної шкоди відповідачем в суді виступає Міністерство фінансів. Представляють державу і виражають її волю конкретні органи та посадові особи. Саме вони і можуть нести конституційну відповідальність, але не сама держава».

Висновок про наявність у держави деліктоздатності можна зробити, звернувшись до положень ст. 56 Конституції України, відповідно до якої кожен має право на відшкодування за рахунок держави і органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час здійсненні ними своїх повноважень. Відповідно до ст. 3 Конституції України права і свободи людини та

їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність, зокрема за рішення судів, які ухвалено з порушенням закону та якими завдано шкоду громадянам. Відповідно до ч. 3 ст. 152 Конституції України матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

Таким чином, хоча порядок відшкодування збитків державою за протиправні рішення, дії чи акти її органів регламентується цивільним законодавством, сама відповідальність має публічний конституційно-правовий характер. Вона є додатковою та похідною від санкцій конституційної відповідальності, зокрема визнання акта неконституційним.

**Конституційно-правові санкції.** Санкціям у конституційному праві притаманні певні особливості. По-перше, вони застосовуються для забезпечення належного виконання конституційно-правових норм, підтримання режиму конституційної законності та стабільності конституційного ладу, стимулювання ефективної роботи органів державної влади та місцевого самоврядування. По-друге, конституційно-правова санкція, як правило, є узагальненою та застосовується у разі порушення системи норм конституційного права. Водночас, оскільки конституційно-правові санкції не існують як санкції конкретних норм, то і формулюються вони часто не як частини певної правової норми, а як самостійні норми у вигляді диспозиції. По-третє, викладені вище особливості конституційних санкцій відображають риси як позитивної (перспективної), так і негативної (ретроспективної) конституційної відповідальності та суттєво відрізняються від заходів покарання в інших видах юридичної відповідальності, зокрема передбачають організаційні, моральні, матеріальні несприятливі наслідки для правопорушника. По-четверте, конституційно-правові санкції застосовуються широким колом уповноважених суб'єктів — органами законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого самоврядування, посадовими особами — щодо непідзвітних і непідпорядкованих їм суб'єктів, тим самим відрізняючись від дисциплінарних стягнень, які застосовуються до працівників і службовців у порядку підлеглості вищими органами. По-п'яте, притягнення до конституційної відповідальності та застосування конституційно-правових санкцій не тягне для правопорушника судимості, що характерно для кримінальної відповідальності.

Сучасне конституційне законодавство використовує широкий перелік санкцій конституційної відповідальності, серед яких можна виокремити такі: офіційне визнання роботи органу державної влади, посадових осіб незадовільною; вказівка на недоліки в їхній роботі; дострокове припинення повноважень органів державної влади та місцевого самоврядування, а також їхніх посадових осіб; усунення конституційного порушення шляхом скасування, зупинення дії актів державних органів і об'єднань громадян; позбавлення спеціального статусу (наприклад, біженця); примус до виконання конституційних зобов'язань; визнання недійсним юридично значущого результату, наприклад, результату виборів, референдуму; тимчасова заборона (зупинення) окремих видів або всієї діяльності, примусовий розпуск (ліквідація), наприклад, політичних партій за рішенням Верховного Суду; вираження Верховною Радою України недовіри Кабінету Міністрів України; імпічмент Президента України; позбавлення державних нагород та звань тощо.

Федеральне втручання (інтервенція) — це форма відповідальності суб'єктів федерації, їхніх органів влади і посадових осіб, поширена в більшості федерацій світу. Використання федеральних збройних сил у випадках федерального примусу в ФРН виключено. Можливі такі заходи, як фінансовий вплив, застосування поліцейських сил інших земель, відсторонення уряду землі, розпуск парламенту землі (ландтагу), призначення федерального комісара з загальними або спеціальними повноваженнями й ухвалення федеральною владою тимчасової опіки над владою землі (крім судових органів). Допускається звернення до федерального конституційного суду. Слід відзначити, що крайні заходи, наприклад відсторонення уряду землі, розпуск ландтагу, призначення федерального комісара, ніколи не застосовувалися в ФРН.

## Завдання до теми

### Тестові завдання

1. Який орган уповноважений застосовувати заходи конституційно-правової відповідальності до громадського об'єднання?

- а) Суд;
- б) Міністерство юстиції України;
- в) Кабінет Міністрів України;
- г) Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

2. Яка конституційно-правова санкція повинна бути застосована до народного депутата України у разі невиконання ним вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності?

- а) Тимчасова заборона (призупинення) діяльності народного депутата.
- б) Дострокове припинення повноважень народного депутата.
- в) Зняття депутатської недоторканності.
- г) Виключення депутата зі складу депутатської фракції.

3. Громадянин Приступ О., який був включений до списку кандидатів від політичної партії», за вісімдесят днів до дня проведення виборів подав до Центральної виборчої комісії заяву про згоду балотуватися кандидатом у депутати від цієї партії за регіональним списком в окрузі 231. Через чотирнадцять днів громадянин В. Василенко звернувся до Центральної виборчої комісії із заявою та необхідними документами про реєстрацію його кандидатом у депутати в окрузі № 220 від іншої політичної партії. Таким чином громадянин В. Василенко порушив положення ст. 154 Виборчого кодексу України. Яка санкція конституційної відповідальності має бути застосована до порушника?

- а) Виключення з виборчих списків усіх партій;
- б) Виключення з виборчого списку першої політичної партії;
- в) Відмова в реєстрації кандидатом в народні депутати України від першої політичної партії;
- г) Відмова в реєстрації кандидатом в народні депутати України від другої політичної партії.

4. У разі вчинення яких дій Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту?

- а) Відмова підписати закон, ухвалений Верховною Радою України.
- б) Передача іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю.
- в) Відмова призначити всеукраїнський референдум з питання затвердження законопроекту про внесення змін до розділу I «Загальні засади», який прийнятий Верховною Радою України двома третинами голосів народних депутатів.
- г) Усунення від виконання обов'язків Президента України шляхом залишення її території на строк більше 1 місяця.

5. Яку функцію виконує конституційна відповідальність?

- а) інструментальну;
- б) управлінську;
- в) превентивну;
- г) прогностичну.

### **Практичні завдання**

1. За результатами позачергових виборів чинного голову районної державної адміністрації Василенка І.П. було обрано депутатом відповідної районної ради. Під час реєстрації територіальна виборча комісія затребувала від Василенка І.П. документ про звільнення з посади голови районної державної адміністрації, пославшись на несумісність перебування на такій посаді із з виконанням депутатських повноважень.

Проаналізуйте наведену вище інформацію та визначте, чи відповідають вимоги територіальної виборчої комісії вимогам чинного законодавства.

2. Одеська обласна рада, заслухавши інформаційний звіт керівника Головного управління Національної поліції в Одеській області В. Василенка, визнала результати діяльності Головного управління незадовільними і вирішила звернутися до голови Одеської обласної державної адміністрації із вимогою порушити перед Міністром внутрішніх справ України питання про відповідність В. Василенка займаній посаді. За результатами розгляду подання голови адміністрації, Міністр внутрішніх справ України повідомив про звільнення з посади В. Василенка.

Проаналізуйте наведену вище інформацію та визначте, чи дії Одеської обласної ради, голови Одеської обласної державної адміністрації та Міністра внутрішніх справ України вимогам чинного законодавства.

3. Сто шістдесят народних депутатів України виступили з ініціативою щодо розгляду у Верховній Раді України питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняття відповідної резолюції недовіри. Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України було аргументовано тим, що деякі урядовці є зареєстрованими кандидатами у народні депутати України на чергових

виборах народних депутатів, які повинні відбутися за п'ятдесят календарних днів, та використовують свої службові повноваження під час проведення передвиборної агітації.

Питання про відповідальність Уряду України було включене до порядку денного чергової сесії Верховної Ради України без голосування. Після отримання комітетами Верховної Ради України відповідей на поставлені Кабінету Міністрів України запитання, останні розглянули питання про відповідальність Кабінету Міністрів України на своїх засіданнях. Після закінчення обговорення, передбаченого Регламентом Верховної Ради України, більшістю від свого конституційного складу Верховна Рада України прийняла резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України.

Проаналізуйте наведену вище інформацію та визначте, чи було дотримано процедуру прийняття резолюції недовіри Кабінетові Міністрів України.

**Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Проблема відповідальності без вини у конституційному праві.
2. Відповідальність держави за законодавством України.
3. Конституційна процесуальна відповідальність.

## Тема 8. Конституційний лад України

**Мета вивчення:** засвоєння здобувачами вищої освіти знань щодо сутності та змісту конституційного ладу України, системи засад конституційного ладу України, конституційно закріпленого порядку визначення та зміни конституційного ладу в Україні, формування вмінь та навичок аналізу сучасного конституційно-правового регулювання в цій сфері та вирішення зумовлених цим практичних завдань.

### Питання

1. Поняття конституційного ладу України.
2. Порядок визначення та зміни конституційного ладу України.
3. Система засад конституційного ладу України.
4. Принцип верховенства права (правовладдя) в системі засад конституційного ладу України.
5. Гарантії конституційного ладу України.

### Теоретичний мінімум

**Поняття конституційного ладу України.** Категорія «конституційний лад», будучи однією з основоположних у сучасному українському конституціоналізмі, тричі згадується у чинній Конституції України (див.: ч. 3 ст. 5; ч. 4 ст. 17; ч. 1 ст. 37). Водночас ані Конституція України, ані інші джерела конституційно-правового регулювання не містять легального визначення цієї категорії. Конституційний Суд України у Рішенні від 11.07.1997 № 3-зп лише зазначив, що засади конституційного ладу в Україні закріплені у розділах I, III, XIII Конституції України (абз. 1 п. 4 мотивувальної частини).

Водночас, попри усе різноманіття наявних натеper теоретичних позицій щодо змісту й сутності категорії «конституційний лад», їхній аналіз дає підстави стверджувати про те, що:

1) досить поширеним в літературі є розуміння конституційного ладу як цілісної системи основних політико-правових, економічних та соціальних відносин, які встановлюються й захищаються конституцією та іншими правовими нормами. Наприклад, В. Погорілко та В. Федоренко визначають конституційний лад України як систему суспільних відносин, передбачених і гарантованих Конституцією та законами, прийнятими на її основі і відповідно до неї.

У контексті такого підходу, як правило, наголошують на підпорядкуванні відповідних відносин безумовним моральним і конституційним вимогам (О. Кушніренко); втіленні до конституційно-правової практики низки найважливіших, загально визнаних суспільних цінностей (Ф. Веніславський) тощо.

Показовою в цьому аспекті є позиція В. Кравченка, який характеризує конституційний лад як такий стан відносин (або порядок), який дозволяє охарактеризувати державу як конституційну, забезпечує підпорядкованість держави праву, сприяє закріпленню в суспільній практиці і правосвідомості справедливих, гуманних і правових взаємозв'язків між людиною, громадянським суспільством і державою.

2) поширеним є також прагнення надати таке розуміння конституційного ладу, аби включити до його змісту категорії «державний лад» та «суспільний лад». Зокрема, на думку М. Орзіха, конституційний лад являє юридичну організацію державного і суспільного ладу. Розвиваючи такий підхід, А. Крусян твердить, що

конституційний лад — це конституційно закріплена (заснована на конституційно закріплених засадах) та така, що реально існує, система організації держави та суспільства (державного та суспільного ладу), що визначає та забезпечує політико-правові основи формування сучасного українського конституціоналізму.

Втім, не всі дослідники включають категорію «*суспільний лад*» до змісту конституційного ладу. О. Фрицький у цьому зв'язку зазначає, що суспільний лад поглинає як державний лад, так і право в цілому, а тому не може бути складовою категорії «*конституційний лад*».

Також наявний погляд, за яким для визначення системи конституційного ладу є недоцільним штучне виокремлення державного та суспільного ладу, які, відповідно, виражають організацію публічної влади, політичну систему й основи демократичного ладу суспільства. Так, М. Савчин вважає більш прийнятним розглядати конституційний лад України як вираження політичної та соціальної інтеграції демократичного суспільства та публічної влади виключно на засадах верховенства права, солідарності (громадської злагоди) та справедливості з метою забезпечення загального блага (балансу приватних і публічних інтересів).

Оцінюючи наведені позиції, слід вказати, що сама лише наявність акта, офіційно визначеного як конституція держави, ще не свідчить про наявність в такій країні конституційного ладу. Тим більше не можна зводити конституційний лад лише до організації держави, оскільки за такого підходу поза увагою залишається сфера вільного від держави життєвого простору людини і суспільства. Свого реального змісту конституційний лад набуває лише за умови реального дотримання конституційних положень, що забезпечують обмеженість держави, публічної (державної та публічно-самоврядної) влади правом.

Сутність конституційного ладу в Україні визначається змістом I, III і XIII розділів Конституції України. Розділ I «Загальні засади» закріплює основи конституційного ладу, містить положення сутнісного характеру, більшість із яких виконує роль юридичного підґрунтя, нормативної першооснови для інших конституційних положень. Цей розділ — змістовний стрижень Основного Закону, значна частина його норм є нормами-принципами, які забезпечують найбільш загальний рівень регулювання. Розділ III «Вибори. Референдум», розвиваючи відповідні основи конституційного ладу, визначає загальні умови здійснення народного волевиявлення через форми безпосередньої демократії. Зміст розділу відображає юридичні параметри реалізації ідеї народовладдя або народного суверенітету. Положення цього розділу Конституції є основою механізмів і безпосередньої, і представницької демократії. Нарешті, в розділі XIII «Внесення змін до Конституції України» закріплено фундаментальний характер Основного Закону України, його найвищу силу. Співвіднесеність положень цього розділу з явищем конституційного ладу має свого роду інструментальне значення: він містить положення про внесення змін до названих трьох розділів Конституції, що конкретизують вимогу Конституції про виняткове право народу визначати й змінювати конституційний лад в Україні.

**Порядок визначення та зміни конституційного ладу України.** Конституція України забороняє узурпацію належного виключно народові права визначати і змінювати конституційний лад в Україні державою, її органами або посадовими особами. Узурпація означає, зокрема, привласнення переліченими суб'єктами права, яке передусім належить народові, вносити зміни до Конституції України у

спосіб, який порушує порядок, визначений розділом XIII чинного Основного Закону України, в тому числі усунення народу від реалізації його права визначати і змінювати конституційний лад в Україні. Тому будь-які дії держави, її органів або посадових осіб, що призводять до узурпації права визначати і змінювати конституційний лад в Україні, яке належить виключно народові, є неконституційними і незаконними.

Конституційний Суд України в Рішенні від 05.10.2005 № 6-рп/2005 дав тлумачення, що положення ч. 3 ст. 5 Конституції України «право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами» треба розуміти так, що тільки народ має право безпосередньо шляхом всеукраїнського референдуму визначати конституційний лад в Україні, який закріплюється Конституцією України, а також змінювати конституційний лад внесенням змін до Основного Закону України в порядку, встановленому його розділом XIII» (п. 2 резолютивної частини). Так само Конституційний Суд України в Рішенні від 16.04.2008 № 6-рп/2008 наголосив, що здійснення народом виключного права визначати і змінювати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України має відбуватися у порядку, який має бути визначений Конституцією і законами України (п. 1 резолютивної частини).

Особливою юридичною проблемою здійснення народом свого права визначати та змінювати конституційний лад України є відсутність профільного закону, який має закріпити правові засади, організацію та порядок проведення всеукраїнського референдуму, в тому числі й щодо внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України. Попри те, що Закон України від 06.11.2012 № 5475-VI «Про всеукраїнський референдум» було визнано таким, що не відповідає Конституції України, ще у квітні 2018 р., станом на лютий 2020 р. парламент України не виконав свого обов'язку законодавчо врегулювати зазначене питання відповідно до п. 20 ч. 1 ст. 92 Конституції України.

***Система засад конституційного ладу України.*** Засади конституційного ладу в літературі характеризують як засадничі положення, керівні ідеї щодо організації публічної влади в країні, взаємовідносин держави з людиною та суспільством. Будучи правовими принципами, засади конституційного ладу мають нормативний зміст, а не є суто побажаннями, цілями або морально-етичними імперативами. У жодному разі неприпустимо аналізувати засади конституційного ладу лише як філософські ідеї, оскільки в результаті закріплення в Конституції України вони набувають нормативного значення і здійснюють відповідний регулювальний вплив.

У літературі наявні різноманітні позиції щодо структури і класифікації засад конституційного ладу. Так, не можна не згадати, що на переконання окремих авторів в системі засад конституційного ладу доцільно розрізняти принципи та основи конституційного ладу (І. Забокрицький, О. Прієшкіна). Не заперечуючи самої можливості таких наукових підходів, водночас, необхідно вказати, що засади конституційного ладу України утворюють складну систему взаємопов'язаних та взаємозумовлених положень, і будь-яка класифікація або структурування таких положень не повинна сприйматися як доказ їхньої більшої або меншої значущості.

Відповідно, виокремлення та аналіз засад конституційного ладу України зумовлюють не механічне відтворення тексту відповідних положень Конституції України, а встановлення системних зв'язків між конституційними приписами, поєднаними єдиним функціональним призначенням.

**Принцип верховенства права (правовладдя) в системі засад конституційного ладу України.** Визначений вище підхід до розкриття засад конституційного ладу України можливо проілюструвати на прикладі ідеї верховенства права — без сумніву, «наріжного каменю» сучасної доктрини конституціоналізму.

Україна є чи не єдиною державою, в Конституції якої зафіксоване положення не тільки про верховенство права (ч. 1 ст. 8), батьківщиною якого прийнято вважати Велику Британію, а й положення про правову державу (ст. 1), яку небезпідставно вважають німецьким винаходом. Як у західній, так і у вітчизняній літературі думки щодо їхнього співвідношення різняться. Одні автори вважають правову державу (*Rechtsstaat*) сучасним німецьким варіантом верховенства права (*the Rule of Law*); інші — намагаються провести відмінності між ними, розглядаючи ці поняття як вирази двох правових традицій — романо-германської та англосаксонської, які не є ні тотожністю, ні частинами одна одної.

Ідея верховенства права виникла, а згодом сформувалася у вигляді концепції як реакція на сваволю, деспотію і тиранію з боку монархічних режимів і виступала як протипага зловживанням владою, у тому числі з допомогою закону. Історичний досвід засвідчив, що писаний закон далеко не завжди ставав гарантією від державного свавілля. Тому мета верховенства права — це не просто формальне забезпечення порядку, передбаченого законами та іншими нормативними актами, встановленими державою, а утвердження такого правопорядку, який обмежує абсолютизм державної, передусім виконавчої, влади, ставить її під контроль суспільства, створюючи для цього відповідні правові механізми. Звідси випливає майже беззаперечний висновок: самостійного значення, відмінного від принципу верховенства закону, принцип верховенства права набуває тоді, коли право розглядається як явище, яке не міститься виключно в законах та інших нормативних актах, тобто коли наявне теоретичне і практичне розрізнення права і закону.

На відміну від англо-американської традиції верховенства права, яка фактично ніколи не ототожнювала право і закон, в континентальній Європі, зокрема, в Німеччині, принцип правової держави пройшов складніший шлях. Водночас натепер, на думку переважної більшості правознавців, відмінності між ними є швидше термінологічними, ніж змістовними, що дає підстави стверджувати про те, що в сучасному світі вони стали майже прототипами одне одного, «узагальненими назвами споріднених концепцій», що відкидає можливість пошуку суттєвої різниці між ними.

Як принципом верховенства права, так і принципом правової держави охоплюється низка, якщо й не зовсім ідентичних за формою, то дуже близьких за змістом, тісно пов'язаних між собою складових — вимог, які надають досить повне уявлення про зміст, спрямованість та умови забезпечення названих феноменів в сучасному суспільстві. У цьому зв'язку М. Козюбра пропонує виокремлювати такі складові верховенства права:

**повага до прав і свобод людини** — невід’ємні, невідчужувані права і свободи людини, як свідчить досвід сучасних розвинутих держав, становлять основу «стримувань і противаг» державній владі, яка завжди схильна до виходу з-під контролю суспільства. Це той обмежувальний бар’єр, який не може бути подолано на власний розсуд жодною владною інституцією. Пов’язаність усіх гілок влади фундаментальними, невідчужуваними правами і свободами людини розглядається сучасною правовою теорією і судовою практикою, зокрема конституційними судами багатьох європейських країн і Європейським судом з прав людини, як безпосередній прояв реалізації верховенства права.

Конституція України в цьому аспекті закріплює засадничі положення, за якими «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави» (ч. 2 ст. 3);

**верховенство конституції** — одна з вирішальних складових верховенства права і правової держави. Разом з тим верховенство права і верховенство конституції не є абсолютно ідентичними поняттями. Деякі складові верховенства права і правової держави не завжди безпосередньо фіксуються у конституціях, і Конституція України не є винятком. Вони сформульовані переважно правовою наукою і судовою практикою, що жодним чином не применшує їхнє значення для утвердження верховенства права. До таких складових належать, зокрема, принципи визначеності та пропорційності.

Серед вирішальних ознак верховенства (пріоритетності) конституції — її найвища юридична сила, яка означає, що всі нормативні акти повинні відповідати конституції, а у разі суперечності їй мають бути визнані неконституційними, а отже, нечинними. Норми конституції здебільшого визнаються нормами прямої дії, що зафіксовано, зокрема, у ст. 8 Конституції України. Пряма дія Конституції є однією з вирішальних умов інтеграції її правового змісту у соціальну практику. Всупереч поширеній думці, відповідно до якої пряма дія конституційних норм пов’язується виключно з правозастосовною практикою, зокрема судовою, треба зазначити, що така дія властива для всіх форм державної діяльності — законодавчої, виконавчої і судової. Пряма дія норм Конституції України наявна також під час здійснення громадянами конституційних прав і свобод;

**принцип розподілу влади** — існування порівняно самостійних і незалежних одна від одної гілок (напрямів) влади — законодавчої, виконавчої і судової та встановлення між ними таких взаємовідносин, які унеможливили б узурпацію всієї державної влади або більшої її частини в руках одного органу держави (навіть якщо цей орган є колегіальним і обраний демократичним шляхом), а тим паче в руках однієї особи.

У Конституції України, як і у конституціях інших держав, принцип розподілу влади, визначений ч. 1 ст. 6, не реалізується в його чистому вигляді. Тому має йтися не про цілковите відокремлення однієї гілки влади від іншої, а про їхнє збалансування, взаємний контроль. Жодна гілка влади не повинна отримувати переваги над іншими гілками влади. Жодну гілку влади не можна позбавляти повноважень, необхідних їй для виконання визначених Конституцією функцій. Тільки реалізація цих вимог може гарантувати права і свободи людини та утвердження верховенства права;

**законність** — верховенство права, безумовно, передбачає наявність і суворе дотримання писаних законів. Але йдеться не про формальну законність, тобто до правління на основі закону, незалежно від його змісту.

Верховенство права передбачає, по-перше, законність, оснований на визнанні і беззастережному прийнятті найвищої цінності людини, її убезпеченні від свавілля владних інституцій та їхніх посадових осіб. Це цілком відповідає практиці Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях неодноразово акцентував увагу на тому, що вислів *«згідно з законом»* — означає *«щоб закон не суперечив принципу верховенства права»*.

По-друге, вимога законності згідно з принципом верховенства права поширюється передусім на діяльність органів публічної влади та їхніх посадових осіб, а не на всіх суб'єктів права, зокрема громадян та їхніх об'єднань, як це прийнято вважати у вітчизняному правознавстві. За такого розпорощення суб'єктів законності фактично нівелюється підвищена небезпека порушень закону з боку посадових осіб порівняно з його порушеннями громадянами (порушення закону останніми охоплюється поняттям порушення правопорядку).

По-третє, з підпорядкованості закону не виключається жоден орган державної влади, зокрема й законодавець (парламент). Він зв'язаний ухваленим ним законом до тих пір, поки закон не скасований чи не змінений відповідно до законодавчої процедури, встановленої також у правовий спосіб, засади якої, як правило, визначаються конституцією.

Конституція України містить положення, які свідчать про те, що вона міцно стоїть на позиціях провідної ролі закону в системі нормативних актів (зрозуміло, після самої Конституції як акта найвищої юридичної сили). Це чи найпереконливіше засвідчує ст. 92 Основного Закону України, яка встановлює перелік питань, які належать до предмета регулювання законом;

**обмеження дискреційних повноважень** — діяльність як держави загалом, так і усіх її органів, має підпорядковуватися утвердженню і забезпеченню прав і свобод людини, які права і свободи сформульовані у Конституції України у досить загальному вигляді. Відповідно до вимог верховенства права всі права мають визначатися виключно законом, а не підзаконними актами органів виконавчої влади. Це, звісно, не позбавляє їх певних дискреційних повноважень в процесі ухвалення ними управлінських рішень. Проте межі і характер таких повноважень мають встановлюватися також законом.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування та їх посадові особи зобов'язані діяти, як зазначалося, лише на підставі та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19), тобто за принципом *«недозволене заборонено»*. Обмеження дискреційних повноважень стосується всіх гілок влади, однак особливого значення набуває для виконавчої влади. З обмеженням дискреційних повноважень безпосередньо пов'язана і така вимога верховенства права в системі виконавчої влади, як наявність розвинених процедур в діяльності її органів і посадових осіб, передусім у їхніх відносинах з громадянами. На відміну від багатьох європейських країн, де існують спеціальні кодифіковані акти, присвячені детальній регламентації таких процедур, в Україні вони залишаються чи не найменш врегульованими;

**принцип рівності у правах (рівноправності) та рівності всіх перед законом** властивий практично всім характеристикам верховенства права.

Причому, на відміну від деяких інших його складових, цей принцип, як правило, фіксується у конституціях. Не є винятком тут і Конституція України. Відповідно до ч. 1 ст. 24 Основного Закону громадяни України мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Це означає, по-перше, що вони є рівними в правах і свободах незалежно від місця народження та проживання, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану та інших ознак. Будь-які привілеї чи обмеження для громадян за названими ознаками не допускаються.

По-друге, закон має застосовуватися однаково до всіх осіб. Ніхто не може бути поставлений у привілейоване чи, навпаки, дискриміноване становище залежно від вказаних вище ознак. Рівність перед законом має особливе значення для застосування рівних підстав юридичної відповідальності за порушення закону.

По-третє, принцип рівності забороняє нерівне ставлення до ситуацій, які можуть бути порівняні, або рівне ставлення до нерівних ситуацій, якщо таке ставлення не може бути виправдане об'єктивними причинами.

По-четверте, принцип рівності у правах та рівності перед законом передбачає також рівний доступ до суду, рівні права в процесі здійснення правосуддя, тобто право бути вислуханим, користуватися рівним правом на захист тощо;

**принцип юридичної визначеності** означає насамперед вимогу чіткості підстав, цілей і змісту нормативних приписів, особливо тих із них, що адресовані безпосередньо громадянам, які повинні мати можливість передбачати правові наслідки своєї поведінки. Показовою з цього приводу є позиція Європейського суду з прав людини, послідовно проведена ним у декількох рішеннях, зокрема у справах «Санді Таймс» проти Сполученого королівства», «Олсон проти Швеції» та ін. Згідно з цією позицією будь-яка норма не може вважатися «законом, якщо вона не сформульована з достатньою чіткістю так, щоб громадянин самостійно або, якщо у цьому буде потреба, з професійною допомогою міг передбачати з долею вірогідності, яка може вважатися розумною за цих обставин, наслідки, до яких можуть призвести конкретні дії;

**принцип захисту довіри** — здебільшого розглядається як один з важливих елементів більш загального принципу — правової певності або юридичної визначеності. Проте нерідко його виокремлюють у порівняно автономний від юридичної визначеності принцип, що властиве передусім німецькій літературі з теорії права та конституційного (державного) права.

Принцип захисту довіри передбачає, зокрема, забезпечення: а) впевненості громадян у тому, що їхнє правове становище залишатиметься стабільним і в майбутньому не погіршуватиметься; б) публічності діяльності держави, стабільності законодавства та прогнозованості його розвитку; в) адекватного дискреційним повноваженням відповідних державних органів захисту від свавільних рішень; г) поваги держави до так званих «легітимних очікувань» (*legitimate expectation*), тобто до її зобов'язань перед своїми громадянами та їхніх законних очікувань (наприклад, у сфері трудових відносин — повага до встановлених законом критеріїв оплати праці; у сфері кримінальної відповідальності — повага до права засудженого на звільнення від покарання чи дострокове звільнення від відбування покарання тощо); г) закріплення у законі

недопустимості «змін до гіршого» (reformation in rejus), тобто погіршення правового становища особи, яка оскаржує рішення про притягнення її до юридичної відповідальності.

Одним з найважливіших складових принципу захисту довіри є також принцип незворотності дії закону та інших нормативно-правових актів у часі, закріплений ч. 1 ст. 58 Конституції України;

**принцип пропорційності** — в основу цієї складової верховенства права покладена ідея, згідно з якою загальний інтерес, яким керується держава, не може бути таким, що придушує свободу окремої особи. Жодні спроби обмежити її дію, а тим паче, зовсім зневажати свободу особи, посиляючись на необхідність боротьби з економічною кризою чи іншими суспільними небезпеками в демократичній правовій державі, не можуть бути виправданими.

Міжнародними судовими органами, зокрема Європейським судом з прав людини, та національними судами, передусім конституційними, сформульовано низку вимог принципу пропорційності, які в узагальненому вигляді зводяться до такого: а) будь-які обмеження основоположних прав і свобод можливі тільки на підставі закону у передбачених Конституцією та/або міжнародно-правовими документами цілях та лише у межах, що є необхідними для нормального функціонування демократичного суспільства; б) такі обмеження мають застосовуватися тільки у випадках, якщо не існує менш обтяжливих засобів і способів запобігання порушенням прав і свобод інших осіб та забезпечення публічних інтересів; в) наслідки заходів, які обмежують реалізацію прав і свобод, не повинні бути надмірними та суворо обумовлюватися метою, що переслідується;

**незалежність суду і суддів** — будь-який правовий принцип втілюється у повсякденну практику і захищається за допомогою багатьох суспільних і державних інституцій. Не є винятком також принцип верховенства права та його складові. Провідне місце у механізмі його забезпечення в демократичному суспільстві належить органам судової гілки влади — судам, організація і діяльність яких ґрунтується на досить різних за своїм змістом і обсягом принципах, найважливіші з яких, як правило, закріплюються у конституціях.

Відправним, визначальним серед них в сучасній державі є принцип незалежності суду і суддів. Він найбільш точно відображає ідею самостійності судової влади в системі розподілу влади. Незалежність судової влади має декілька аспектів: інституційний (його інколи іменують організаційним або інституційно-організаційним), функціональний та особистісний (незалежність самих суддів).

**Гарантії конституційного ладу.** У літературі зазначається, що система гарантій конституційного ладу — це єдність правових, інституційних та процедурних засобів забезпечення конституційних норм та принципів (М. Савчин).

Щодо класифікації гарантій конституційного ладу наявні різні погляди. Серед іншого, запропоновано виокремлювати: а) правові гарантії, які охоплюють дію принципів верховенства права та справедливості, а також механізм реалізації установчої влади; б) інституційні гарантії, які мають організаційно-правову форму і втілюються у демократичних засадах функціонування суспільства, свободі політичної діяльності та належному функціонуванні публічної влади; в) процесуальні гарантії, які утворюють комплекс процесуальних процедур

забезпечення конституційного ладу України. Водночас процесуальна форма діяльності органів публічної влади дає змогу легітимним шляхом реалізувати конституційні норми, об'єктивно забезпечити режим панування права.

Низка гарантій конституційного ладу в Україні безпосередньо закріплена самою Конституцією України:

1. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами (ст. 5).

2. Внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України є можливим виключно на всеукраїнському референдумі (ст. 156).

3. Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України (ст. 157). Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 157).

4. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються (ст. 37).

5. Утворення та функціонування спеціалізованого органу конституційної юрисдикції — Конституційного Суду України (ст. 147).

## Завдання до теми

### Тестові завдання

1. Як Конституція України визначає поняття «Український народ»?
  - а) громадяни України;
  - б) громадяни України всіх національностей;
  - в) усі особи, незалежно від національності, які на законних підставах постійно проживають на території України;
  - г) громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, яким надано притулок у порядку, встановленому законом.
2. Перед ким, згідно з Конституцією України, відповідає держава за свою діяльність?
  - а) людиною;
  - б) громадянином;
  - в) суспільством;
  - г) Українським народом.
3. Яка форма державного правління закріплена Конституцією України?
  - а) президентська республіка;
  - б) парламентська республіка;
  - в) президентсько-парламентська республіка;

г) парламентсько-президентська республіка.

4. Які форми народовладдя закріплені Конституцією України?

- а) пряме та безпосереднє народовладдя;
- б) пряме та раціоналізоване народовладдя;
- в) представницьке та делеговане народовладдя;
- г) безпосереднє та представницьке народовладдя.

5. Згідно з Рішенням Конституційного Суду України від 24.06.1999 № 6-рп/99 у справі про фінансування судів якою є мета функціонування поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову?

- а) недопущення привласнення повноти державної влади однією з гілок влади;
- б) недопущення конфлікту повноважень між різними гілками державної влади;
- в) недопущення владного протистояння між різними гілками державної влади;
- г) недопущення правової конфронтації між різними гілками державної влади.

### **Практичні завдання**

1. Відповідно до ст. 69 Конституції України народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Президент України згідно з ч. 1 ст. 103 Конституції України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

На підставі аналізу положень ст. 5 Основного Закону України надайте аргументовані відповіді на такі питання:

а) чи можна вважати запровадження іншого порядку обрання Президента України змінами конституційного ладу України?

б) чи можна вважати запровадження іншого порядку обрання Президента України обмеженням права народу здійснювати свою владу безпосередньо?

2. Український народ, виступаючи носієм суверенітету і єдиним джерелом влади, наділений виключним правом визначати і змінювати конституційний лад в Україні.

На підставі аналізу положень ст. 5 Основного Закону України надайте аргументовані відповіді на такі питання:

а) що являє собою узурпація державної влади?

б) які суб'єкти можуть узурпувати державну владу?

с) чи може Український народ узурпувати державну владу в Україні?

3. Сто шістдесят народних депутатів України подали до Верховної Ради України законопроект про внесення змін до Конституції України, спрямований

насамперед на зміну форми державного правління України (з парламентсько-президентської на парламентську республіку).

На засіданні головного комітету Верховної Ради України, якому було доручено підготовку до розгляду питання про включення законопроекту до порядку денного сесії парламенту, члени комітету дійшли висновку, що у порушеному аспекті неможливо змінити форму державного правління без внесення змін до розділів, які визначають основні засади конституційного ладу України.

З наведених підстав було прийнято рішення не включати вказаний законопроект до порядку денного сесії Верховної Ради України та повернути його на доопрацювання.

На підставі аналізу положень Розділів I, III та XIII Конституції України надайте аргументовані відповіді на такі питання:

а) положення якої статті Розділу XIII Конституції України були порушені, на думку членів головного комітету, під час внесення законопроекту до парламенту України?

б) чи можливо без внесення змін до Розділів I, III та XIII Конституції України змінити форму державного правління у порушеному аспекті?

с) чи можна вважати вказаний законопроект актом зміни конституційного ладу України?

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Легальність та легітимність публічної влади.
2. Верховенство права та верховенство Конституції України.
3. Конституційний лад в недемократичних державах.

## Тема 9. Конституційні засади формування та функціонування громадянського суспільства

**Мета вивчення:** теоретично узагальнити знання студентів про поняття громадянського суспільства, принципи його самоорганізації та структуру; сформувані у студентів розуміння ціннісних орієнтирів взаємодії людини, громадянського суспільства та держави; виробити навички застосування законодавства України про об'єднання громадян та політичні партії під час здійснення конституційно-правового аналізу практичних обставин щодо їхньої організації та діяльності.

### Питання

1. Поняття та сутність громадянського суспільства. Взаємодія людини, громадянського суспільства і держави.
2. Структура та принципи самоорганізації громадянського суспільства.
3. Поняття та види громадських об'єднань. Принципи організації та діяльності громадських об'єднань.
4. Конституційний статус політичних партій. Порядок створення політичних партій. Принципи діяльності політичних партій. Заборона політичних партій за конституційним законодавством України.

### Теоретичний мінімум

**Поняття та сутність громадянського суспільства. Взаємодія людини, громадянського суспільства і держави.** У науці конституційного права відсутня єдність у визначенні категорії «громадянське суспільство», не існує такої дефініції і у чинному законодавстві України.

Найбільш ґрунтовне визначення громадянського суспільства, яке водночас вказує на його структуру, належить професору М. П. Орзіху. На його думку, громадянське суспільство — це:

- по-перше, асоціація людей, в якій кожна людина вільна як така, що володіє невідчужуваними правами, рівноправна з іншими членами суспільства, самостійна у виборі правового стану (громадянство, іноземне громадянство, відсутність громадянства);

- по-друге, недержавні асоціації людей за соціальною, етнічною, релігійною тощо приналежністю, за політичним, професійним і іншими інтересами;

- по-третє, такі, що формуються на цих основах, суспільні (недержавні) відносини, які розвиваються і функціонують на самоуправлінських засадах, самопрояві волі й інтересів окремих індивідів, їхніх угруповань, що діють у вільному від державно-правового впливу просторі суспільства.

Відповідно, структурно громадянське суспільство охоплює:

- людину — вільну, рівноправну з іншими, наділену природними правами;
- недержавні об'єднання людей, утворені для реалізації їхніх прав;
- суспільні відносини між людьми та недержавними об'єднаннями.

Отже, громадянське суспільство можна розглядати як певну сферу життєдіяльності людини, яка є повністю або порівняно незалежною від держави. Більшість соціальних відносин у громадянському суспільстві регламентуються іншими ніж право соціальними регуляторами, такими як мораль, традиції, звичаї, етичні норми тощо. Наприклад, держава не регламентує взаємовідносини дружби, кохання тощо. Важливим є і те, що людина у межах громадянського суспільства є вільною та рівною з іншими членами громадянського суспільства. З урахуванням

цього людина має можливість реалізувати свої приватні інтереси за умови мінімальної взаємодії з державою.

**Структура та принципи самоорганізації громадянського суспільства.** Громадянське суспільство діє на принципах: самоорганізації, саморегуляції, політичного, економічного та ідеологічного плюралізму, рівності прав і свобод індивідів.

Відповідно до ч. 1 ст. 36 Конституції України громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Положення Конституції України 1996 р. конкретизовано в інших актах чинного законодавства. Нині закони про громадські об'єднання в Україні можна угрупувати на: — закони загального характеру, що встановлюють правові норми майже для всіх громадських об'єднань (Закон «Про громадські об'єднання», а також окремі статті Цивільного кодексу України, Податкового кодексу України тощо); — закони спеціального характеру, що встановлюють правові норми для певного виду громадських об'єднань. Незважаючи на те, що Закон «Про громадські об'єднання» є законом загального характеру, що встановлює правові норми майже для всіх громадських об'єднань, у його тексті зазначено, що його дія не поширюється на суспільні відносини у сфері утворення, реєстрації, діяльності та припинення: 1) політичних партій; 2) релігійних організацій; 3) непідприємницьких товариств, що утворюються актами органів державної влади, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування; 4) асоціацій органів місцевого самоврядування та їхніх добровільних об'єднань; 5) саморегулювальних організацій, організацій, які здійснюють професійне самоврядування; 6) непідприємницьких товариств (які не є громадськими об'єднаннями), утворених на підставі інших законів.

**Поняття та види громадських об'єднань. Принципи організації та діяльності громадських об'єднань.** Відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання», громадське об'єднання — це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів.

Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка:

- громадська організація — це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи;

- громадська спілка — це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.

Відмінність громадських організацій від громадських спілок полягає в тому, що:

- засновниками громадських організацій є фізичні особи, а громадських спілок — юридичні особи приватного права;

- членами (учасниками) громадських організацій можуть бути лише фізичні особи, а членами (учасниками) громадських спілок — як фізичні особи, так і юридичні особи приватного права.

Громадські об'єднання утворюються і діють на принципах добровільності, самоврядності, вільного вибору території діяльності, рівності перед законом, відсутності майнового інтересу їхніх членів (учасників), прозорості, відкритості та публічності.

**Конституційний статус політичних партій. Порядок створення політичних партій. Принципи діяльності політичних партій. Заборона політичних партій за конституційним законодавством України.** Основи конституційно-правового статусу політичних партій закріплюються в Конституції України 1996 р. та деталізуються у Законі України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001. Відповідно до цього Закону, політична партія — це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян — прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Членом політичної партії може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції має право голосу на виборах. Громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії. Членами політичних партій не можуть бути: судді; прокурори; поліцейські; співробітники Служби безпеки України; військовослужбовці; працівники органів доходів і зборів; персонал Державної кримінально-виконавчої служби України; працівники Національного антикорупційного бюро України; державні службовці у випадках, передбачених Законом України «Про державну службу».

Політична партія створюється групою громадян України у складі не менш як 100 осіб. Процес утворення політичної партії починається з ухвалення відповідного рішення. Таке рішення має бути прийнято на її установчому з'їзді (конференції, зборах). Водночас на ньому затверджуються статут і програма політичної партії, обираються її керівні та контрольно-ревізійні органи. Для того щоб процес утворення політичної партії продовжився далі, це рішення має бути підтримано підписами не менше 10 тисяч громадян України, які мають право голосу на виборах. Ці підписи мають бути зібраними не менш як у 2/3 районів не менш як 2/3 областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у 2/3 районів Автономної Республіки Крим.

Водночас варто враховувати, що Рішенням Конституційного Суду України від 12.06.2007 № 2-рп/2007 у справі № 1-2/2007 за конституційним поданням 70 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини першої статті 10, пункту 3 частини другої, частин п'ятої, шостої статті 11, статті 15, частини першої статті 17, статті 24, пункту 3 розділу VI «Заключні положення» Закону України «Про політичні партії в Україні» (справа про утворення політичних партій в Україні) було вирішено визнати такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними), положення Закону України «Про політичні партії в Україні» частини першої статті 10, а саме словосполучення «та не менш як у двох третинах районів» перед словами «Автономної Республіки Крим».

Для реєстрації політичної партії до Міністерства юстиції разом із заявою про створення політичної партії подаються: документ, що підтверджує створення політичної партії — установчий документ; відомості про керівні органи політичної партії; реєстр громадян, які брали участь в установчому з'їзді (конференції, зборах); програма політичної партії; список підписів громадян України за формою, встановленою Міністерством юстиції України, які підтримали створення політичної партії; документ про сплату адміністративного збору у розмірі 140 мінімальних заробітних плат

Принципи діяльності політичних партій майже збігаються з принципами діяльності громадських об'єднань. Політичні партії утворюються і діють на принципах добровільності, самоврядності, рівності перед законом, відсутності майнового інтересу їхніх членів, прозорості, відкритості та публічності.

Припинення діяльності політичної партії, залежно від суб'єкта, що виявив відповідну ініціативу, може здійснюватися у добровільному та у примусовому порядку. У добровільному порядку припинення діяльності політичної партії проводиться шляхом реорганізації чи ліквідації (саморозпуску). Рішення про реорганізацію чи саморозпуск приймається з'їздом (конференцією) політичної партії відповідно до її статуту. У примусовому порядку припинення діяльності політичної партії відбувається в разі заборони її діяльності чи анулювання реєстрації в порядку, встановленому законами України. Анулювання реєстрації відбувається у разі невиконання політичною партією вимоги щодо утворення у встановлений строк своїх обласних організацій; виявлення протягом трьох років з дня реєстрації політичної партії недостовірних відомостей у поданих на реєстрацію документах; невисування політичною партією своїх кандидатів на виборах Президента України та виборах народних депутатів України. У такому випадку протягом десяти років орган, який зареєстрував політичну партію, має звернутися до суду з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва. Інші підстави для анулювання реєстраційного свідоцтва не допускаються. Заборона політичної партії відбувається у судовому порядку у випадку порушення вимог щодо створення і діяльності політичних партій, встановлених Конституцією України та законами України, за адміністративним позовом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державної реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, інших громадських формувань.

## Завдання до теми

### Тестові завдання

1. Який взаємозв'язок між засобами масової інформації та громадянським суспільством?

- а) засоби масової інформації не пов'язані із громадянським суспільством;
- б) громадянське суспільство є складовою засобів масової інформації;
- в) засоби масової інформації є інститутом громадянського суспільства;
- г) ці поняття тотожні.

2. Як співвідносяться громадська організація та громадська спілка?

а) громадська організація — це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи; а громадська спілка — це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи;

б) громадська організація — це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи; а громадська спілка — це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи;

в) громадська організація — це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів; а громадська спілка — це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи;

г) це синонімічні поняття.

3. Громадянка України, дев'ятирічна дівчинка, має намір вступити до дитячої громадської організації без статусу юридичної особи. Чи може вона набути членства, якщо батько дівчинки виступає проти і не надає свою згоду на вступ до членів цієї громадської організації?

а) так, оскільки згода батьків для вступу до дитячої громадської організації не потрібна;

б) так, оскільки громадська організація здійснює діяльність без статусу юридичної особи;

в) ні, оскільки вступ неповнолітньої особи віком до 10 років до дитячої громадської організації обов'язково потребує письмової згоди її батьків;

г) ні, оскільки згідно з законом членами дитячих громадських організацій можуть бути особи віком від 10 років.

4. Яким є статус політичної партії?

а) некомерційна установа;

б) неприбуткова організація;

в) неприбуткова громадська спілка;

г) некомерційна громадська установа.

5. За рішенням якого органу зупиняється державне фінансування статутної діяльності політичної партії?

а) Верховного Суду;

б) Верховної Ради України;

в) Національного антикорупційного бюро України;

г) Національного агентства з питань запобігання корупції.

### **Практичні завдання**

1. Проаналізуйте рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції

України (конституційності) положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України «Про запобігання корупції», пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб» від 06.06.2019.

За результатами проведеного аналізу аргументовано вкажіть, який принцип Конституційний Суд України визнав відправним у встановлення інститутів громадянського суспільства. Висловіть власне ставлення до позиції Конституційного Суду України.

2. Проаналізуйте Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень абзацу четвертого статті 2, частини другої статті 6, частин першої, другої статті 10 Закону України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (справа про молодіжні організації).

За результатами проведеного аналізу аргументовано вкажіть, яке змістовне наповнення права на свободу об'єднання надав Конституційний Суд України. Вкажіть, які межі втручання держави в реалізацію права громадян на свободу об'єднання закріплені Конституція України.

3. На пленарному засіданні обласної ради було прийнято рішення про заборону діяльності на території області осередків політичної партії. Рішення було мотивоване тим, що їхня діяльність спрямована на пропаганду комуністичного режиму та відповідної символіки.

За результатами аналізу наведеної інформації аргументовано вкажіть, чи відповідає рішення обласної ради вимогам чинного законодавства. Висловіть власне ставлення до наведеної ситуації.

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Співвідношення громадянського суспільства та правової демократичної держави.

2. Право і мораль як соціальні регулятори громадянського суспільства в Україні.

3. Середній клас як необхідна умова розвитку громадянського суспільства в Україні.

4. Громадський контроль як дієвий механізм впливу на інститути публічної влади.

5. Роль та функції політичних партій у формуванні правової демократичної держави.

## Тема 10. Конституційні форми народовладдя

**Мета вивчення:** теоретичне узагальнення здобувачами вищої освіти знань щодо функціонування інституту народовладдя в Україні, суб'єктно-діяльній характеристики проведення загальнодержавних і місцевих виборів і референдумів, юридичної відповідальності за виборчі правопорушення, формування вмій та навичок аналізу сучасного конституційно-правового регулювання в цій сфері та вирішення зумовлених цим практичних завдань.

### Питання

1. Поняття і сутність народовладдя. Пряма (безпосередня) та представницька демократія.
2. Поняття, види і конституційно-правова регламентація референдумів.
3. Виборче право і виборча система: поняття, принципи та класифікація.
4. Правове регулювання і порядок формування представницьких органів і заміщення посадових осіб публічної влади в Україні.
5. Відповідальність за порушення виборчого законодавства в Україні.

### Теоретичний мінімум

**Поняття і сутність народовладдя. Пряма (безпосередня) та представницька демократія.** Народовладдя є засадничою ідеєю в історії людства, реалізація якої дозволило йому досягти сучасного рівня розвитку.

Народ як суверен має можливість ухвалювати остаточні й обов'язкові для виконання рішення. Ідея народного суверенітету була засадничою у концепції її основоположника Жан-Жака Руссо. Він виходив із ідеї рівності всіх людей, яка реалізується та набувається шляхом укладення суспільного договору. Поряд із цим кожен індивід відмовляється від належних йому раніше прав. Двома основними ознаками народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо вважав невідчужуваність (на користь окремих осіб або органів) і неподільність (між окремими частинами народу). Концепція Руссо стала «доктриною» періоду Великої французької революції.

Ідея народного суверенітету (статички) та народовладдя (динаміки) є основоположними конституційними принципами сьогодення.

Стаття 1 Конституції проголошує Україну демократичною і правовою державою, а не може бути держава такою, «якщо реально не реалізується народовладдя» (О. Тодика); «першою й неодмінною умовою постановня правової держави є визнання і гарантування народовладдя» (Р. Гринюк). Відповідно до ст. 5 Конституції України, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Вказане конституційне положення є керівним стосовно народовладдя.

Конституційний Суд України надавав офіційне тлумачення цьому положенню у своєму Рішенні від 05.10.2005 № 6-рп/2005 (справа про здійснення влади народом). Було розтлумачено, серед іншого, що «в Україні вся влада належить народові. Влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною та

здійснюється народом шляхом вільного волевиявлення»; «результати народного волевиявлення у визначених Конституцією та законами України формах безпосередньої демократії є обов'язковими».

Становлення та розвиток народовладдя на сучасному етапі державотворення в Україні й в інших державах є основоположним напрямом формування демократичної політичної системи. Декларація про державний суверенітет України, відігравши особливу роль у становленні правової політики суверенної держави Україна, присвятила окремий розділ народовладдю. Конституції постсоціалістичних держав закріплюють народовладдя як основоположний принцип конституційного ладу. Саме в ньому закладено засади правової політики держави щодо становлення та розвитку народовладдя.

Принцип народовладдя є фундаментальним у системі принципів конституційного ладу України. Його метою є сприяння реалізації інтересів і потреб у різних сферах життя суспільства, створення фундаменту для формування національного правового простору та конституційно-правової регламентації владних відносин усередині держави.

Для розуміння сутності та визначення поняття категорії «народовладдя» необхідно осмислити її складові – «влада» та «народ».

Єдине розуміння законотворцями та науковцями змісту терміна «влада» відсутнє, хоча ця категорія вживається в таких словосполученнях, як «державна влада», «законодавча, виконавча, судова влада», «публічна влада», «влада народу», «муніципальна влада» тощо. Поняття «влада» часто визначається філософами, соціологами, політологами, психологами й науковцями інших суміжних дисциплін. Зокрема, дефініції термінопоняття «влада» в цих неюридичних дисциплінах містять у собі словосполучення «вплив», «воля», «інтерес», «залежність», «відносини між людьми», «соціально-політична система», «самоорганізація людської спільноти» й інші неюридичні категорії.

У контексті розуміння категорії «народовладдя» *владу можна визначити як передбачене правовою нормою право уповноваженого суб'єкта ухвалювати обов'язкові до виконання рішення у сфері управління публічними справами.*

Що стосується суб'єктного аспекту народовладдя, то щодо єдиного розуміння конституційно-правової категорії «народ» єдності у науковій літературі також немає, незважаючи на те, що її визначення міститься в преамбулі Конституції України («Український народ – громадяни України усіх національностей»).

Юридична наука характеризується дуалізмом підходів до визначення явища народу в конституціоналізмі та міжнародному праві (Л. М. Шипілов). Це спричинює наявність двох розумінь народу: 1) *міжнародно-правове*: народ – певна спільнота, яка має право на самовизначення аж до створення власної держави; 2) *конституційно-правове*: народ визначається за критерієм громадянства (підданства) держави.

*Народовладдя* – принцип конституціоналізму, що позначає передбачене Конституцією та законами право народу ухвалювати обов'язкові до виконання рішення у сфері управління публічними справами.

Ст. 5 Конституції України встановлює, що народ здійснює свою владу як безпосередньо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Ця стаття визначає основні форми демократії: *безпосередню (пряму) та*

*представницьку (опосередковану)*. Конституційно-правові основи демократії закріплено, крім статей 1 і 5 Конституції України, також у розділі III Конституції України (стосовно безпосередньої демократії) та подальших її розділах (щодо представницької демократії).

*Безпосередня демократія* – форма демократії, яка полягає у юридично значущому волевиявленні народу без передання владних повноважень окремим органам або особам.

Відповідно до ст. 69 Конституції України, народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії, тобто Конституція України не визначила вичерпне коло таких форм. Такими «іншими формами» безпосередньої (прямої) демократії є:

1) *мирні зібрання*. Відповідно до ст. 39 Конституції України, громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Особливою формою мирних зібрань є *загальні збори громадян*, передбачені у ст. 8 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», а також *збори громадян за місцем проживання у місті Києві*, передбачені ст. 8 Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ»;

2) *політичні страйки, протести, голодування, пікетування, революції*, які є результатом права народу на повстання. За своєю структурою вони є фактично сукупністю масових зібрань, об'єднаних спільною політичною метою. У новітній українській історії термін «революція» є особливо поширеним: ним позначають події 2 – 17 жовтня 1990 р. («революція на граніті»), літа – зими 1991 р. («оксамитова революція»), січня 2000 р. («оксамитова революція-2»), 22 листопада – початку грудня 2004 р. («помаранчева революція»), а також події кінця 2013 – початку 2014 р. («Революція гідності»). Слід констатувати їхню значущість, зокрема, для конституційного права, оскільки результатом «оксамитової революції» стало ухвалення Акта проголошення незалежності України, а «помаранчевої революції» та «Революції гідності» – внесення змін до Конституції України;

3) *народні та місцеві ініціативи*. Народними ініціативами можуть бути референда (ч. 2 ст. 72 Конституції України), правотворча ініціатива та народне вето. Останні дві форми в Україні поки не передбачені. Порядок внесення місцевих ініціатив встановлюється «місцевими конституціями» – ст. 22 Статуту територіальної громади м. Одеси передбачає такий порядок;

4) *краудсорсинг* (англ. *crowdsourcing*, *crowd* – «натовп» і *sourcing* – «використання ресурсів»), який схожий із інститутом народної законодавчої ініціативи, але якщо у краудсорсингу певні повноваження (зокрема, і на створення конституції чи закону) делегуються народу, то сутність народної ініціативи полягає в тому, що громадяни, які зібрали встановлену законодавством відповідної держави кількість голосів виборців, можуть вимагати від законодавчого органу розгляду парламенту. Яскравим проявом інституту краудсорсингу стала розробка проекту Конституції народом Ісландії, який обрав 25 громадян серед 522 дорослих, які не належали до жодної партії та яких рекомендували як мінімум 30 громадян. Вони он-лайн відбирали пропозиції, внесені користувачами соціальних мереж. Ця Конституційна рада працювала з

квітня до липня 2011 р., представивши готовий проект Конституції Ісландії, потім затверджений на консультативному референдумі;

5) *електронні петиції* (у тому числі муніципальні петиції), які є особливою формою колективних звернень громадян. Відповідно до ст. 23-1 Закону України «Про звернення громадян», громадяни можуть звернутися до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу місцевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку електронної петиції;

6) *громадські слухання* – зустрічі з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування (ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування»). Порядок їх організації визначається статутом територіальної громади (в Одесі – ст. ст. 23–25 Статуту територіальної громади міста Одеси). Обов'язкові громадські слухання проводяться у випадках обговорення проектів: містобудівної документації; тарифів на житлово-комунальні послуги; регуляторних актів органів місцевого самоврядування;

7) *участь у відправленні правосуддя*. Ст. 124 Конституції України закріплює, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних. Ст. 127 Конституції гарантує, що у визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних. Такі випадки визначаються, передусім, Законом України «Про судоустрій і статус суддів» (гл. 3 р-лу III) та Кримінальним процесуальним кодексом України (ст. 31, 383–391).

*Іншими формами безпосередньої демократії є* плебісцити; народні та громадські обговорення; виявлення громадської думки; соціальні опитування; відкликання обраного представника; громадські експертизи; звернення громадян, їхніх об'єднань тощо.

Філософи Стародавньої Греції (Анаксагор, Аристотель, Горгій, Демосфен, Перікл, Платон, Протагор) та Риму (зокрема, Цицерон) вважали за необхідне народне представництво як одну із засад державного правління». Завершеного характеру явища безпосереднього та представницького народовладдя набули в епоху Просвітництва. Теоретичну основу становлення відповідних конституційних форм становили ідеї, запропоновані французькими мислителями у XVIII ст. У XIX-XX ст. представницьке народовладдя набуло переважного значення в найрозвиненіших державах.

*Представницькою є форма демократії, яка ґрунтується на теорії народного представництва та полягає у делегуванні народом частини належних йому прав органам, які обираються на регулярних вільних демократичних виборах і діють як представники інтересів Українського народу (органи первинного представництва), а також іншим органам публічної влади (органам вторинного представництва), які одержують повноваження від органів первинного представництва.*

Найяскравішою й історично першою формою представницького народовладдя є *парламентаризм*.

До складових представницького народовладдя нечасто відносять *інститут глави держави*, адже становлення теорії народного представництва поряд із парламентаризмом пов'язано із середньовічними монархіями, де не було глави держави, який би обирався. Щоправда, є і компромісний погляд: мандат виборного глави держави є представницьким, натомість інститут виборного глави держави не є представницьким органом через неколегіальний характер цього органу (В. Шаповал).

Іноді окремою формою народовладдя називають і місцеве самоврядування (В. М. Кириченко, Ю. Р. Мірошніченко тощо), що спричинено й вищезгаданим формулюванням ч. 2 ст. 5 Конституції України. Однак наведена у ст. 5 Конституції України норма «містить залишкові елементи стереотипів радянського періоду, коли повновладдя народу визначалося через повновладдя Рад і діяльність місцевих Рад деякими вченими трактувалось як «місце самоврядування» (А. Крусян). Такий підхід є «теоретичним спрощенням і веде до хибної орієнтації практики на пошук самоврядної максими як умови демократії, народовладдя, суверенітету народу» (М. Орзіх).

Якщо визнавати місцеве самоврядування як форму народовладдя, то суб'єктом місцевого самоврядування є безпосередньо народ, тобто «громадяни України всіх національностей», що суперечить ст. 140 Конституції, яка визначає місцеве самоврядування як «право територіальної громади», а також ст. 1, 2 Закону України «Про місцеве самоврядування». Члени територіальної громади є передусім жителями відповідної територіальної одиниці, а не громадянами України. Крім того, предметом народовладдя є питання загальнодержавного значення, а під час їхнього вирішення панує загальнонародний інтерес, у той час як предметом місцевого самоврядування є питання місцевого значення, під час вирішення яких превалює місцевий інтерес. Ще однією відмінністю є наявність у народу суверенітету та його відсутність у територіального колективу (громади).

Таким чином, враховуючи те, що місцеве самоврядування відрізняється від народовладдя за критеріями суб'єкта, предмета, інтересу, наявності суверенітету та нормативних засад, *місьцеве самоврядування не є формою народовладдя*.

Необхідно вказати на *співвідношення представницького народовладдя з безпосереднім*. Їхні синтез, поєднання, взаємопроникнення полягають у тому, що:

1) інститути безпосереднього народовладдя є джерелом, основою виникнення представницького народовладдя;

2) окремі інститути безпосереднього народовладдя можуть заміщувати інститути представницького народовладдя, виконувати їх роль в ухваленні рішень (наприклад, референдум є альтернативним парламентському засобом ухвалення законів);

3) шляхом реалізації певних інститутів безпосереднього народовладдя (референдум, петиції, збори) громадяни впливають на зміст, основні напрямки діяльності представницьких органів влади;

4) окремі інститути безпосереднього народовладдя одночасно є складовою, інститутами представницького народовладдя (вибори, звіти, відкликання депутатів та ін.). Вони утворюють точки дотику, перехрещення безпосереднього та представницького народовладдя (М. І. Ставнійчук).

***Поняття, види і конституційно-правова регламентація референдумів.***  
Всесвітня історія становлення та розвитку референдумів надає змогу

пересвідчитися в тому, що перший всеукраїнський референдум було проведено через понад половину тисячоліття після першого достеменно відомого зарубіжного референдуму у швейцарському кантоні Базель, що відбувся 1439 р. (на думку А. Дюнана – 1449 р.). Термін «референдум» походить від давньошвейцарського «*ad'referendum*» – «те, що має бути повідомлене».

*Референдум* є формою волевиявлення публічного колективу (народу або територіальної громади) стосовно значущих (зазвичай найсуттєвіших) для такого колективу політико-громадських проблем шляхом таємного голосування.

Рішення Конституційного Суду України у справі про прийняття Конституції та законів України на референдумі від 16.04.2008 закріплює, що конституційне регулювання референдумів в Україні зведене до приписів, якими визначаються: суб'єкти ініціювання проведення референдуму (народна ініціатива – ч. 2 ст. 72; Верховна Рада України – п. 2 ч. 1 ст. 85); суб'єкти, уповноважені призначати (проголошувати) референдум (Верховна Рада України – п. 2 ч. 1 ст. 85; Президент України – п. 6 ч. 1 ст. 106); вимога обов'язковості вирішення питання про зміну території України всеукраїнським референдумом (ст. 73); затвердження на всеукраїнському референдумі законопроекту про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», ухваленого не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України (ч. 1 ст. 156); недопустимість проведення референдуму щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії (ст. 74).

Організація та порядок проведення референдумів, згідно з п. 20 ч. 1 ст. 92 Конституції України, визначаються виключно законами України. В Україні закони про всеукраїнський і місцеві референдуми відсутні.

Окремі норми щодо організації референдумів містяться в законах України «Про Центральну виборчу комісію» та «Про місцеве самоврядування в Україні». Також правове забезпечення здійснюють рішення Конституційного Суду України: № 3-рп/2000 від 27.03.2000 (справа про всеукраїнський референдум за народною ініціативою); № 6-рп/2008 від 16.04.2008 (справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі); № 23-рп/2008 від 15.10.2008 (справа про проголошення Президентом України всеукраїнського референдуму за народною ініціативою) тощо.

Важливим джерелом також має бути практика Європейської Комісії за демократію через право (Венеційської комісії) – дорадчого органу Ради Європи (наприклад, CDL-AD (2007)008 – Кодекс належної практики щодо референдумів, ухвалений Радою з демократичних виборів 16.12.2006 та Венеційською комісією 16-17.03.2007).

Референдуми можна класифікувати за такими критеріями:

*за сутністю (походженням)*: обов'язковий (якщо на *необхідність* проведення референдуму прямо вказує законодавство); ініціативний (якщо законодавство передбачає *можливість* проведення референдуму);

*за предметом*: конституційний (про схвалення нової редакції Конституції України, внесення до неї змін, скасування, втрату чинності чи визнання нечинним закону про внесення змін до Конституції України); ратифікаційний (про зміну території держави); законодавчий (щодо ухвалення чи скасування закону або

внесення змін до чинного закону); загальний (з будь-якого питання за винятком тих, щодо яких референдум не допускається);

*за юридичними наслідками:* імперативний (результати референдуму є загальнообов'язковими); консультативний (результат референдуму має лише політичне значення);

*за формою публічної влади (публічним колективом):* загальнодержавний (в Україні – всеукраїнський, є формою народного волевиявлення); місцевий (є формою волевиявлення територіальної громади). Право громадян на участь у місцевому референдумі закріплено, насамперед, у ст. ст. 38, 69, 70, 92 та 143 Конституції України. Стаття 38 проголошує, що громадяни мають право брати участь у місцевих референдумах. Згідно зі ст. 143, територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів. Закон України «Про всеукраїнський та місцевий референдуми» був чинним до набрання чинності згаданим Законом України «Про всеукраїнський референдум». Таким чином, зараз проведення місцевих референдумів в Україні є ускладненим у зв'язку з відсутністю законодавчого регулювання.

### ***Виборче право і виборча система: поняття, принципи та класифікація.***

Наразі виборче законодавство набуває особливого соціально-політичного статусу в сучасній державі і, як наслідок, цілком обґрунтовано претендує на самостійне призначення в публічно-правовій системі України.

Поняття «виборче право» вживається в об'єктивному та суб'єктивному розуміннях.

Об'єктивне виборче право варто вважати підгалуззю в системі конституційного права України. Воно обіймає особливе місце в системі конституційного права України у зв'язку з тим, що, по-перше, більшою мірою (порівняно з іншими інститутами та підгалуззями конституційного права) зазнає впливу норм та тенденцій міжнародного та європейського права; по-друге, значна частина його норм є полівалентними, тобто такими, що належать водночас до двох та більше галузей права; по-третє, переважна більшість норм виборчого права є процесуальними (В. В. Кравченко).

*Об'єктивне виборче право* можна визначити як підгалузь конституційного права, що являє собою систему взаємопов'язаних норм, субінститутів й інститутів, регулює відносини, що складаються з приводу підготовки, організації, проведення та підбиття підсумків виборів, а також зачіпають міжвиборчий період (виборчі правовідносини), має специфічні джерела, методи та принципи правового регулювання.

*Суб'єктивним виборчим правом* є можливість і реальна здатність особи вільно обирати (*активне виборче право*) і балотуватися (*пасивне виборче право*) до виборних органів публічної влади.

*Принципами суб'єктивного виборчого права є:*

1) загальне виборче право (кожен, хто відповідає недискримінаційним цензам, має виборче право. Недискримінаційними є цензи громадянства, віку, дієздатності, на місцевих виборах – постійного проживання тощо);

2) рівне виборче право (формальна рівність – однакова кількість голосів на відповідних виборах виборів; матеріальна рівність – однакова вага кожного голосу);

3) пряме виборче право (безпосередня участь у виборах шляхом голосування за відповідних кандидатів чи виборчі списки);

4) добровільність участі у виборах (забезпечення умов для вільного формування та виявлення волі під час виборів, неможливість примусу до участі у виборах);

5) таємне голосування (заборона контролю за волевиявленням виборців).

Не встановлені ст. 71 Конституції, однак так само можуть вважатися принципами виборчого права в суб'єктивному розумінні принципи особистого й одноразового голосування.

Окремо слід виокремити встановлені у ст. 21 Виборчого кодексу України *засади виборчого процесу*: гарантування реалізації виборчих прав громадян; дотримання основних принципів виборчого права; законність і заборона протиправного втручання будь-кого у виборчий процес; політичний плюралізм і багатопартійність; публічність і відкритість, належне інформування виборців та інших суб'єктів виборчого процесу; свобода передвиборної агітації, рівний доступ усіх кандидатів і суб'єктів їхнього висунування на відповідних виборах до засобів масової інформації незалежно від їхньої форми власності, крім засобів масової інформації, засновниками яких є партії (організації партій).

Також виокремлюють принципи організації виборів спеціальними незалежними органами, територіальної організації виборів, спеціального фінансування виборів, невідворотності юридичної відповідальності за порушення виборчого законодавства (В. Л. Федоренко).

*Виборчим процесом є здійснення виборчих процедур суб'єктами виборчого процесу.* Він включає такі етапи: утворення виборчих округів; висунування та реєстрація суб'єктів виборчого процесу; утворення та формування складу виборчих комісій; проведення передвиборної агітації; утворення спеціальних виборчих дільниць; складання списків виборців, їхня перевірка та уточнення; голосування у день виборів; підрахунок голосів виборців, встановлення підсумків голосування і результатів виборів та їхнє офіційне оголошення; припинення повноважень окружних та дільничних виборчих комісій. У разі потреби виборчий процес може включати також етапи повторного голосування та встановлення підсумків повторного голосування.

Найбільш значущою та водночас найполітизованішою складовою виборчого права є *виборча система*, яку можна визначити як «політико-правовий інститут, який забезпечує реалізацію виборчих прав громадян, формування владних виборчих органів та певний тип організації публічної влади через сукупність відносно самостійних, але взаємообумовлених та взаємодіючих у межах виборчого процесу, правових технологій балотування кандидатів на виборні посади, голосування виборців, встановлення результатів виборів» (М. Афанасьєва).

Іноді виокремлюють два підходи до розуміння виборчої системи:

а) у широкому значенні виборчою системою є суспільні відносини, наявні у процесі формування органів публічної влади за результатами виборів;

б) у вузькому значенні виборча система являє спосіб розподілу мандатів згідно з підсумками голосування.

Найпоширенішими є три види виборчих систем:

а) мажоритарна, яка полягає в тому, що обраним вважається кандидат, який набрав найбільшу кількість голосів. Мажоритарна виборча система має такі види: відносної більшості (обраним є кандидат, що здобув більше голосів ніж інші кандидати); абсолютної більшості (обраним є кандидат, що здобув понад 50% відсотків голосів); кваліфікованої більшості (обраним є кандидат, що здобув не менш ніж певна встановлена законодавством кількість голосів, яка є більшою ніж 50 %);

б) пропорційна, яка передбачає голосування за кандидатів, включених до списків партій або виборчих блоків і подальший розподіл представницьких мандатів пропорційно кількості голосів. Видами пропорційної виборчої системи є: із закритими (жорсткими) списками (партія формує список кандидатів, а виборець голосує за список загалом); з відкритими списками (преференціями) (партія формує список, а виборець голосує як за список, так і може віддати перевагу конкретному кандидату у списку. Мандати отримують кандидати, які здобули найбільшу кількість голосів – преференцій); з напівжорсткими списками (у виборця є можливість проголосувати за: а) список в цілому; б) кандидата у списку або вписати нові прізвища);

в) змішана (частина депутатських мандатів у представницькому органі публічної влади розподіляється за мажоритарною системою, а інша — за пропорційною).

Існує неписаний закон обрання виборчої системи: що більша територія проведення виборів, то вища ймовірність застосування системи абсолютної більшості (для індивідуальних органів влади) або пропорційної системи (для виборів депутатів рад). І навпаки – що менша територія, то вища ймовірність застосування мажоритарної системи відносної більшості. У наступному питанні підтверджено застосування цього неписаного закону за чинним законодавством України.

***Правове регулювання і порядок формування представницьких органів і заміщення посадових осіб публічної влади в Україні.*** До джерел правового регулювання виборів належать:

Конституція України (розділ III, ст. ст. 5, 36, 38, 76, 77, 85, 92, 103, 136, 141 тощо);

акти міжнародного права, права Ради Європи та права ОБСЄ (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права; Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод та практика Європейського суду з прав людини);

Виборчий кодекс України (*надалі – ВК України*) та інші закони України («Про Центральну виборчу комісію», «Про державний реєстр виборців» тощо. Положення Законів України «Про вибори народних депутатів України» і «Про місцеві вибори» діють до наступних чергових або позачергових виборів народних депутатів і депутатів місцевих рад у частині положень щодо організації та проведення повторних, проміжних, додаткових виборів і заміщення депутатів, обраних у багатомандатному виборчому окрузі, повноваження яких достроково припинені);

рішення Конституційного Суду України (наприклад, рішення від 30.01.2002 № 2-рп/2002 (справа про виборчу заставу), рішення від 24.03.2005 № 3-рп/2005 (справа про вибори Президента України) тощо);

укази Президента України (наприклад, указ Президента України від 09.09.2015 № 538/2015 «Про забезпечення проведення демократичних, чесних і прозорих місцевих виборів 25 жовтня 2015 року»);

постанови Кабінету Міністрів України (наприклад, постанова Кабінету Міністрів України від 08.09.2015 № 687 «Питання оплати праці членів територіальних і дільничних виборчих комісій з місцевих виборів, нарахування та виплати одноразової грошової винагороди»);

акти Центральної виборчої комісії (наприклад, постанова від 26.06.2019 № 1345 «Про форму, колір і текст виборчого бюлетеня з виборів народних депутатів України для голосування у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі на позачергових виборах народних депутатів України 21 липня 2019 року»);

рекомендаційні нормативні акти – так звані акти «м'якого права» (Документ Копенгагенської наради щодо людського виміру НБСЄ; Резолюція ОБСЄ № 216 від 01.06.2006 про місцеві та регіональні вибори в Україні; Рекомендація ОБСЄ № 192 від 01.06.2006 про місцеві та регіональні вибори в Україні; Кодекс належної практики у виборчих справах, ухвалений Венеційською комісією Ради Європи 18-19.10.2002; практика Венеційської комісії).

За період незалежності в Україні фактично функціонувало шість законів про вибори народних депутатів й усі три основні види виборчих систем: мажоритарна (на виборах 1990 та 1994 рр.), пропорційна (2006 та 2007 рр., обидва рази – за закритими списками) та змішана (1998, 2002, 2012, 2014 та 2019 рр.). Натомість перед кожними виборами науковці й особливо політики активно обговорювали ідею пропорційної виборчої системи з відкритими списками.

ВК України, що набрав чинності 01.01.2020, передбачив вказану систему: відповідно до його положень, вибори народних депутатів України здійснюються на засадах пропорційної системи за єдиними списками кандидатів у депутати у загальнодержавному виборчому окрузі, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від партій. Право на участь у розподілі депутатських мандатів набувають партії, на підтримку регіональних виборчих списків кандидатів у депутати від яких у межах загальнодержавного округу подано п'ять і більше відсотків загальної кількості голосів виборців, які підтримали регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від усіх партій у межах загальнодержавного округу.

До проведення наступних чергових або позачергових виборів народних депутатів України, на проміжних і додаткових виборах діє *змішана виборча система* з мажоритарною системою відносної більшості та пропорційною виборчою формулою із закритими партійними списками.

Відповідно до ст. 76 Конституції України, народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. Строк повноважень Верховної Ради України становить п'ять років.

Згідно зі ст. 77, чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України, а

позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяти днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Виборчий процес чергових виборів депутатів розпочинається за дев'яносто днів до дня голосування. Центральна виборча комісія оголошує про початок виборчого процесу не пізніше як за дев'яносто один день до дня голосування.

Наступний вид виборів – вибори глави держави – традиційно відбувається за *мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості* в єдиному одномандатному виборчому окрузі.

Коло осіб, які мають пасивне виборче право, визначає ч. 2 ст. 103 Конституції України: «Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою». Водночас положення щодо обов'язковості володіння державною мовою є формальною ознакою і не перевіряється. Відповідно до ч. 5 ст. 103, «чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України».

Як вказано вище, в Україні наразі порядок проведення місцевих виборів врегульовано ВК України, паралельно з яким поки що діє й Закон України «Про місцеві вибори» (*надалі – ЗУМВ*).

Зіставляючи встановлені ВК України та ЗУМВ системи місцевих виборів, виявлено відсутність значних змін щодо виборів одноосібних органів – сільських, селищних, міських голів і старост: щодо міських голів міст з кількістю виборців 90 тисяч і більше осіб застосовано мажоритарну систему абсолютної більшості, щодо інших наведених випадків – відносної більшості.

Натомість, значні відмінності виявлено у зіставленні вказаних законів щодо регулювання ними виборів депутатів різних рад:

1) депутатів сільської, селищної ради за ЗУМВ обирають за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, у той час як за ВК України – у багатомандатних (від двох до чотирьох мандатів в окрузі);

2) депутатів міської ради (міста з кількістю виборців до 90 тисяч осіб), районної у місті, районної ради згідно з ВК України обирають за мажоритарною системою відносної більшості в багатомандатних виборчих округах, у той час як відповідно до ЗУМВ – за пропорційною системою із закритими виборчими списками місцевих організацій політичних партій;

3) депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (*надалі – ВР АРК*), обласних, міських (міста з кількістю виборців 90 тисяч і більше осіб) рад згідно з ВК України обирають за пропорційною системою з напіввідкритими виборчими списками, у той час як відповідно до ЗУМВ – за пропорційною системою із закритими виборчими списками, але прикріпленням до виборчих округів усіх учасників списку, крім першого.

Чергові місцеві вибори проводяться одночасно на всій території України в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень рад, голів, старост, обраних на попередніх чергових місцевих виборах. Рішення про проведення таких чергових виборів приймає Верховна Рада України (рішення про проведення чергових виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим приймається Верховною Радою Автономної Республіки Крим). Чергові місцеві вибори

призначаються не пізніше ніж за 90 днів до дня виборів, а позачергові – не пізніше ніж за 60 днів до дня виборів. Виборчий процес розпочинається за 50 днів до дня чергових, позачергових місцевих виборів.

Порядок підготовки, проведення й оголошення підсумків усіх видів виборів є доволі схожим, що зумовлює необхідність уніфікації виборчих процедур, не зумовлених відмінностями типів відповідних виборчих систем. *Голосування* проводиться в день голосування з восьмої до двадцятої години без перерви. *Підрахунок голосів* здійснюється після закінчення голосування дільничною виборчою комісією на її засіданні, яке проводиться без перерви до закінчення підрахунку голосів. Пакети з виборчою документацією невідкладно після закінчення засідання дільничної комісії доставляються до виборчої комісії вищого рівня (на загальнодержавних виборах – окружної; на місцевих – територіальній).

Стосовно загальнодержавних виборів Центральна виборча комісія на своєму засіданні на підставі протоколів окружних виборчих комісій про підсумки голосування у відповідних територіальних виборчих округах та протоколу Центральної виборчої комісії про підсумки голосування у загальнодержавному окрузі в межах закордонного округу не пізніш як на десятий (на виборах Президента України) або п'ятнадцятий (на виборах народних депутатів України) день з дня голосування *встановлює результати* виборів, про що складає протокол. Сільська, селищна територіальна виборча комісія на своєму засіданні на підставі складеного нею протоколу про результати виборів депутатів у єдиному одномандатному виборчому окрузі не пізніш як на п'ятий день з дня голосування, а виборча комісія АРК, обласна, районна, міська, районна у місті (у містах, де утворені районні у місті ради) територіальна виборча комісія – не пізніш як на десятий день з дня голосування – *установлює результати* відповідних місцевих виборів.

Не пізніш як на п'ятий день з дня встановлення результатів виборів Центральна виборча комісія офіційно *оприлюднює результати* загальнодержавних виборів шляхом опублікування в газетах «Голос України» та «Урядовий кур'єр», а територіальна виборча комісія – результати місцевих виборів у відповідних місцевих друкованих засобах масової інформації.

***Відповідальність за порушення виборчого законодавства в Україні.*** З метою запобігання (превенції) виборчим правопорушенням, зокрема, застосовується механізм притягнення винних у порушенні виборчого законодавства осіб до відповідальності, який би складався з нормативного, інституційного та динамічного елементів. Нормативним елементом є наявність правових норм, на підставі яких встановлюється, що певне діяння є забороненим, за його вчинення передбачається конкретна санкція. Інституційний елемент передбачає наявність конкретних органів або посадових осіб, які повинні виявляти правопорушення, притягати до відповідальності, розглядати скарги на рішення інших органів щодо притягнення до такої відповідальності тощо. Динамічний елемент полягає в наявності способів, засобів і процедур притягнення до відповідальності.

Основними видами відповідальності за виборчі правопорушення є кримінальна, адміністративна та конституційна.

Кримінальна відповідальність передбачена розділом V Особливої частини Кримінального кодексу України «Злочини проти виборчих, трудових та інших

особистих прав і свобод людини і громадянина» за перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у роботі виборчої комісії чи діяльності офіційного спостерігача (ст. 157); надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або фальсифікація виборчих документів, підсумків голосування або відомостей Державного реєстру виборців (ст. 158); незаконне використання виборчого бюлетеня, голосування виборцем більше ніж один раз (ст. 158-1); незаконне знищення виборчої документації (ст. 158-2); порушення таємниці голосування (ст. 159) тощо.

Глава 15-А Кодексу України про адміністративні правопорушення «Адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення» передбачає адміністративну відповідальність, зокрема, за порушення: порядку ведення Державного реєстру виборців, порядку ведення передвиборної агітації, обмежень щодо ведення передвиборної агітації, порядку надання або отримання державного фінансування статутної діяльності політичної партії тощо.

Конституційно-правова відповідальність за порушення виборчого законодавства відзначається особливими учасниками (суб'єктами) притягнення до відповідальності, а також особливими санкціями.

Переважно суб'єктом притягнення до конституційно-правової відповідальності є виборчі комісії всіх рівнів. Саме вони мають, зокрема, право застосовувати такі санкції:

- 1) оголосити попередження офіційному спостерігачу;
- 2) скасувати рішення про реєстрацію кандидата;
- 3) достроково припинити повноваження виборчої комісії, яку вони утворили, та її членів;
- 4) відмовити в реєстрації кандидата, офіційного спостерігача, довіреної особи, уповноваженої особи, представника тощо;
- 5) позбавити кандидата, довірену особу, уповноважену особу, офіційного спостерігача, представника засобів масової інформації права бути присутніми на засіданні виборчої комісії;
- 6) скасувати рішення виборчої комісії нижчого рівня, що суперечить законодавству України або ухвалене з перевищенням її повноважень;
- 7) визнати голосування на виборчій дільниці недійсним;
- 8) визнати голосування у виборчому окрузі недійсним (на місцевих виборах).

Адміністративні суди також можуть застосувати заходи конституційно-правової відповідальності у разі їхнього незастосування відповідними виборчими комісіями.

## **Завдання до теми**

### **Тестові завдання**

1. За якою виборчою системою можуть проводитися заміщення виборної посадової особи місцевого самоврядування?

- а) Лише за мажоритарною системою відносної більшості
- б) За будь-якою мажоритарною системою
- в) За мажоритарною або змішаною системами
- г) За будь-якою виборчою системою

2. Чи може застосовуватися мовний ценз у виборчому праві демократичної держави?

- а) Так, щодо певного виду виборчого права
- б) Так, в окремих випадках щодо будь-якого виду виборчого права
- в) Ні, у жодному разі
- г) Ні, лише в недемократичних державах

3. Який ценз може застосовуватися у виборчому праві демократичної держави?

- а) Віковий;
- б) Майновий;
- в) Осілості;
- г) Професійний.

4. Який з принципів виборчого права НЕ належить до загальновизнаних?

- а) Участь виборців у виборах є добровільною;
- б) Голосування виборців на виборах є таємним;
- в) Кожен виборець має один голос на відповідних виборах;
- г) Виборцям забезпечуються умови для вільного виявлення при голосуванні.

5. У місті проживає 155825 осіб, із них 142325 є громадянами України. До списків виборців внесено 89427 громадян. На виборах міського голови кандидат А одержав 9001 голос, кандидат Б – 5000, кандидат В – 3000, кандидат Г – 1000, а 27 бюлетенів було визнано недійсними. Який має бути результат вказаного голосування.

а) Голосування має бути визнано таким, що не відбулося, оскільки явка становила менш ніж половину внесених до списків виборців.

б) Кандидата А обрано міським головою, оскільки у місті менш ніж 90 тисяч виборців, тому застосовується система відносної більшості.

в) Кандидати А і Б є учасниками повторного голосування, оскільки у місті більш ніж 90 тисяч громадян і жоден кандидат не отримав абсолютної більшості голосів.

г) Кандидата А обрано міським головою, оскільки, попри те, що у місті понад 90 тисяч громадян, кількість голосів за кандидата А є більшою ніж сума голосів за інших кандидатів.

### **Практичні завдання**

1. Уродженець міста Одеса, який постійно проживає в місті Києві, В. Василенко під час проведення чергових місцевих виборів в Україні вирішив взяти у них участь як кандидат на посаду Одеського міського голови та, одночасно, як кандидат у депутати Одеської міської ради. Відповідні виборчі комісії за результатами розгляду поданих В. Василенком документів прийняли рішення про його реєстрацію як кандидата на посаду Одеського міського голови та, одночасно, як кандидата у депутати Одеської міської ради. Інший кандидат на посаду Одеського міського голови, П. Петренко, звернувся до суду з адміністративним позовом, в якому просив скасувати рішення відповідних

виборчих комісій. В обґрунтування позовних вимог П. Петренко вказав на порушення цензу осілості та очевидне зловживання В. Василенком своїми виборчими правами, оскільки згідно з Виборчим кодексом України особа може бути висунута кандидатом на відповідних місцевих виборах лише в одному виборчому окрузі.

Проаналізуйте наведену інформацію в контексті положень Виборчого кодексу України та аргументовано вкажіть, яке рішення має постановити адміністративний суд за позовом П. Петренка.

2. Офіційного спостерігача, який прибув до дільничної виборчої комісії в день голосування о двадцять другій годині шістнадцять хвилин, члени дільничної виборчої комісії не пустили до приміщення. Відмову було аргументовано тим, що після завершення голосування ніхто не має права входити до приміщення.

Проаналізуйте наведену інформацію в контексті положень Виборчого кодексу України та аргументовано вкажіть, чи відповідають дії офіційного спостерігача та членів дільничної виборчої комісії вимогам чинного законодавства.

3. Складіть у письмовому вигляді одну з таких заяв (на вибір студента або викладача):

- а) про включення до Державного реєстру виборців;
- б) про уточнення попереднього списку виборців;
- в) щодо уточнення списку виборців;
- г) про видачу виборчого бюлетеня;
- д) про тимчасову зміну місця голосування без зміни виборчої адреси;
- е) про згоду бути офіційним спостерігачем;
- ж) про видачу виборчого бюлетеня замість зіпсованого;
- з) про бажання голосувати за місцем його перебування;
- и) про згоду балотуватися кандидатом у депутати міської ради;
- к) про включення до складу дільничної виборчої комісії;
- л) про підтвердження згоди балотуватися кандидатом на посаду селищного голови;
- м) про реєстрацію представника організації партії у виборчій комісії;
- н) про усунення виявлених порушень;
- о) про підтвердження згоди балотуватися кандидатом на посаду старости селища.

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Демократія участі, партиципативна демократія, безпосередня демократія, представницька демократія: співвідношення термінопонять.
2. Конституційний краудсорсинг: закордонний досвід і перспективи запровадження в Україні.
3. Реалізація конституційного права на місцевий референдум.
4. Доцільність і форми участі політичних партій у місцевих виборах в Україні.

5. Генеза систем виборів депутатів обласних, районних і міських рад: конституційність і ефективність.

6. Електронне голосування та електронний підрахунок голосів: закордонний досвід і перспективи запровадження в Україні.

## Тема 11. Конституційний статус людини і громадянина в Україні

**Мета вивчення:** сформувані уявлення про поняття, принципи конституційного статусу людини та громадянина, систему конституційних прав, свобод та обов'язків людини та громадянина, систему гарантій прав та свобод.

### План

1. Людина, особистість, громадянин у сучасному конституціоналізмі. Понятійні засоби конституційного статусу людини і громадянина.
2. Принципи конституційного статусу людини і громадянина.
3. Поняття, юридична природа та класифікація конституційних прав і свобод людини і громадянина. Законні інтереси. Співвідношення індивідуальних і колективних прав.
4. Гарантії здійснення прав і свобод людини і громадянина.
5. Конституційні обмеження у реалізації конституційних прав та свобод людини в Україні.
6. Особливі юридичні стани згідно з Конституцією України, умови та порядок введення та припинення дії.
7. Особливості юридичного захисту прав внутрішньо переміщених осіб.
8. Конституційні обов'язки людини і громадянина.
9. Міжнародно-правові стандарти і конституційне законодавство України про правове становище людини і громадянина.

### Теоретичний мінімум

*Людина, особистість, громадянин у сучасному конституціоналізмі. Понятійні засоби конституційного статусу людини і громадянина.* У літературі пропонується розрізняти такі близькі поняття, як «конституційний статус і «основи правового становища особистості», між якими є як єдність, так і відмінність. «Єдність полягає, зокрема, в спільності вихідних положень: як конституційний статус, так і його основи спираються на одні і ті ж підвалини. Разом з тим, якщо конституційний статус включає в себе лише конституційні положення (норми), то основи статусу поряд з ними розвиваються і конкретизуються в поточному законодавстві». Тобто різницю між ними Л. Д. Воєводін бачить в тому, на яку нормативну базу ці статуси спираються. Водночас, є очевидним, що тут не зовсім коректно зміщуються поняття «правовий статус особи» і «загальний (конституційний) статус особистості».

Конституційний статус особистості - це правовий статус, який визначається нормами конституції країни. Він однаковий для всіх, має універсальний характер і характеризується порівняною незмінюваністю, підвищеною стабільністю. Конституційний статус лежить в основі інших видів правового статусу особистості. Відповідно, якість конституційно-правового регулювання суспільних відносин має велике значення для забезпечення як конституційного, так і інших видів правового статусу особистості. Конституція України встановлює тільки вихідні засади правового статусу особистості в суспільстві. У цих основах правового становища людини і громадянина міститься щось спільне, що конкретизується в статусі громадян, що об'єднуються в групи (верстви) за віковою, професійною, соціальною та іншими ознаками. Так, основи інституту

громадянства закріплені в першому розділі Конституції України «Загальні положення», присвяченому основам конституційного ладу.

Основи правового положення особистості конкретизуються в соціальному, родовому і правовому статусі тих чи інших категорій громадян, об'єднаних не тільки приналежністю до українського громадянства, а й іншими ознаками.

В індивідуальному аспекті правовий статус окремої юридичної особи знаходить своє реальне втілення, все те спільне і особливе, що потенційно міститься в правовому статусі особистості в цілому, оскільки, перш за все, від особистості залежить, суб'єктом яких правовідносин вона може стати, в якій мірі може реалізувати свій потенціал. Таким чином, правовий статус особистості - це узагальнене поняття, яке відображає тільки те, що притаманне кожному члену суспільства, залишаючи за своїми рамками все приватне, індивідуальне, що належить до конкретних осіб або груп осіб. Відповідно, в загальний правовий статус громадянина входять лише загальні для всіх суб'єктивні права і обов'язки і не включаються різноманітні права і обов'язки, які виникають і припиняються у суб'єктів правовідносин в залежності від виконання ними тих чи інших професійних завдань і функцій, суспільного становища, характеру правових зв'язків, в які вони вступають, а також інших обставин. Характерною рисою правового статусу, в основі якого лежать конституційні права, свободи та обов'язки громадян, є його відносна стабільність. Саме ця якість правового статусу в зіставленні з динамічним і мінливим громадським життям дозволяє йому мати істотну роль в тих випадках, коли в суспільстві відбуваються негативні, регресивні процеси.

Правовий статус, залишаючись незмінним і уособлюючи собою певний рівень суспільного розвитку, може перешкоджати розвитку негативних тенденцій в соціальному становищі людей, оскільки його складові – права, свободи і обов'язки – повинні бути забезпечені державою незалежно від специфіки періоду. Наприклад, інфляція і загальне погіршення економічного становища в Україні в останні роки призвели до того, що розміри виплачуваних пенсій та допомоги непрацездатним громадянам виявилися дуже малі. У той же час ч. 3 ст. 46 Конституції України встановлює, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги повинні забезпечити рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом. Ця імперативна вимога конституційної норми змушує державу періодично визначати і переглядати зміст поняття «прожитковий мінімум», вишукувати додаткові кошти для досягнення максимально можливої відповідності розміру пенсій, інших видів соціальних виплат прожиткового мінімуму.

Таким чином, конституційний статус особистості - це обумовлені соціально-економічною сутністю суспільства її права, свободи і обов'язки, закріплені нормами Конституції України і забезпечені відповідними гарантіями.

Традиційно в структуру конституційно-правового статусу особи як інтегративного поняття входять: а) правові норми, якими визначається статус (мова йде про норми конституційного та поточного законодавства); б) основні права, свободи, законні інтереси та обов'язки; в) правосуб'єктність, включаючи правоздатність і дієздатність; г) правові принципи; д) громадянство; е) гарантії прав і свобод; ж) юридична відповідальність; з) правовідносини загального (статусного) типу.

В буденному житті поняття «людина», «особа», «громадянин» уживаються як рівнозначні поняття. У юридичній термінології всі ці поняття уживаються в різних значеннях.

Поняття «людина» означає, перш за все, біологічну характеристику суб'єкта. Людина - це жива істота, що володіє даром мислення і мови, здібністю до праці. Сучасне право, як міжнародне, так і національне право України, виходить з принципу рівноправності всіх людей, що живуть на Землі. Кожна людина має право на життя, свободу.

Поняття «особа» уживається в сенсі соціальної характеристики суб'єкта. Особа - це індивідуальна сукупність соціально значущих властивостей людини. Людина стає особою під впливом суспільства.

Поняття «громадянин» уживається щодо людини й означає, що вона має стійкий правовий зв'язок з державою, який породжує їх взаємні права і обов'язки.

**Принципи конституційного статусу людини і громадянина.** Традиційно до принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина належать:

- 1) закріплення в національному праві прав і свобод, встановлених нормами міжнародного права;
- 2) принцип невідчужуваності основних, природних прав і свобод людини;
- 3) принцип рівноправ'я прав і свобод людини (рівність перед законом, рівні права, рівноправ'я чоловіка і жінки);
- 4) принцип єдності прав і обов'язків;
- 5) принцип гарантованості прав і свобод людини і громадянина;
- 6) принцип поєднання суспільних і особистих інтересів;
- 7) принцип гуманізму;
- 8) принцип демократизму.

**Поняття, юридична природа та класифікація конституційних прав і свобод людини і громадянина. Законні інтереси. Співвідношення індивідуальних і колективних прав.** Суб'єктивне право людини – це міра її можливої (дозволеної) поведінки. Конституційні права, свободи і обов'язки мають такі характерні ознаки: 1) вони є основними; 2) складають юридичну базу всієї системи прав, свобод і обов'язків; 3) володіють найвищою юридичною силою; 4) підлягають підвищеному захисту з боку держави і суспільства.

Класифікація конституційних прав, свобод може здійснюватися за різними критеріями. Але треба мати на увазі, що часто вона вельми умовна, оскільки виявляється, що одне і теж право, одна і та ж свобода може одночасно належати до двох і більш класифікаційних груп.

Так, наприклад, залежно від суб'єкта виокремлюють права і свободи людини і права і свободи громадянина; у залежності від виду суб'єкта - природні і похідні; за характером утворення - основні і додаткові; за змістом - особисті, політичні, соціально-економічні, культурні, екологічні.

Індивідуальні права людина може реалізовувати одноособово, а колективні тільки спільно. Між індивідуальними і колективними правами є тісний взаємозв'язок. Суб'єктами, носіями колективних прав можуть бути нація, народ, етнічна спільність, корпорація, колектив. Реалізація колективних прав не може і не повинна обмежувати права і свободи особи. Права індивіда природні, вони властиві йому від народження і є однією з головних цінностей людського буття.

Вони повинні виступати як вимірвач усіх процесів, що відбуваються в суспільстві.

У юридичних актах термін «інтерес», з огляду на його як етимологічне, так і загальносоціологічне, психологічне значення, уживається в широкому або вузькому значеннях як самостійний об'єкт правовідносин, реалізація якого задовольняється або блокується нормативними засобами. Конституційний Суд України у справі про охоронюваний законом інтерес ухвалив Рішення № 18-рп/2004 від 01.12.2004, яким надав офіційне тлумачення поняттю «охоронюваний законом інтерес», що вживається в ч. 1 ст. 4 Цивільного процесуального кодексу України й інших законах України. У логічно-смысловому зв'язку з поняттям «права» інтерес треба розуміти як прагнення до користування конкретним матеріальним і/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, сумлінності, розумності та іншим загальноправовим засадам.

**Гарантії здійснення прав і свобод людини і громадянина.** Під гарантіями (від фр. – забезпечення, порука, умова, що забезпечує що-небудь) розуміються правові засоби, що забезпечують реалізацію того або іншого права людини і громадянина.

Конституційні гарантії прав і свобод особи - це сукупність соціальних, економічних, політичних і інших прийомів, механізмів і методів, що дозволяють реалізувати і забезпечувати на практиці закріплені в конституції права і свободи людини і громадянина. Функціональне призначення гарантії полягає в охороні прав громадян.

Гарантії конституційних прав, свобод людини і громадянина поділяються на дві великі групи: внутрішньодержавні і міжнародно-правові. Внутрішньодержавні гарантії поділяють на економічні, політичні та правові. Економічні гарантії конституційних прав і свобод представлені інститутами власності, економічного плюралізму, свободи підприємницької та господарської діяльності тощо. До політичних гарантії конституційних прав і свобод належать, насамперед, такі основні політичні інститути, як інститут народного суверенітету, форм безпосередньої демократії, політичного та ідеологічного плюралізму, багатопартійності та ін. Правові гарантії - це сукупність правових умов, засобів та способів, які визначають процедуру, за допомогою якої особа може реально захищати свої права і свободи відповідно до законних підстав, передбачених Конституцією України та поточним законодавством.

Міжнародно-правові гарантії поділяються на універсальні, здійснювані в рамках ООН і її спеціалізованих підрозділів і регіональні, здійснювані на регіональному міжнародному рівні. На стан гарантування прав людини і громадянина робить вплив політико-правова ситуація, що склалася в державі.

**Конституційні обмеження у реалізації конституційних прав та свобод людини в Україні.** Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України

(ст. 64 Конституції України), тобто перелік умов для обмежень у реалізації конституційних прав та свобод людини в Україні є вичерпним.

Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 32 Конституції, не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Згідно зі ст. 34 Конституції України, здійснення прав на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (ч. 1 ст. 36 Конституції України).

**Особливі юридичні стани згідно з Конституцією України, умови та порядок введення та припинення дії.** Відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України, в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

У разі оголошення указу Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання. У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану (ст. 83 Конституції України).

Правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації визначається виключно законами України (п. 19 ч. 1 ст. 92 Конституції України). Такими законами є Закон України «Про правовий режим воєнного стану», Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану», Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації».

Воєнний стан вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини

і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Пропозиції щодо введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях на розгляд Президентів України подає Рада національної безпеки і оборони України. У разі прийняття рішення щодо необхідності введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президент України видає указ про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях і негайно звертається до Верховної Ради України щодо його затвердження та подає одночасно відповідний проект закону. Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, підлягає негайному оголошенню через засоби масової інформації або оприлюдненню в інший спосіб. У разі оголошення указу Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання та розглядає питання щодо затвердження указу Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях.

Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, офіційно оприлюднюється разом із законом щодо затвердження такого указу Президента України та набирає чинності одночасно з набранням чинності таким законом.

В указі Президента України про введення воєнного стану зазначаються:

- 1) обґрунтування необхідності введення воєнного стану;
- 2) межі території, на якій вводиться воєнний стан, час введення і строк, на який він вводиться;
- 3) завдання військового командування, військових адміністрацій, органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану;
- 4) завдання суб'єктам забезпечення цивільного захисту щодо приведення єдиної державної системи цивільного захисту, її функціональних та територіальних підсистем у готовність до виконання завдань за призначенням в особливий період;
- 5) вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень;
- 6) інші питання, що впливають із цього Закону.

Воєнний стан на всій території України або в окремих її місцевостях припиняється після закінчення строку, на який його було введено. До закінчення строку, на який було введено воєнний стан, та за умови усунення загрози нападу чи небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності Президент України може прийняти указ про скасування воєнного стану на всій території України або в окремих її місцевостях, про що має бути негайно оголошено через засоби масової інформації.

Надзвичайний стан може бути введений у разі:

- 1) виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення;

2) здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення;

3) виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

4) виникнення масових безпорядків, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи;

5) спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства;

6) масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

7) необхідності відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади.

Надзвичайний стан в Україні або в окремих її місцевостях вводиться Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента України. Пропозиції щодо введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президентіві України подає Рада національної безпеки і оборони України. В разі необхідності введення надзвичайного стану з підстав виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення, пропозиції щодо його введення подає Кабінет Міністрів України.

Надзвичайний стан в Україні може бути введено на строк не більш як 30 діб і не більш як 60 діб в окремих її місцевостях.

У разі необхідності надзвичайний стан може бути продовжений Президентом України, але не більш як на 30 діб. Указ Президента України про продовження дії надзвичайного стану) набирає чинності після його затвердження Верховною Радою України.

***Особливості юридичного захисту прав внутрішньо переміщених осіб.*** Правовий статус внутрішньо переміщених осіб визначено у Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб».

Внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

Україна вживає всіх можливих заходів, передбачених Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, щодо запобігання виникненню передумов вимушеного внутрішнього переміщення осіб, захисту та дотримання прав і свобод внутрішньо переміщених осіб, створення умов для добровільного повернення таких осіб до покинутого місця проживання або інтеграції за новим місцем проживання в Україні.

**Конституційні обов'язки людини і громадянина.** Конституційні обов'язки – це різновид юридичних обов'язків, що полягає в правомірних діях осіб (або утриманні від них) та регламентований законодавцем як необхідна поведінка, для забезпечення, реалізації та розвитку власних інтересів та інтересів інших осіб, суспільства та держави в межах і порядку, передбачених Конституцією і законами. Інакше кажучи, конституційний обов'язок – це закріплена Конституцією модель належної поведінки.

У науковому аспекті актуальною проблемою є класифікація конституційних обов'язків, визначення критеріїв цієї класифікації. Опираючись на праці Л. Летнянчина та узагальнюючи наявні в юридичній літературі розробки класифікації конституційних обов'язків (Л. Воєводін, Б. Ебзеєв, В. Масленников, В. Перевалов, О. Фрицький, М. Хавронюк, О. Білоскурська), в основу яких покладені різноманітні критерії, доцільно їх класифікувати: 1) за суб'єктом, на якого покладаються конституційні обов'язки – на загальні та спеціальні; 2) за сферою функціонування – на особисті, політичні, економічні, соціальні, екологічні та ін.; 3) за способом закріплення – на обов'язки людини і громадянина, безпосередньо закріплені в Конституції України, та обов'язки, що опосередковано визначаються із конституційних положень; 4) за формою реалізації – на індивідуальні і колективні; 5) за черговістю їх конституційного закріплення – на обов'язки першого, другого, третього і четвертого періоду.

Конституція України 1996 р. закріплює такі обов'язки громадян: 1) неухильно дотримуватися Конституції і законів України (ст. 68); 2) захищати Вітчизну, незалежність і територіальну цілісність України, поважати її державні символи (ст. 65); 3) не завдавати шкоди культурній спадщині, відшкодовувати завдані йому збитки (ст. 66); 4) не завдавати шкоди природі, відшкодовувати завдані їй збитки (ст. 66); 5) не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68); 6) отримати повну загальну середню освіту (ст. 53); 7) піклуватися про дітей, а дітям піклуватися про непрацездатних батьків (ст. 51); 8) сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67). Також, ч. 1 ст. 51 Конституції України встановлює рівні обов'язки жінки і чоловіка у шлюбі та сім'ї.

**Міжнародно-правові стандарти і конституційне законодавство України про правове становище людини і громадянина.** Конституція України, конституційне законодавство в питаннях прав і свобод особи зорієнтовані на міжнародно-правові стандарти, що знайшли своє віддзеркалення, перш за все, у відповідних міжнародно-правових актах.

Першою з них була прийнята 10.12.1948 Генеральною Асамблеєю ООН Загальна декларація прав людини, яка складається з преамбули і 30 статей. У ній проводяться відмінності між правами людини і громадянина, і всі права трактують як такі, що належать всім людям. У декларації проголошуються права на життя, свободу і особисту недоторканність, інші особисті права і свободи, а також економічні, соціальні і культурні права, на які людина має право претендувати як член суспільства.

Генеральна асамблея ООН 16.12.1966 прийняла Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права і Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, в яких надається перелік прав людини і громадянина. Обидва ці пакти склали своєрідний міжнародний кодекс прав людини і громадянина, а його

держави-учасниці узяли на себе зобов'язання вжити необхідних законодавчих заходів забезпечення передбачених у пактах прав і свобод. Зазначені документи мають універсальний характер.

Найважливішим міжнародно-правовим документом про права людини, що зробив вплив на конституційний розвиток України, є Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, прийнята 04.11.50, яка має регіональний характер. У цій конвенції і пов'язаних з нею протоколах закріплені основні права і свободи, а для охорони цих прав створено Європейський суд з прав людини, юрисдикція якого розповсюджується на всі справи, що стосуються тлумачення і застосування конвенції.

Згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права.

### **Завдання до теми**

#### **Тестові завдання**

1. В інтересах кого або чого судом може встановлюватися обмеження щодо реалізації права громадян збиратися мирно?

- а) В інтересах держави;
- б) В інтересах народу;
- в) В інтересах національної безпеки;
- г) В інтересах суверенітету.

2. Що включає право на соціальний захист?

- а) Право на забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової непрацездатності;
- б) Право на достатній життєвий рівень;
- в) Право на соціальне житло;
- г) Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

3. Що передбачає рівноправність громадян згідно з Конституцією України?

- а) Усі люди народжуються рівними;
- б) Громадяни мають рівні права і свободи;
- в) Громадяни є рівні перед законом;
- г) Права громадянина є непорушними.

4. Іноземний громадянин П. Паулячус, який на законних підставах постійно перебуває на території України, звернувся до суду з позовною заявою про захист його права на свободу думки й слова та відшкодування завданої моральної шкоди. Суд першої інстанції відмовив у задоволенні позовних вимог, тому П. Паулячус подав апеляційну скаргу на це рішення. Суд апеляційної інстанції залишив апеляційну скаргу без задоволення, а судові рішення – без змін. Після набрання рішенням законної сили П. Паулячус вирішив звернутися до Європейського суду з прав людини. Чи було дотримано умови прийнятності звернення до Європейського суду з прав людини?

- а) Ні, оскільки П. Паулячус не зазнав матеріальної шкоди

- б) Ні, оскільки П. Паулячус не є громадянином України;
- в) Ні, оскільки П. Паулячус не використав усі національні засоби юридичного захисту;
- г) Ні, оскільки П. Паулячус не є громадянином України і не використав усі національні засоби юридичного захисту.

5. Чи встановлено обмеження щодо звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України?

- а) Ні, це право гарантується без жодних обмежень;
- б) Так, це право гарантується лише громадянам України;
- в) Так, це право гарантується лише щодо основоположних прав і свобод;
- г) Так, це право може обмежене в умовах воєнного або надзвичайного стану.

### **Практичні завдання**

1. У засобах масової інформації з посиланням на анонімні джерела була поширена інформація про можливе шахрайство і відсутність реальних підстав для отримання матеріальної допомоги главою обласної державної адміністрації. Після цього до обласної державної адміністрації із запитом на отримання інформації звернувся журналіст відомого Інтернет-видання, який спеціалізується на розслідуванні корупційних правопорушень урядовців.

Згідно з запитом журналіст просив надати копії документів, в яких міститься інформація про усі заяви чинного голови обласної державної адміністрації на отримання матеріальної допомоги на оздоровлення з усіма додатками (в яких наведені докази необхідності надання матеріальної допомоги, зокрема медичний діагноз).

У відповіді на запит за підписом першого заступника голови обласної державної адміністрації було повідомлено, що інформація, яка запитується, належить до категорії інформації з обмеженим доступом та, відповідно, відмовлено у її наданні.

Проаналізуйте наведену вище інформацію та визначте, чи відповідають дії журналіста та обласної державної адміністрації вимогам чинного законодавства.

2. 15.12.2019, о 12:00, за ініціативою мешканця м. Одеса В. Василенка, поширеною через соціальні мережі, навпроти будівлі Одеської міської ради було проведено мирне зібрання (пікет) проти подальшої забудови в одному з мікрорайонів міста. Про проведення пікету В. Василенко за два дні письмово повідомив Одеського міського голову та керівника відділення поліції Приморського району ГУНП в Одеській області.

Одеська міська рада повідомила В. Василенку про незаконність такого мирного зібрання. Відповідно до позиції Одеської міської ради В. Василенко мав погодити заява проведення мітингу не пізніше, ніж за десять днів до проведення заходу. Окрім цього Одеська міська рада вказала, що 15.12.2019, о 12:00, навпроти будівлі Одеської міської ради, запланований інший громадський захід – концерт учнів музикальних шкіл м. Одеса.

В результаті пікет відбувся, однак В. Василенка було притягнуто до адміністративної відповідальності за порушення ст. 185-1 КУпАП України. Приморський районний суд м. Одеси суд встановив, що заявник порушив громадський порядок, завчасно не повідомивши Одеську міську раду про організований ним пікет. Одеський апеляційний суд залишив рішення суду першої інстанції без змін.

Проаналізуйте наведену вище інформацію та визначте, чи відповідають дії В. Василенка вимогам чинного законодавства.

3. Слідчий слідчого управління Головного управління Національної поліції в Одеській області А. Петренко під час досудового розслідування у кримінальному провадженні за фактом шахрайства допитав у якості свідка двадцятирічну громадянку України А. Колесниченко, яка була подругою А. Тарасюка – підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення.

На день допиту А. Тарасюк та А. Колесниченко проживали однією сім'єю понад два роки, але у зареєстрованому шлюбі не перебувають. А. Колесниченко, посилаючись на положення ч. 1 ст. 63 Конституції України, відмовилася давати показання слідчому, вказавши, що А. Тарасюк є її «фактичним» чоловіком.

Проаналізуйте наведену вище інформацію та визначте, чи відповідають дії А. Колесниченко вимогам чинного законодавства.

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Права та свободи людини: поняття та співвідношення категорій.
2. Законний інтерес: етимологія та юридичний зміст.
3. Співвідношення міжнародно-правових стандартів прав людини та конституційного законодавства України про права людини.
4. Система гарантій прав та свобод людини та громадянина.
5. Система засобів захисту прав та свобод людини та громадянина.

## Тема 12. Громадянські (правові) стани особистості в Україні

**Мета вивчення теми:** сформулювати уявлення про поняття та зміст громадянства; підстави та порядок набуття та припинення громадянства України; основи правового статусу іноземців та осіб без громадянства; особливості правового статусу біженця, особи, яка потребує додаткового або тимчасового захисту.

### Питання

1. Поняття і види громадянських станів особистості.
2. Поняття і принципи громадянства України. Належність до громадянства України.
3. Набуття і припинення громадянства України.
4. Загальна характеристика конституційно-правового статусу іноземців та осіб без громадянства в Україні.
5. Особливості конституційно-правового статусу біженців, а також осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту в Україні.

### Теоретичний мінімум

#### *Поняття і види громадянських (правових) станів особистості.*

Громадянський стан особистості є формою вираження взаємин з конкретною державою, що визначає обсяг її прав, свобод та обов'язків. Взаємини особи з конкретною державою відображаються у відносинах громадянства, іноземства та безгромадянства.

В Україні правовий статус громадянина визначається Конституцією України та Законом України «Про громадянство України», статус іноземців та осіб без громадянства визначається Конституцією України та законами України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про імміграцію», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», «Про закордонних українців».

В сучасному світі поряд з терміном «громадянство» використовується і термін «підданство». Проте, в сучасних державах з монархічною формою правління, на відміну від феодальних держав, піддані користуються всією повнотою політичних, економічних, культурних прав та їм гарантований захист як в державі, так і за її межами. За змістом сучасне розуміння поняття «підданство» тотожне поняттю «громадянство».

**Громадянство (патризм)** – це стійкий правовий зв'язок особи з конкретною державою, який виявляється у їхніх взаємних правах і обов'язках. Перебування у громадянстві держави визначає можливість особи реалізувати максимальний обсяг прав та свобод.

**Безгромадянство (апатризм)** – це таке становище, за якого в особи відсутні правові зв'язки з будь-якою державою світу. Апатризм – негативне явище, оскільки особа, яка є апатридом, не може претендувати на захист своїх прав будь-якою державою, вона є виключеною з політичного життя, така особа обмежується в доступі до професій, опанування якими законодавець пов'язує з наявністю громадянства цієї держави, тощо. Безгромадянство може виникнути під впливом таких чинників: конфлікт між законами в питаннях набуття та припинення громадянства (наприклад, один із подружжя внаслідок вступу до

шлюбу з іноземцем втрачає своє громадянство, але громадянство другого з подружжя не набуває); адміністративна практика; Jus sanguinis (громадянство, засноване виключно на походженні, часто на походженні лише батька, що в низці регіонів призводить до спадкового стану безгромадянства); позбавлення і втрата громадянства; відмова від громадянства (без набуття іншого громадянства).

**Полігромадянство (поліпатризм)** є похідним від громадянства як громадянського стану особистості та означає, що особа перебуває в громадянстві двох чи більше держав. Перебування особи в громадянстві двох держав отримало назву «біпатризм» або «подвійне громадянство». До виникнення полігромадянства призводять відмінності у національних законодавствах стосовно підстав та порядку набуття та припинення громадянства. Полігромадянство – це аномалія, яка спричиняє появу низки проблем, зокрема це стосується реалізації прав, свобод та виконання обов'язків особи, забезпечення дипломатичного захисту особи тощо. У більшості країн світу полігромадянство сприймається як негативне явище, оскільки може призводити до міжнародних конфліктів, коли іноземна держава під гаслом захисту своїх громадян може втручатись у суверенні справи іншої держави, полігромадянство загрожує спроможності держави управляти своїми громадянами та захищати їхні інтереси за кордоном.

**Поняття і принципи громадянства України. Належність до громадянства.** Громадянство України – це стійкий, необмежений у просторі та часі правовий зв'язок фізичної особи з Українською державою, заснований на юридичному визнанні державою цієї особи громадянином України, внаслідок чого особа і держава набувають взаємних прав і обов'язків в обсязі, передбаченому Конституцією та законами України.

Ознаками громадянства як зв'язку особи з державою є:

- 1) правовий характер;
- 2) необмеженість у просторі й часі;
- 3) максимальний характер взаємних прав та обов'язків.

**Принципи громадянства** – це ті вихідні положення, які визначають істотні риси відносин громадянства. Конституція України (ст. 4, ст. 25) та Закон України «Про громадянство України» (ст. 2) закріплюють принципи громадянства України.

**Належність до громадянства.** В світовій практиці належність до громадянства встановлюється щодо таких подій, як здобуття незалежності держави, прийняття закону про громадянство та отримання громадянства відповідно до законів та міжнародно-правових договорів. В Україні Законом «Про громадянство України» визначено чотири категорії осіб, які належать до громадянства України (ст.3), а саме: 1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24.08.1991) постійно проживали на території України; 2) особи, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13.11.1991) проживали в Україні і не були громадянами інших держав; 3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13.11.1991 і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», та діти таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну і на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про

оформлення належності до громадянства України; 4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

**Набуття і припинення громадянства** Підстави набуття громадянства України. Підставами набуття громадянства України є:

- 1) народження;
- 2) територіальне походження;
- 3) прийняття до громадянства;
- 4) поновлення у громадянстві;
- 5) усиновлення;
- 6) встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, в дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передача на виховання в сім'ю патронатного вихователя;
- 7) встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- 8) перебування у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- 9) визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства;
- 10) інші підстави, передбачені міжнародними договорами України.

Більша частина громадян отримують громадянство за народженням. Ця процедура має назву філіація. Філіація реалізується на основі двох принципів – принципу «права крові» та принципу «права ґрунту». Принцип «права крові» означає, що дитина набуває громадянства батьків або одного з них. Принцип «права ґрунту» означає набуття громадянства за місцем народження дитини. В Україні використовуються обидва принципи як доповнення один до одного задля неможливості виникнення стану безгромадянства у новонародженої дитини.

Наступним за поширеністю способом набуття громадянства є прийом до громадянства або натуралізація. До особи, яка претендує на українське громадянство, висувається низка вимог. Винятки щодо дотримання окремих умов встановлюються для осіб, які отримали статус біженця або притулок в Україні, осіб, які перебувають у шлюбі з громадянином України, осіб, які мають визначні заслуги перед Україною, осіб, які в установленому законодавством України порядку проходять військову службу у Збройних Силах України та нагороджені державною нагородою, осіб, прийняття яких до громадянства України становить державний інтерес для України.

Окрім цього, законом визначаються категорії осіб, які не можуть претендувати на українське громадянство. До таких осіб належать: 1) особа, яка вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид; 2) особа, яка засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) з урахуванням рівня загрози для національної безпеки держави; 3) особа, яка вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином.

Процедура натуралізації є найбільш складною та тривалою. Датою набуття громадянства України у випадку прийому до громадянства, на відміну від інших підстав, є дата видання відповідного Указу Президента України. Датою набуття громадянства України внаслідок поновлення у громадянстві України (репатріація), набуття громадянства України дитиною у зв'язку з перебуванням у

громадянстві України її батьків чи одного з них, набуття громадянства України внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства після досягнення особою повноліття є дата реєстрації набуття особою громадянства України. В інших випадках набуття громадянства України датою набуття громадянства України є дата набрання чинності відповідного рішення (рішення відповідного органу або суду).

**Припинення громадянства України** (експатріація) можливе внаслідок:

- виходу з громадянства;
- втрати громадянства;
- підстав, передбачених міжнародно-правовими договорами.

Датою припинення громадянства у перших двох випадках є видання відповідного Указу Президента України.

Вихід з громадянства – це спосіб припинення громадянства за ініціативою особи. Право виходу з громадянства України мають громадяни України, які постійно проживають за кордоном та бажають змінити громадянство, громадяни, які набули громадянство іноземної держави або набудуть його в разі виходу з громадянства України. Законодавство України передбачає випадки, які обмежують вихід з громадянства на певний термін. Не може вийти з громадянства України особа, якій повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення або стосовно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав законної сили і підлягає виконанню. Тобто в Україні, як і в більшості європейських держав, діє дозвільний порядок припинення громадянства.

Втрата громадянства – це переривання зв'язку громадянства за ініціативою держави. Слід відрізнити втрату громадянства від позбавлення громадянства. Обидві процедури може ініціювати держава, проте втрата громадянства можлива лише за наявності законодавчо визначених підстав, а позбавлення громадянства, як правило, застосовується в тоталітарних державах як спосіб розправи з політичними опонентами. В Україні позбавлення громадянства заборонено. Втрата громадянства – це право держави на розірвання відносин громадянства з конкретною особою за чітко визначених законодавством підстав і, відповідно, ця процедура може бути зупинена на будь-якому етапі реалізації, якщо особа, внаслідок завершення процедури втрати громадянства стане особою без громадянства. Слід зазначити, що це положення законодавства не застосовується до осіб, які були прийняті до громадянства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів.

Припинення громадянства на підставі міжнародного договору наявне тоді, коли це пов'язано зі зміною території. Припинення громадянства у такому випадку залежно від ситуації може відбуватися як у добровільному (оптація), так і в примусовому (трансферт) порядку.

Законодавством України передбачено можливість скасування рішення про оформлення набуття громадянства України, яке може бути застосовано лише за умови набуття громадянства за територіальним походженням та поновленням у громадянстві у випадку набуття громадянства України шляхом обману, внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів, приховування будь-якого суттєвого факту, за наявності якого особа не може набути громадянство України. В Законі України «Про громадянство України» не визначено строк, протягом якого таке рішення може бути прийняте. На практиці,

це положення законодавства застосовується в разі, якщо особа набула громадянство за вказаними підставами та протягом двох років не виконала зобов'язання щодо припинення іноземного громадянства та повернення паспортного документу державі свого попереднього громадянства.

### **Загальна характеристика конституційно-правового статусу іноземців та осіб без громадянства в Україні.**

Конституція України чітко розмежувала поняття «іноземець» та «особа без громадянства», відносячи до перших лише іноземних громадян (ст. 26). Відповідно до чинного законодавства іноземцем є особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав; особа без громадянства – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Іноземці можуть у встановленому порядку перебувати в Україні:

- на постійне проживання;
- для тимчасового проживання на території України;
- для тимчасового перебування на її території.

Прибуття в Україну чи залишення в Україні в установленому законом порядку іноземців та осіб без громадянства на постійне проживання визначається українським законодавством як імміграція. Видача дозволу на імміграцію здійснюється в межах квоти імміграції. Квота імміграції – гранична кількість іноземців та осіб без громадянства, яким передбачено надавати дозвіл на імміграцію в Україну протягом календарного року - встановлюється Кабінетом Міністрів України у визначеному ним порядку за категоріями іммігрантів. Іноземці, які іммігрували на постійне проживання або для тимчасового працевлаштування, отримують посвідки відповідно на постійне або тимчасове проживання.

Іноземці, які перебувають в Україні на іншій законній підставі, вважаються такими, що тимчасово перебувають в Україні. Вони зобов'язані в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України, зареєструвати свої національні паспорти або документи, які їх замінюють, і виїхати з України після закінчення відповідного терміну перебування.

Правовий статус іноземців в Україні визначають Конституція України, Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» від 22.09.2011, Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» від 08.07.2011, Закон України «Про закордонних українців» від 04.03.2004, інші нормативні акти і міжнародні договори України.

Основний принцип, на основі якого встановлюється правовий статус іноземців в Україні, закріплено у ст. 26 Конституції України: іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Іноземці та особи без громадянства користуються в Україні численними економічними, соціальними та культурними правами і свободами. Як суб'єкти права приватної власності вони можуть володіти, користуватись і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. У їхній

власності можуть перебувати житлові будинки, квартири, предмети особистого користування, засоби виробництва, кошти тощо. Вони також є суб'єктами свободи підприємницької діяльності, права на працю, права на страйк, права на відпочинок, права на соціальний захист, права на житло, права на достатній життєвий рівень, права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, права на сприятливе навколишнє середовище і екологічну безпеку.

Правовий статус різних категорій іноземців в Україні має певні особливості. Це, зокрема, стосується:

- іноземців, які іммігрували в Україну на постійне проживання;
- іноземців, які іммігрували в Україну для тимчасового працевлаштування;
- політемігрантів (іноземців, яким надано притулок на території України);
- біженців;
- осіб, що потребують тимчасового чи додаткового захисту;
- закордонних українців;
- осіб, які користуються дипломатичними і консульськими привілеями та імунітетами;
- іноземців, які перебувають на території України на підставах, передбачених міжнародними договорами України (наприклад, військовослужбовці інших держав);
- нелегальних мігрантів тощо.

Статус особи без громадянства в Україні прирівнюється до статусу іноземця, проте є відмінності, а саме: особа без громадянства, яка постійно проживає на території України і вчинила злочин поза межами України, не може бути видана іншій державі для притягнення до кримінальної відповідальності чи для виконання вироку суду. Тобто українська держава бере під свій захист таку особу без громадянства як власного громадянина. Також у випадках, коли особа без громадянства, яка постійно проживає на території України, потребує дипломатичного захисту за кордоном, українська держава його забезпечує як власному громадянину.

**Особливості конституційно-правового статусу біженців, а також осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту в Україні.**

**Біженець** — особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Особи, яких визнано біженцями, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України, крім випадків, установлених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Правовий статус біженця та іноземця відрізняється обсягом прав та обов'язків. Зокрема, біженці, на відміну від інших іноземців, мають право на одержання грошової допомоги, пенсії та інших видів соціального забезпечення; користування житлом, наданим у місці проживання; біженець не може бути видворений (добровільно чи примусово), виданий (екстрадований) за межі України.

Відмінність між біженцем та особою, яка потребує додаткового захисту, полягає у переліку обставин, що змушують особу шукати захисту за межами своєї держави.

Особи, які потребують тимчасового захисту, — іноземці та особи без громадянства, які масово вимушені шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження.

Відмінність між статусом особи, яка потребує додаткового захисту, та статусом особи, яка потребує тимчасового захисту, та біженцем полягає в підставах його набуття та обставинах, які змусили особу шукати захист в іноземній державі. Щодо обсягу прав, свобод та обов'язків особи, яка потребує тимчасового захисту, порівняно зі статусами інших категорій іноземців та осіб без громадянства, слід зазначити, що вони мають додаткові права, а саме: право на безоплатне проживання у придатних для тимчасового перебування місцях; право на забезпечення достатнім харчуванням, ліками, одягом з урахуванням спеціальних потреб дітей, у тому числі новонароджених, осіб із захворюваннями, осіб похилого віку; право на отримання роботи в Україні на строк, на який надано тимчасовий захист; право на отримання грошової допомоги, якщо в них немає інших доходів в Україні; право на безоплатну невідкладну медичну допомогу в державних закладах охорони здоров'я; право на отримання інформації про свої права та обов'язки рідною або зрозумілою їм мовою.

Надання особам тимчасового захисту може бути припинено або особа, яка потребує тимчасового захисту, може бути в індивідуальному порядку позбавлена цього статусу. Рішення про припинення тимчасового захисту приймається Кабінетом Міністрів України.

## **Завдання до теми**

### **Тестові завдання**

1. Протягом якого часу з моменту набуття громадянства України іноземець повинен припинити перебування у громадянстві іноземної держави?

- а) одного року.
- б) шести місяців.
- в) двох років.
- г) трьох років.

2. Особа без громадянства, перебуваючи на території України, порушила клопотання про надання їй громадянства України. Разом з нею проживають двоє її дітей 10 і 17 років — також особи без громадянства. Як вирішується питання про громадянство її дітей?

- а) Автоматично, після того як їх мати набуває громадянство України;
- б) Дитина 10 років набуває громадянство України за клопотанням матері, після того як її мати набуває громадянство України, а дитина 17 років за її згодою після клопотання матері, яка стала громадянкою України;
- в) Дитина 10 років набуває громадянство України за клопотанням матері та рішенням батька, після того як її мати набуває громадянство України, а дитина 17 років за її клопотанням;
- г) Залишаються особами без громадянства.

3. Що із зазначеного НЕ може бути підставою для набуття громадянства України?

- а) Усиновлення;
- б) Встановлення опіки чи піклування;
- в) Перебування у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;
- г) Наявність нерухомого майна на території України та безперервне проживання на законних підставах на території України протягом останніх п'яти років.

4. Якого права НЕ мають іноземці, які на законних підставах перебувають на території України?

- а) На свободу пересування;
- б) На вільний вибір місця проживання;
- в) Вільно залишати територію України;
- г) Брати участь в управлінні державними справами.

5. З якої дати особа набуває громадянство України внаслідок прийняття до громадянства?

- а) Дата подання заяви про прийняття до громадянства;
- б) Дата, коли сплив п'ятирічний термін постійного проживання в Україні;
- в) Дата видання відповідного Указу Президента України;
- г) Дата видачі паспорта громадянина України.

### **Практичні завдання**

1. Громадянин України В. Василенко під час допиту його як свідка у кримінальному провадженні повідомив, що у 2005 році він звернувся до компетентних органів Канади щодо отримання посвідки на проживання, яка була йому надана того ж року, та в подальшому отримав громадянство Канади без відмови від громадянства України.

У подальшому В. Василенко надав оригінал паспорта громадянина Канади на своє ім'я серія/номер, який мав механічні пошкодження в місці проставлення штрих-коду. В. Василенко не заявляв, що ним було втрачено громадянство Канади. З оригіналу наданого паспорта було зроблено копію, яку В. Василенко власноручно засвідчив своїм підписом. Також встановлено, що В. Василенко станом на 29.04.2017 належав до громадянства України, свідченням чого є наявність у нього паспорта громадянина України та Довідки про належність особи до громадянства України.

10.06.2017 було видано Указ Президента, яким було припинено громадянство такої особи. Громадянин звернувся з позовом про скасування Указу Президента в частині припинення його громадянства. В обґрунтування своїх позовних вимог В. Василенко посилався на той факт, що на момент видання Указу він був лише громадянином України, а його паспорт громадянина Канади було анульовано, про що свідчить механічне пошкодження в місці проставлення штрих-коду, а відтак до нього не може бути застосовано процедуру втрати громадянства.

Проаналізуйте наведену інформацію в контексті положень Закону України від 18.01.2001 №2235-III «Про громадянство України» (зі змінами) та аргументовано вкажіть, яке рішення має постановити адміністративний суд за позовом В. Василенка.

2. Проаналізуйте положення Закону України від 08.07.2011 № 3671-VI «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» (зі змінами) та Закону України від 04.03.2004 № 1582-IV «Про закордонних українців» (зі змінами). За результатами проведеного аналізу заповніть порівняльну таблицю:

	Біженець	Особа, яка потребує тимчасового захисту	Особа, яка потребує додаткового захисту	Закордон ний українець
Громадян ський стан				
Підстави набуття				
Документ и, які посвідчують наявність статусу				
Термін дії посвідчення				
Права				
Обов'язки				

3. Засобами масової інформації поширено відомості про наявність у двох кандидатів на посаду депутатів міської ради громадянства іншої держави.

За результатами аналізу релевантних положень Конституції України та Виборчого кодексу України надайте аргументовані відповіді на такі запитання:

а) чи є підстави для розгляду вказаного питання виборчими комісіями або органами правосуддя;

б) чи призведе поширення такої інформації до негативних наслідків для кандидатів на посади депутатів міської ради;

- в) хто із суб'єктів виборчого процесу може ініціювати розгляд питання про скасування реєстрації цих кандидатів;
- г) які дані можуть бути підтвердженням факту перебування в полі громадянстві;
- г) яке рішення може прийняти суб'єкт щодо реєстрації цих кандидатів;
- д) чи призведе до втрати громадянства України рішення про скасування реєстрації зазначених учасників виборчого процесу.

**Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Причини виникнення апатризму.
2. Переваги та недоліки полігромадянства.
3. Особливості статусу закордонних українців.

## Тема 13. Державний устрій і територіальна організація України

**Мета вивчення:** теоретично узагальнити знання студентів про поняття державного устрою, принципи територіальної організації України; сформувати у студентів розуміння ціннісних орієнтирів унітарності держави, цілісності та недоторканності її території; прищепити навички застосування законодавства України про адміністративно-територіальний устрій під час здійснення конституційно-правового аналізу практичних обставин їхньої організації та діяльності.

### Питання

1. Державна територія як просторова основа здійснення публічної влади.
2. Поняття і принципи державного устрою.
3. Державно-правові (юридичні) ознаки України як унітарної держави.
4. Поняття, система та принципи адміністративно-територіального устрою України. Порядок вирішення питань територіального поділу в Україні.
5. Проблема територіальної автономії і національно-територіальних утворень у місцях компактного проживання. Конституційний статус національних меншин в Україні.
6. Конституційний статус Автономної Республіки Крим у складі України як унітарної держави.

### Теоретичний мінімум

#### *Державна територія як просторова основа здійснення публічної влади.*

Державною є така територія, що перебуває під суверенітетом певної держави, що здійснює в її межах своє територіальне верховенство. Приналежність і територіальне верховенство є двома основними ознаками державної території. До складу державної території входять суходіл та води, з надрами, що перебувають під ними, та повітряний простір над сушею та водами, межі яких визначаються державним кордоном. Особливий правовий режим мають континентальний шельф і виключна (морська) економічна зона.

У межах своєї території держава здійснює верховенство, що називається територіальним і є складовою частиною суверенітету держави. Верховенство держави означає, що влада держави є вищою стосовно всіх фізичних та юридичних осіб, що перебувають у межах її території, і крім того, на території держави виключається діяльність іншої публічної влади.

Територіальне верховенство виражається також у тому, що в межах своєї території держава може застосовувати згідно з законом всі засоби владного примусу до своїх громадян і іноземців, якщо міжнародним договором не встановлене інше.

Територіальне верховенство містить у собі і юрисдикцію держави, тобто права судових і адміністративних органів щодо розгляду та вирішення всіх справ на цій території відповідно до компетенції цих органів. Поняття «територіальне верховенство» ширше за поняття «юрисдикція», оскільки воно виражає всю повноту влади у всіх її конституційних формах.

Стаття 2 Конституції України проголошує: «Суверенітет України поширюється на всю її територію. Україна є унітарною державою. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою».

Одним з елементів організації та діяльності держави є система поділу її території на окремі одиниці з метою підвищення ефективності державного управління.

Території практично всіх сучасних держав поділяються на окремі адміністративно-територіальні або національно-територіальні одиниці, які характеризуються співвідношенням частин держави з державою в цілому та між собою.

**Поняття і принципи державного устрою.** Державний устрій – це елемент форми держави, визначена Конституцією та законами України інституційно-територіальна організація держави, основними компонентами якої є: територія, населення та територіальна організація публічної влади.

По суті категорія «державний устрій» визначає просторові межі дії державної влади, відносини між адміністративно-територіальними одиницями, між державою та населенням, між державними органами та органами місцевого самоврядування.

За змістом державний устрій складається з:

- територіального устрою держави, тобто сукупності складових територій України;
- державницької організації населення (титульної нації, національних меншин, корінних народів) на певній території;
- територіальної організації влади (складові елементи механізму держави, що наділені функціями здійснення державної влади).

Загальними принципами державного устрою є:

- неподільність та невідчужуваність суверенітету Української держави;
- єдність, неподільність, цілісність державної території та недоторканність її кордонів;
- конституційність та законність утворення, реорганізації та ліквідації складових державного устрою;
- єдність державної регіональної політики;
- конституційно визнана децентралізація публічної влади, зумовлена загальнонаціональними інтересами та потребами, керованістю країною як єдиним політичним, соціально-економічним, правовим простором;
- гарантованість всім національностям в Україні права на збереження їх традиційного розселення, існування національно-адміністративних одиниць, належних умов для розвитку всіх національних мов і культур.

**Державно-правові (юридичні) ознаки України як унітарної держави.**

Територіальний устрій – це передбачена Конституцією та законами України територіальна організація держави для забезпечення найбільш оптимального вирішення завдань та здійснення функцій держави та суспільства.

Основи і система територіального устрою України визначаються Конституцією України (розділ I, IX).

Територіальний устрій України відповідно до ст. 132 Конституції України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Україна є унітарною державою. Основними ознаками цієї форми державного устрою є:

власна територія, що є єдиною, неподільною, недоторканною й цілісною (ст. 2 Конституції);

державні кордони, зміна яких, як і зміна території України, без згоди народу України не допускається (ст. 73 Конституції);

єдина конституція (Преамбула Конституції);

єдина система законодавства (ст. 8 Конституції);

єдині законодавчий, виконавчі та судові органи (ст. 6 Конституції);

єдине громадянство (ст. 4 Конституції);

єдина державна мова – українська (ст. 10 Конституції);

власні державні символи (ст. 20 Конституції).

Автономія в політико-правовому значенні є формою самоврядування частини території унітарної держави. Автономна територіальна одиниця, як правило, самостійна у вирішенні питань регіонального значення в межах, установлених центральною владою.

**Поняття, система та принципи адміністративно-територіального устрою України. Порядок вирішення питань територіального поділу в Україні.** Адміністративно-територіальний устрій – це територіальна організація держави з її внутрішнім поділом на складові частини – адміністративно-територіальні одиниці, які є просторовою основою для створення і діяльності відповідних органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Згідно зі ст. 133 Конституції України систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища й села.

Адміністративно-територіальний устрій – це зумовлена соціальними, економічними, соціально-етнічними, історичними, географічними, культурними та іншими чинниками територіальна організація держави або її окремої частини, яка має визначені законом межі, у рамках яких здійснюється державне управління та місцеве самоврядування.

Адміністративно-територіальний устрій виконує різні функції, головна з яких – бути територіальною основою організації місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування, громадянських об'єднань, політичних партій і т.д. Крім того, устрій сприяє організації самого населення у територіальних колективах, а також має важливе значення для реалізації конституційних прав та обов'язків людини та громадянина, вибору ними місця проживання, свободи пересування, тому має бути пристосований до потреб людини.

**Проблема територіальної автономії і національно-територіальних утворень у місцях компактного проживання. Конституційний статус національних меншин в Україні.** У правовому аспекті категорія «автономія» відображає «особливий статус території чи організації в державі, що передбачає відносно самостійне розв'язання внутрішніх проблем поза межами прав і повноважень держави чи організації, до складу яких входить ця самоврядна одиниця» (Великий енциклопедичний юридичний словник).

Територіальна автономія застосовується переважно тоді, коли через ті чи інші обставини одній чи кільком частинам держави надаються ширші порівняно з

рештою території країни повноваження для самостійного вирішення питань внутрішнього самоуправління. У деяких країнах не лише окремі їх частини, а й уся територія поділена на автономні утворення, про що йтиметься далі. Територіальні автономії, у свою чергу, класифікують на певні групи за такими критеріями:

1. За підставами, що спонукали до їх утворення, вони поділяються на:

а) автономії, що утворені за національно-мовними ознаками (національно-територіальні чи етнотериторіальні). Вони утворюються в регіонах з компактним проживанням груп населення з певними відмінностями, які можуть визначатися як народи, народності, нації, національності залежно від політичних традицій;

б) автономії, підставою для утворення яких є не національні чи етнічні ознаки, а врахування особливостей історичних традицій, звичаїв побуту, релігійних вірувань населення, що проживає на території автономії;

в) автономії, що були утворені в результаті певних історичних обставин на територіях, що характеризуються особливостями політичних або економічних відносин;

г) автономії, що утворилися внаслідок реалізації загального принципу територіальної організації влади.

2. За обсягом повноважень територіальні автономії поділяються на два види: 1) політичні та 2) адміністративні.

Політична автономія, яку ще часто називають державною або законодавчою, може мати ознаки державності, її органам надаються права приймати деякі законодавчі акти з місцевих питань. Повноваження автономії визначаються конституцією держави або спеціальним законом.

Адміністративна автономія передбачає, що органи відповідного територіального утворення не мають законодавчих прав, їхні акти завжди мають підзаконний характер. Але й можливості автономних органів все одно є дещо ширшими у тій сфері, яка послужила підставою для надання автономії (Автономов А. С.).

***Конституційний статус Автономної Республіки Крим у складі України як унітарної держави.*** Статус Криму визначений в розділі Х Конституції України. Згідно зі ст. 134 Основного Закону АРК вважається невід'ємною частиною України та у рамках повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її ведення.

Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15.04.2014 сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій є тимчасово окупованою територією. На цій території встановлено особливий правовий режим діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб.

Державні органи та органи місцевого самоврядування, утворені відповідно до Конституції та законів України, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території діють лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Будь-які органи, їх посадові та службові особи на тимчасово окупованій території та їх діяльність вважаються незаконними, якщо ці органи або особи створені, обрані чи призначені у порядку, не передбаченому законом.

Крім того, у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя судами Автономної Республіки Крим та міста Севастополя на тимчасово окупованих територіях, вирішено змінити територіальну підсудність судових справ, підсудних розташованим на території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя судам.

## **Завдання до теми**

### **Тестові завдання**

1. Якою за видом автономією є Автономна Республіка Крим?

- а) Політичною;
- б) Культурною;
- в) Територіальною;
- г) Національно-територіальною.

2. Щодо яких об'єктів, розташованих на території відповідного населеного пункту, виконавчі органи сільських, селищних, міських рад не мають повноважень з підготовки і внесення на розгляд ради питань про найменування (перейменування)?

- а) вулиць;
- б) парків;
- в) мостів;
- г) річок.

3. До повноважень якого органу влади належить вирішення питання про віднесення населеного пункту до категорії міста?

- а) обласної ради.
- б) обласної державної адміністрації.
- в) Кабінету Міністрів України.
- г) Верховної Ради України.

4. Хто належать до національних меншин?

- а) особи, які є громадянами іншої держави або особами без громадянства, але мають українське етнічне походження або є походженням з України;
- б) групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою;
- в) громадяни України всіх національностей;
- г) громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

5. Як Закон України від 04.11.1991 № 1777-ХІІ «Про державний кордон України» (зі змінами) визначає поняття «державний кордон України»?

а) лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору.

б) лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, яка визначається законодавством України.

в) лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії.

г) політична й економічна межа, лімітована державним ладом, національною відособленістю, митним контролем, правилами зовнішньої торгівлі та іншими критеріями.

### **Практичні завдання**

1. Відповідно до Закону України від 15.04.2014 № 1207-VII «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» (зі змінами) під час проведення виборів народних депутатів України голосування громадян України на тимчасово окупованій території не організовується і не проводиться; у разі дострокового припинення повноважень народного депутата України, обраного в одномандатному виборчому окрузі, утвореному в межах Автономної Республіки Крим чи міста Севастополя, проміжні вибори народного депутата України в цьому окрузі не проводяться (ст. 8).

На парламентських виборах, які відбулися 26.10.2014, також, як і на позачергових виборах народних депутатів України, які відбулися 21.07.2019, громадяни України, які проживають на півострові, не отримали можливості мати своїх представників в Верховній Раді України в частині депутатів, обраних у мажоритарних округах, оскільки вибори в одномандатних виборчих округах у Криму не проводилися.

На підставі аналізу релевантних положень чинного законодавства, висловіть обґрунтовану позицію щодо співмірності обмеження права громадян України, які проживають на півострові, бути представленими у Верховній Раді України через народних депутатів України, обраних у відповідних мажоритарних округах.

2. Згідно з вимогами Закону України від 09.04.2015 № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (зі змінами) назви географічних об'єктів мають бути приведені у відповідність до його вимог. Зокрема, перейменуванню підлягає Дніпропетровська область.

За результатами аналізу Конституції України та вищевказаного закону, надайте аргументовану відповідь, який орган влади та за якою процедурою уповноважений перейменовувати Дніпропетровську область.

3. Проаналізуйте положення проекту закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади)» (реєстр. № 2598) від 27.12.2019 (доопрацьований), а також пояснювальної записки до нього, в частині змін до ст. 132 та ст. 133 Основного Закону.

За результатами проведеного аналізу надайте аргументовані відповіді на такі запитання:

а) якими є причини та мета реформи адміністративно-територіального устрою України;

б) які субнаціональні рівні організації публічної влади передбачено цим проектом.

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Охарактеризуйте у системному зв'язку конституційні принципи територіального устрою України.

2. Які ознаки унітарності України закріплені у Конституції України?

3. Назвіть особливості конституційно-правового статусу Автономної Республіки Крим як тимчасово окупованої території.

4. Розкрийте поняття та склад державної території.

5. Охарактеризуйте сучасний адміністративно-територіальний устрій України та перспективи його зміни.

## Тема 14. Місцеве самоврядування в Україні

**Мета вивчення:** засвоєння здобувачами вищої освіти знань щодо сутності місцевого самоврядування та системи його органів в Україні, їхнього створення та функціонування, а також основних форм місцевої демократії, формування вмінь та навичок аналізу питань муніципально-правового спрямування та вирішення зумовлених цим практичних завдань.

### Питання

1. Поняття і правова природа публічно-самоврядної влади.
2. Поняття і принципи місцевого самоврядування.
3. Система місцевого самоврядування. Територіальна громада – первинний суб'єкт місцевого самоврядування.
4. Конституційно-правовий статус органів місцевого самоврядування. Компетенція органів місцевого самоврядування.
5. Способи формування органів місцевого самоврядування. Конституювання органів місцевого самоврядування, формування кадрового складу.
6. Відносини та взаємодія органів місцевого самоврядування з органами державної влади.
7. Конституційно-правовий статус депутата місцевої ради і правові гарантії його діяльності.

### Теоретичний мінімум

**Поняття і правова природа публічно-самоврядної влади.** На сучасному етапі розвитку науки конституційного права більшість вчених дотримується думки, що публічна влада в Україні представлена двома видами – державною та публічно-самоврядною.

Публічно-самоврядна влада є самостійним видом публічної влади, та має як спільні риси з державною владою (наприклад, поєднання у процесі їхнього здійснення форм прямої та непрямої демократії), так і свої відмінності (наприклад, цьому виду публічної влади не притаманний розподіл на три гілки).

Публічно-самоврядна влада – це влада територіальної громади, яка на місцевому рівні здійснює гарантовану державою самоврядну діяльність. У цій незалежності публічно-самоврядної влади від державної влади і полягає її природа. Варто зауважити, що такий погляд у різні періоди висловлювали О.В. Батанов, М.О. Баймуратов, А.Р. Крусян, П.М. Любченко, Н.В. Мішина, М.П. Орзіх, інші дослідники. У свою чергу, В.І. Борденюк, В.М. Шаповал та інші відомі фахівці з конституційного права вважають, що природа публічно-самоврядної влади випливає з того, що вона є проявом децентралізації державної влади, а саме виступає в ролі децентралізованої форми державного управління. Ще одна група науковців дотримується думки, що, коли органи місцевого самоврядування виконують власні повноваження, – вони здійснюють публічно-самоврядну владу, а коли виконують делеговані повноваження – державну владу. Сучасні погляди на природу місцевого самоврядування охоплюються трьома теоріями про його природу – громадівською, державною та теорією муніципального дуалізму.

Відповідно до найбільш поширеної громадівської теорії місцевого самоврядування, суб'єктом публічно-самоврядної влади виступає територіальна громада, а її об'єктом – коло питань місцевого значення, яке окреслює сферу місцевих інтересів територіальної громади.

Місцеве самоврядування традиційно називають одним з інститутів громадянського суспільства. Поряд з родиною, громадськими об'єднаннями тощо, воно виконує важливу роль у його розбудові. Місцеве самоврядування є вагомим чинником обмеження (найчастіше – самообмеження) державної влади на користь громадянського суспільства.

**Поняття і принципи місцевого самоврядування.** Найбільш детальне нормативне визначення поняття «місцеве самоврядування в Україні» містить Закон «Про місцеве самоврядування в Україні»; воно ґрунтується на положеннях Конституції 1996 р. Відповідно до норм Закону, «місцеве самоврядування в Україні - це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади - жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста - самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України».

Цей Закон також передбачає, що місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст.

Стаття 4 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» закріплює основні принципи місцевого самоврядування:

- народовладдя (місцеве самоврядування є одним з видів публічної влади – влади народу України, який Конституція визнає єдиним джерелом влади у країні);
- законності (органи та посадові особи місцевого самоврядування мають діяти у межах, передбачених Конституцією і законами);
- гласності (надає членам територіальної громади можливість контролювати діяльність та виявляти бездіяльність органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб);
- колегіальності (найважливіші рішення з питань місцевого значення приймають не одноособові, а колегіальні органи місцевого самоврядування – місцеві ради);
- поєднання місцевих і державних інтересів (органи місцевого самоврядування, діючи в інтересах членів відповідної територіальної громади, мають керуватись також і загальнодержавними інтересами);
- виборності (члени територіальної громади, які мають активне виборче право, обирають шляхом прямого таємного голосування ті органи місцевого самоврядування та тих посадових осіб місцевого самоврядування, які приймають найбільш важливі рішення з питань місцевого значення);
- правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених цим та іншими законами (законами України встановлюється компетенція органів місцевого самоврядування та положення щодо місцевих фінансів, необхідних для реалізації покладених на органи місцевого самоврядування повноважень);

- підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб (органи місцевого самоврядування та їх посадові особи звітують про свою діяльність територіальній громаді та відповідальні перед нею за результати свого функціонування);

- державної підтримки та гарантій місцевого самоврядування (в Україні місцеве самоврядування визнається та гарантується на загальнодержавному рівні, держава сприяє його постійному розвитку);

- судового захисту прав місцевого самоврядування (у разі порушення прав місцевого самоврядування, вони можуть бути захищені у судах загальної юрисдикції).

Слід зауважити, що перелік цих принципів не переглядався з моменту прийняття Закону у 1997 році, та на сучасному етапі його варто доповнити щонайменше принципами децентралізації публічної влади та субсидіарності.

**Система місцевого самоврядування. Територіальна громада – первинний суб'єкт місцевого самоврядування.** Система місцевого самоврядування закріплена у ст. 5 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні». Відповідно до її положень, вона включає:

- територіальну громаду;
- сільську, селищну, міську раду;
- сільського, селищного, міського голову;
- виконавчі органи сільської, селищної, міської ради;
- старосту;
- районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст;
- органи самоорганізації населення.

Також передбачено, що у містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради відповідно до цього Закону можуть утворюватися районні в місті ради. Районні в містах ради формують свої виконавчі органи та обирають голову ради, який одночасно є і головою її виконавчого комітету.

Таким чином, система місцевого самоврядування включає як органи, утворення яких є обов'язковим (наприклад, сільські, селищні, міські ради), так і органи, утворення яких є факультативним (наприклад, районні у містах ради, будинкові комітети, вуличні комітети тощо).

Перше місце серед елементів системи місцевого самоврядування Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» відводить територіальній громаді. Відповідно до нього:

- територіальна громада – це жителі, об'єднані постійним проживанням у межах села, селища, міста, що є самостійними адміністративно-територіальними одиницями, або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр;

- територіальна громада села, селища, міста є первинним суб'єктом місцевого самоврядування, основним носієм його функцій і повноважень;

- територіальні громади в порядку, встановленому законом, можуть об'єднуватися в одну сільську, селищну, міську територіальну громаду, утворювати єдині органи місцевого самоврядування та обирати відповідно сільського, селищного, міського голову;

- територіальні громади села, селища, міста, що добровільно об'єдналися в одну територіальну громаду, можуть вийти із складу об'єднаної територіальної громади в порядку, визначеному законом (Закон України від 05.02.2015 «Про добровільне об'єднання територіальних громад»).

Закон «Про добровільне об'єднання територіальних громад» регулює відносини, що виникають у процесі добровільного об'єднання територіальних громад сіл, селищ, міст, а також добровільного приєднання до об'єднаних територіальних громад. Суб'єктами такого об'єднання є суміжні територіальні громади сіл, селищ, міст. Об'єднання відбувається з дотриманням таких принципів: конституційності та законності; добровільності; економічної ефективності; державної підтримки; повсюдності місцевого самоврядування; прозорості та відкритості; відповідальності. Об'єднана територіальна громада, адміністративним центром якої визначено місто, є міською територіальною громадою, центром якої визначено селище, - селищною, центром якої визначено село, - сільською.

Для того, щоб реалізовувати спільні проекти, територіальним громадам не обов'язково об'єднуватись. Вони можуть співпрацювати на основі положень Закону України від 17.06.2014 «Про співробітництво територіальних громад», який встановлює організаційно-правові засади співробітництва територіальних громад, принципи, форми, механізми такого співробітництва, його стимулювання, фінансування та контролю. Відповідно до цього Закону, співробітництво територіальних громад – це відносини між двома або більше територіальними громадами, що здійснюються на договірних засадах у визначених цим Законом формах з метою забезпечення соціально-економічного, культурного розвитку територій, підвищення якості надання послуг населенню на основі спільних інтересів та цілей, ефективного виконання органами місцевого самоврядування визначених законом повноважень.

***Конституційно-правовий статус органів місцевого самоврядування. Компетенція органів місцевого самоврядування.*** Конституційно-правовий статус органів місцевого самоврядування включає три елементи.

1. Мета функціонування органів місцевого самоврядування - самостійне або здійснюване разом з іншими органами місцевого управління задоволення потреб членів територіальних громад. Мета органів місцевого самоврядування обумовлена їхніми завданнями (вирішення питань місцевого значення) та функціями, які найчастіше класифікують за видами діяльності на нормотворчу, організаційну, бюджетну, матеріально-фінансову, кадрову, з реалізації та забезпечення прав і свобод особистості, контрольну тощо.

2. Компетенція органів місцевого самоврядування – їхні владні повноваження щодо певних предметів відання.

Предмети відання органів місцевого самоврядування – це питання місцевого значення. Перелік предметів відання органів місцевого самоврядування у законодавстві України не відображено. Висновок про них можна зробити, аналізуючи повноваження органів місцевого самоврядування, які детально закріплено у Розділі II Закону «Про місцеве самоврядування в Україні». Повноваження органів місцевого самоврядування за змістом та залежно від сфери суспільного життя можна класифікувати на політичні, економічні, соціально-

культурні та екологічні. Залежно від того, на кого може бути покладено виконання тих чи інших повноважень, вони поділяються на власні, делеговані та такі, що можна делегувати.

3. Порядок формування та діяльності органів місцевого самоврядування, їхнє місце у системі місцевого самоврядування – іншими словами, їхні організаційна та структурна характеристики (див. наступне питання).

**Способи формування органів місцевого самоврядування. Конституювання органів місцевого самоврядування, формування кадрового складу.** Вказані питання регламентуються переважно Конституцією України та такими законами: «Про місцеве самоврядування в Україні», Виборчий кодекс України, «Про місцеві вибори» (у частині положень щодо організації та проведення повторних, проміжних, додаткових виборів і заміщення депутатів, обраних у багатомандатному виборчому окрузі, повноваження яких достроково припинені, що діють до наступних чергових або позачергових виборів депутатів місцевих рад), «Про службу в органах місцевого самоврядування». Останній нормативно-правовий акт узагальнює, що посадами в органах місцевого самоврядування є:

- виборні посади, на які особи обираються на місцевих виборах;
- виборні посади, на які особи обираються або затверджуються відповідною радою;
- посади, на які особи призначаються сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради на конкурсній основі чи за іншою процедурою, передбаченою законодавством України.

Відповідно, основні способи формування органів місцевого самоврядування – це заміщення їхнього персонального складу шляхом або виборів, або призначення.

На місцевих виборах формуються усі місцеві ради, а також членами територіальної громади, що мають активне виборче право, обираються старости та сільські, селищні та міські голови.

Усі інші органи місцевого самоврядування формуються шляхом призначення їхніх посадових осіб. Посадовою особою місцевого самоврядування є особа, яка працює в органах місцевого самоврядування, має відповідні посадові повноваження щодо здійснення організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій і отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету.

Служба в органах місцевого самоврядування - це професійна, на постійній основі діяльність громадян України, які займають посади в органах місцевого самоврядування, що спрямована на реалізацію територіальною громадою свого права на місцеве самоврядування та окремих повноважень органів виконавчої влади, наданих законом. Право на службу в органах місцевого самоврядування мають громадяни України незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, терміну проживання на відповідній території.

Особливостей прийняття на роботу технічних працівників та обслуговуючого персоналу органів місцевого самоврядування не передбачено, на них розповсюджуються положення лише Кодексу законів про працю України.

***Відносини та взаємодія органів місцевого самоврядування з органами державної влади.*** Відповідно до ст. 7 Конституції, в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування. Відносини та взаємодія органів місцевого самоврядування з органами державної влади будується з урахуванням цього положення Основного Закону. Відносини органів місцевого самоврядування з органами державної влади ґрунтуються на принципі правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності місцевого самоврядування в межах визначених у законодавстві повноважень.

Правова самостійність місцевого самоврядування проявляється здебільшого в тому, що органи та посадові особи місцевого самоврядування наділені правом приймати нормативно-правові акти у межах своєї компетенції.

Організаційна самостійність місцевого самоврядування проявляється здебільшого в тому, що територіальні громади мають власні статuti та символіку, можуть приймати важливі рішення з питань місцевого значення (наприклад, про об'єднання територіальних громад, про співпрацю з іншими територіальними громадами). Органи та посадові особи місцевого самоврядування організують свою роботу з урахуванням наданих їм повноважень – як власних, так і делегованих.

Матеріально-фінансова самостійність місцевого самоврядування проявляється здебільшого у правовідносинах з приводу володіння, користування та розпорядження комунальною власністю та у бюджетних правовідносинах щодо бюджетів місцевого самоврядування, бюджетів об'єднаних територіальних громад тощо.

Найбільш часто органи місцевого самоврядування взаємодіють з такими місцевими органами виконавчої влади загальної компетенції, як місцеві державні адміністрації. А.Р. Крусян обґрунтувала, що видами взаємодії органів місцевого самоврядування з місцевими державними адміністраціями є субординація, координація та реординація. Вони будуються на однойменних методах конституційного права України.

***Конституційно-правовий статус депутата місцевої ради і правові гарантії його діяльності.*** Конституційно-правовий статус депутата місцевої ради і правові гарантії його діяльності закріплюються положеннями, передусім, Конституції України, Законів «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про статус депутатів місцевих рад».

Законодавство України регламентує конституційно-правовий статус депутата місцевої ради та закріплює правові гарантії його діяльності, виходячи з таких тез:

1) депутат місцевої ради – це представник інтересів територіальної громади, виборців свого виборчого округу (депутат місцевої ради обирається на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування на строк, встановлений Конституцією України. Депутат місцевої ради зобов'язаний виражати і захищати інтереси відповідної територіальної громади та її частини - виборців свого виборчого округу, виконувати їх доручення в межах своїх повноважень, наданих законом, брати активну участь у здійсненні місцевого самоврядування);

2) депутат місцевої ради - повноважний і рівноправний член відповідної ради (депутат місцевої ради наділяється всією повнотою прав, необхідних для забезпечення його реальної участі у діяльності ради та її органів).

Повноваження депутата місцевої ради починаються з дня відкриття першої сесії відповідної ради з моменту офіційного оголошення підсумків виборів відповідною територіальною виборчою комісією і закінчуються в день відкриття першої сесії цієї ради нового скликання, крім передбачених законом випадків дострокового припинення повноважень депутата місцевої ради або ради, до складу якої його обрано. Повноваження депутата місцевої ради, обраного замість того депутата, який вибув, або на повторних виборах, починаються з дня заслуховування на черговому після виборів депутата місцевої ради пленарному засіданні відповідної місцевої ради повідомлення територіальної виборчої комісії про підсумки виборів.

На відміну від народного депутата України, депутат місцевої ради здійснює свої повноваження, не пориваючи з виробничою або службовою діяльністю. Лише депутат місцевої ради, обраний секретарем сільської, селищної, міської ради, головою, заступником голови районної, обласної, районної у місті ради, працює у відповідній раді на постійній основі і не може суміщати свою службову діяльність з іншою роботою, у тому числі на громадських засадах (за винятком викладацької, наукової та творчої у позаробочий час), займатися підприємницькою діяльністю, одержувати від цього прибутки, якщо інше не передбачено законом.

Законодавство встановлює обов'язки та права депутата місцевої ради, виходячи з дуальності його конституційно-правового статусу. Відповідно, на нормативному рівні їх поділено на обов'язки та права у виборчому окрузі і обов'язки та права у місцевій раді та її органах.

Закон «Про статус депутатів місцевих рад» також закріплює гарантії депутатської діяльності (наприклад, непорушність повноважень депутата місцевої ради, забезпечення умов для їх здійснення, особливості повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення депутату місцевої ради).

Дострокове припинення повноважень депутата місцевої ради є можливим за наявності таких підстав, засвідчених офіційними документами, без прийняття рішення відповідної ради у разі:

- його відкликання виборцями у встановленому законом порядку;
- припинення його громадянства України або виїзду на постійне проживання за межі України;
- обрання або призначення його на посаду, зайняття якої згідно з Конституцією України і законом не сумісне з виконанням депутатських повноважень;
- обрання його депутатом іншої місцевої ради;
- визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- набрання законної сили обвинувальним вироком суду, за яким його засуджено до позбавлення волі, або набрання законної сили рішенням суду, яким його притягнуто до відповідальності за вчинення корупційного правопорушення або правопорушення, пов'язаного з корупцією, та застосовано покарання або накладено стягнення у виді позбавлення права займати посади або займатися

діяльністю, що пов'язані з виконанням функцій держави або місцевого самоврядування;

- його смерті.

Повноваження депутата місцевої ради можуть припинятися достроково також за рішенням відповідної ради у зв'язку:

- з набранням законної сили обвинувальним вироком суду, за яким його засуджено до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі;

- з особистою заявою депутата місцевої ради про складення ним депутатських повноважень;

- з несплатою аліментів на утримання дитини, що призвела до виникнення заборгованості, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за дванадцять місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання.

### Завдання до теми

#### Тестові завдання

1. На рівні якого складника адміністративно-територіального устрою України визнається згідно з Конституцією України наявність первинного суб'єкта місцевого самоврядування?

- а) міста;
- б) району;
- в) області;
- г) Автономної Республіки Крим.

2. Що НЕ є складником системи місцевого самоврядування?

- а) територіальна громада;
- б) місцеві ради;
- в) виконавчі органи місцевих рад;
- г) місцеві державні адміністрації.

3. На кого покладається виконання повноважень у разі звільнення з посади сільського, селищного, міського голови у зв'язку з достроковим припиненням його повноважень ?

- а) Старосту;
- б) Секретаря відповідної ради;
- в) Найстаршого за віком депутата;
- г) Заступника голови.

4. Що з наведеного НЕ є підставою дострокового припинення повноважень депутата місцевої ради?

- а) Припинення громадянства України.
- б) Вступ до політичної партії.
- в) Виїзд на постійне місце проживання за межі України.
- г) Відкликання виборцями.

5. Яку назву, відповідно до чинного законодавства, має – об'єднання депутатів місцевої ради, сформоване на партійній основі?

- а) Депутатська група.
- б) Депутатська фракція.
- в) Депутатська комісія.
- г) Депутатський комітет.

### **Практичні завдання**

1. На сесії обласної ради було прийнято рішення про утворення тимчасової контрольної комісії для здійснення контролю за виконанням обласного бюджету і вивчення питання про стан агропромислового комплексу області. До складу комісії були включені заступник голови обласної ради, заступник обласного прокурора, голова постійної комісії з питань бюджету і фінансів обласної ради, фінансові експерти. Тимчасова контрольна комісія звернулася до голови обласної державної адміністрації з вимогою надати звіт про хід виконання обласного бюджету. Голова обласної державної адміністрації відмовився виконувати вимоги тимчасової контрольної комісії і звернувся до суду з вимогою скасувати рішення обласної ради.

Проаналізуйте наведену вище інформацію в контексті релевантних положень чинного законодавства та аргументовано вкажіть, чи є законними рішення обласної ради і дії голови обласної державної адміністрації.

2. Обласна рада 13.07.2016 визнала, таким, що втратило чинність, рішення ради попереднього скликання від 13.07.2015, відповідно до якого повноваження з управління земельними ресурсами, що перебувають у комунальній власності, делегуються на десять років обласній державній адміністрації. Голова обласної державної адміністрації звернувся до адміністративного суду з вимогою визнати незаконним це рішення, мотивуючи свої позовні вимоги тим, що повноваження делегувалися на чітко визначений строк радою попереднього скликання.

Проаналізуйте наведену вище інформацію в контексті релевантних положень чинного законодавства та аргументовано вкажіть, яке рішення у справі має прийняти адміністративний суд.

3. Міський голова видав розпорядження про призначення на посаду керівника Департаменту комунальної власності та приватизації міської ради, Василенко І.П., не врахувавши наявність непогашеної судимості за вчинення умисного злочину середньої тяжкості.

Спираючись на вказаний факт, голова районної державної адміністрації своїм розпорядженням скасував відповідне розпорядження та звільнив Василенко І.П. із займаної посади.

Проаналізуйте наведену вище інформацію в контексті релевантних положень чинного законодавства та аргументовано вкажіть, визначте, чи відповідають рішення міського голови і голови державної адміністрації вимогам законодавства.

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Правові засоби захисту компетенції органів місцевого самоврядування від неправомірного втручання державних органів.
2. Види відповідальності органів місцевого самоврядування.
3. Місцеве самоврядування в недемократичних державах.

## Тема 15. Законодавча влада в Україні

**Мета навчання:** засвоєння здобувачами вищої освіти знань щодо поняття та сутності законодавчої влади в Україні, порядку формування Верховної Ради України, функцій та повноважень Верховної Ради України, правового статусу народних депутатів України та органів парламентського контролю.

### Питання

1. Законодавча влада в системі розподілу державної влади.
2. Верховна Рада України – парламент України.
3. Конституційний склад, структура та принципи діяльності Верховної Ради України.
4. Функції і повноваження Верховної Ради України.
5. Парламентські процедури: законодавча, установча, процедура здійснення парламентського контролю.
6. Конституційно-правовий статус народного депутата України і правові гарантії його діяльності. Природа депутатського мандата.
7. Конституційний статус спеціалізованих органів парламентського контролю – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Рахункової палати.

### Теоретичний мінімум

**Законодавча влада в системі розподілу державної влади.** Аналіз і правове регулювання будь-якого з видів державної влади з погляду конституційного права надає, насамперед, звернення до принципу поділу влади. Важливо зазначити, що на сьогодні цей принцип перетворився з теоретичного надбання на конституційну модель, яка успішно застосовується у переважній більшості розвинених країн. Цілком очевидно, що будь-яке суспільство, будь-яка держава, для того щоб функціонувати і підтримувати власну стабільність, повинні мати закони. Сучасна правова держава – це демократична держава, де забезпечується панування права, верховенство закону, рівність усіх перед законом і незалежним судом, де визнаються і гарантуються права і свободи людини і де в основу організації державної влади покладено принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. Саме така держава є одним з найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів. Фундаментальне значення в системі органів державної влади такої держави відводиться її законодавчій гілці.

Законодавча влада – це право і можливість видавати загальнообов'язкові нормативні акти державного значення, що мають найбільш загальний характер, тобто встановлювати правила, що визначають основи суспільно значущої поведінки і діяльності фізичних та юридичних осіб, органів і установ держави, громадських об'єднань тощо. Законодавча влада розглядається як вираження волі всього народу, його інтересів, народного суверенітету. Закони, які виключно приймаються органом законодавчої влади, мають після Конституції вищу юридичну силу і пріоритет перед іншими нормативно-правовими актами. Крім того, законодавчий орган займає чільне місце в механізмі держави, оскільки відповідно до принципу поділу влади законодавча влада встановлює загальнообов'язкові вимоги, які виконавча влада повинна проводити в життя і які служать законодавчою основою для діяльності судової влади.

Сам термін «законодавча влада» (*англ. legislature*) інтерпретується як галузь (інститут, гілка, сфера) державної влади, делегованої народом своїм представникам у парламенті та наділеної виключними повноваженнями приймати закони. Сучасний парламент (*англ. parliament, франц. parlement, первісно – розмова, від франц. parler – говорити*) традиційно визначають як вищий орган народного представництва, який виражає суверенну волю народу шляхом прийняття головним чином законів.

Ідея формування та функціонування парламенту пов'язана з концепцією поділу влади, ідеєю народного суверенітету і похідною від неї ідеєю народного представництва. Надзвичайно вагомим внеском у формування цих теорій і концепцій та первинної основи функціонування парламентаризму є погляди англійських та французьких мислителів XII-XVIII ст., таких як: Дж. Локк, Е. Берк, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Е. Сійєс, Дж. С. Міль та ін. Результати пошуків видатних філософів відображено майже в усіх демократичних конституціях світу, зокрема в Конституції України, яка закріплює модель вітчизняного парламентаризму.

Розвиток сучасного українського парламентаризму здійснюється у руслі зазначених вище загальносвітових процесів і тенденцій. Одночасно йому властиві і певні національні особливості. Вони зумовлені не тільки специфікою сучасних соціально-економічних процесів і державного устрою України. Важливе значення тут мають також історичні передумови і традиції становлення українського парламентаризму.

У сучасній Україні розвиток парламентаризму прямо пропорційно залежить від розвитку демократії в нашій країні. Оскільки парламентаризм – це система організації державної влади, що базується на активній ролі парламенту в її здійсненні, то парламент і парламентаризм є обов'язковими атрибутами демократичної і правової держави, показниками розвитку громадянського суспільства. У сучасних умовах для розвитку парламентаризму в Україні важливо чітко розмежувати гілки влади, їх контроль та відповідальність за результат діяльності.

Український парламентаризм має велике історичне підґрунтя, що дає змогу говорити про традиції розвитку парламентаризму в Україні, а саме про утвердження в Україні демократичних інститутів, системи розподілу влади, наявність представництва громадян в органах влади.

**Верховна Рада України – парламент України.** Відповідно до ст. 75 Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.

Пріоритетною рисою сучасного українського парламенту є його виключність як єдиного органу законодавчої влади у державі, універсальність у системі органів державної влади, що зумовлена, насамперед, унітарним характером державного устрою нашої країни, внутрішньою структурою Верховної Ради України та низкою інших важливих обставин.

Верховна Рада України є загальнонаціональним представницьким органом державної влади, оскільки вона має право представляти увесь Український народ – громадян України усіх національностей.

Парламент України є провідним органом у системі органів державної влади. Він представляє і реалізує повноваження законодавчої гілки державної влади,

бере участь у формуванні органів виконавчої і судової влади, здійснює контроль за додержанням прав і свобод громадян, є загальним представником народу і виразником його волі, парламент України має багатогранні відносини з іншими органами державної влади та із суб'єктами політичної системи: політичними партіями, громадськими організаціями тощо.

Стосовно представницького характеру Верховної Ради України, то він чітко не визначається Конституцією України, лише проголошується її виключна законодавча природа. Проте в Основному Законі та інших нормативно-правових актах є низка положень, які свідчать про представницький характер парламенту.

Колегіальність Верховної Ради України зумовлює певний кількісний склад парламенту України, який визначений на конституційному рівні, а саме складається з 450 народних депутатів України. Конституційно-правова регламентація колегіальності Верховної Ради України полягає не тільки у закріпленні кількісного складу, а й у визначенні умов, за наявності яких вона є повноважною. Так, відповідно до ч. 2 ст. 82 Конституції України Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу. Наприклад, ст. 15 Регламенту Верховної Ради України містить положення, згідно з яким Верховна Рада України нового скликання збирається після офіційного оголошення про її обрання не менш як двох третин народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради (тобто не менше 300 народних депутатів). Це означає, що розпочати виконання своїх функцій Верховна Рада України має право лише у колегіальному складі.

Крім того, Верховна Рада України є виборним органом державної влади. Відповідно до Конституції України народні депутати обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Виборність зумовлює особливе місце Верховної Ради України як загальнонаціонального представницького органу в системі органів державної влади.

Ознаки постійного характеру діяльності та періодичності формування парламенту України полягають, з одного боку, в тому, що Верховна Рада України є постійно діючим органом державної влади, з другого – відповідно до ч. 5 ст. 76 Конституції України строк повноважень Верховної Ради України становить п'ять років, що свідчить про періодичність її формування.

Щодо легальності, то відповідно до ч. 2 ст. 6 Конституції України органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених Конституцією межах і відповідно до законів України. Отже, статус Верховної Ради України визначається розділом IV «Верховна Рада України» та іншими нормами Конституції, Законами України, а саме: «Про регламент Верховної Ради України», «Про статус народного депутата України», «Про комітети Верховної Ради України», «Про звернення громадян», «Про державну службу», «Про політичні партії в Україні», «Про джерела фінансування органів державної влади» та ін. Крім того, Верховна Рада України функціонує в режимі законності, що означає легальний характер усіх її процедур.

Легітимність як ознака Верховної Ради є показником рівня відповідності пріоритетів діяльності парламенту інтересам і потребам Українського народу, який є носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні. Відповідно до

ст. 5 Конституції України, народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Таким чином, можна сказати, що Верховна Рада України – це єдиний загальнонаціональний, постійно діючий, однопалатний, колегіальний, виборний, представницький орган законодавчої влади в Україні.

**Конституційний склад, структура та принципи діяльності Верховної Ради України.** Складовими елементами конституційно-правового статусу Верховної Ради України є її склад і структура. Верховна Рада України як орган законодавчої влади є однопалатним (монокамерним) парламентом, який складається з однієї палати.

Так, згідно зі ст. 76 Конституції України кількісний склад Верховної Ради України – 450 народних депутатів України. Конституція України визначає вимоги до народних депутатів. Зокрема, у ч. 2 ст. 76 Конституції закріплено, що народним депутатом може бути громадянин України, який на день виборів досяг 21 року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. Не може бути обраним до Верховної Ради громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята в установленому законом порядку (ч. 3 ст. 76).

Ефективність діяльності Верховної Ради України залежить не тільки від її якісного складу, а й від структури.

Структура Верховної Ради України включає два аспекти: політичний та організаційно-функціональний. Політична структура характеризується наявністю політичних утворень (інституцій). До таких належать депутатські фракції та коаліція депутатських фракцій.

Право народних депутатів об'єднуватися у фракції передбачено ст. 13 Закону України «Про статус народного депутата України», відповідно до якої порядок утворення та особливості діяльності фракцій у парламенті визначається Законом України «Про регламент Верховної Ради України» та іншими законодавчими актами, що регулюють депутатську діяльність.

Організаційно-функціональна структура має вираження у діяльності Голови Верховної Ради України, комітетів, тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій.

Повноваження комітетів Верховної Ради України визначаються Конституцією України та Законом України «Про комітети Верховної Ради України». Завдання і компетенція комітетів визначаються положеннями про відповідні комітети, що затверджуються Верховною Радою України, Регламентом Верховної Ради України. Комітети є відповідальними перед Верховною Радою України і їй підзвітними. Діяльність комітетів координує Голова Верховної Ради.

У конституційному законодавстві відображені також принципи функціонування парламенту України: законність (легітимність) діяльності парламенту, постійність і гласність роботи, колегіальність, ведення роботи державною мовою.

**Функції і повноваження Верховної Ради України.** Місце Верховної Ради в державному апараті України відображається в її функціях і компетенції. Парламент України – орган загальної компетенції, шляхом здійснення законодавчої діяльності він бере участь в реалізації всіх функцій Української держави, передбачених Конституцією України.

Функції Верховної Ради України – це основні напрями і види її діяльності, що відображають сутність, зміст та призначення Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади у державі та суспільстві, пов'язані з реалізацією компетенції, закріпленої Конституцією України та іншими конституційно-правовими актами, відповідно до її місця та ролі в механізмі Української держави для досягнення її завдань та мети.

Головними функціями Верховної Ради є: законодавча, представницька, установча, контрольна, фінансова, зовнішньополітична.

Враховуючи особливості конституційної природи Верховної Ради України, її місце в механізмі держави, зміст діяльності парламенту України не обмежується лише наведеними функціями. Класифікація функцій Верховної Ради України має багатоаспектний характер. Так, окрім зазначеної класифікації, функції Верховної Ради України можна поділяти на такі види: за об'єктами (сферами) діяльності Верховної Ради України – внутрішні (політична, економічна, соціальна, духовно-культурна) та зовнішні (зовнішньополітична, зовнішньоекономічна, функція національної безпеки та ін.); за суб'єктами Верховної Ради України – загальнопарламентські, функції народних депутатів, функції комітетів, функції тимчасових спеціальних та слідчих комісій, функції фракцій, функції коаліції депутатських фракцій (парламентської більшості), функції опозиції; за засобами діяльності Верховної Ради України – конституційна, бюджетно-фінансова, інформаційна, територіальна, програмна та інші функції; за терміном діяльності Верховної Ради України – постійні та тимчасові функції; за механізмом реалізації функцій Верховної Ради України – складні (комплексні) та прості функції.

***Парламентські процедури: законодавча, установча, процедура здійснення парламентського контролю.*** Парламентські процедури – це встановлений нормами права порядок розгляду і прийняття рішень у парламенті.

До парламентських процедур належать процедури законотворення, формування органів судової і виконавчої влади та здійснення парламентського контролю за діяльністю останніх.

Головним видом парламентських процедур є законодавча процедура.

Відповідно до Регламенту Верховної Ради України законодавча процедура включає такі стадії: внесення законопроектів; розгляд і прийняття законопроекту за процедурою трьох читань; підготовку прийнятих законів до направлення на підпис Президенту України; підписання та оприлюднення закону.

До основних парламентських процедур належить також установча, що охоплює процедури надання згоди та призначення Президентом Прем'єр-міністра, призначення суддів Конституційного Суду;

Важливою парламентською процедурою є здійснення парламентського контролю. Верховна Рада відповідно до своїх повноважень безпосередньо або через свої органи здійснює парламентський контроль за забезпеченням конституційних прав, свобод та обов'язків громадян України, додержанням законів та інших актів, виконанням загальнодержавних програм і бюджету, діяльністю органів, а також посадових осіб, яких вона обирає, призначає або затверджує.

***Конституційно-правовий статус народного депутата України і правові гарантії його діяльності. Природа депутатського мандата.*** Правовий статус народного депутата і порядок здійснення ним своїх депутатських повноважень

визначається, насамперед, Конституцією України, Законом України «Про статус народного депутата», Законом України «Про Регламент Верховної Ради України» й іншими нормативно-правовими актами.

Народний депутат України є повноважним представником українського народу – носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні – у Верховній Раді. Народ делегує владні повноваження своїм представникам, які покликані реалізувати народний суверенітет. Народне представництво є однією із визначальних рис статусу народного депутата.

Відповідно до ст. 76. Конституції України, народні депутати України обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.

Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складення присяги перед Верховною Радою України.

Після набуття депутатських повноважень народний депутат України отримує депутатське посвідчення та нагрудний знак народного депутата України.

Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Припиняються повноваження народних депутатів України одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України. Точніше, як закріплено в ч. 2 ст. 2 Закону України «Про статус народного депутата України», повноваження народного депутата припиняються з моменту відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Згідно зі ст. 81 Конституції України повноваження народного депутата України припиняються достроково у разі: складення повноважень за його особистою заявою; набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього; визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім; припинення його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України; якщо протягом двадцяти днів з дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто; невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції; його смерті.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково також у разі дострокового припинення відповідно до Конституції України повноважень Верховної Ради України – в день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Звання народного депутата України із зазначенням порядкового номера скликання Верховної Ради України зберігається за ним довічно, окрім дострокового припинення депутатських повноважень у передбачених законодавством випадках, за винятком дострокового припинення депутатських повноважень у разі смерті народного депутата.

Повноваження, які за змістом становлять визначену Конституцією та іншими законами України сукупність прав та обов'язків народного депутата, наданих йому для здійснення депутатських функцій, є центральним елементом конституційно-правового статусу парламентаріїв.

Широке коло повноважень парламентаріїв можна розділити на кілька груп: права і обов'язки народного депутата у Верховній Раді та її органах; права народного депутата України щодо здійснення ним депутатської діяльності за межами парламенту.

Ще одним важливим елементом конституційно-правового статусу народних депутатів України, своєрідним механізмом його реалізації є гарантії депутатської діяльності. Відповідно до Закону України «Про статус народного депутата України» держава гарантує народному депутату забезпечення необхідними умовами для здійснення ним депутатських повноважень.

За невиконання законних вимог народного депутата або створення перешкод у його роботі, а так само у разі відмови або ухилення посадових осіб органів державної влади, а також посадових осіб підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності і підпорядкування від своєчасного надання на вимогу народного депутата необхідної інформації та документації або подання завідомо недостовірної інформації зазначені посадові особи несуть адміністративну, кримінальну відповідальність, встановлену законом.

***Конституційний статус спеціалізованих органів парламентського контролю – Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та Рахункової палати.*** Основними нормативними актами, за якими діє Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, є ст. 55 та 101 Конституції України та Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини».

Головною метою діяльності Уповноваженого Верховної Ради з прав людини є захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами; запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню; сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі; поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина; запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Особливість статусу Уповноваженого з прав людини, визначеного в ст. 4 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», полягає в тому, що він не належить до будь-якої з гілок державної влади, а є органом «*sui generis*», особливого роду, з унікальним статусом. Реалізація його мандату в умовах сучасної України ускладнюється тим, що він не вписується у традиційну систему влади. Тому невідворотним на етапі його становлення є пошук оптимальних механізмів взаємодії з владними структурами, одночасно зі збереженням свого незалежного статусу

Процедура вибору та призначення на посаду Уповноваженого вказані у ст. 5 Закону України. Уповноважений призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою України таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Уповноваженим може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п'яти років проживає в Україні. Не може бути призначено Уповноваженим особу, яка має судимість за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена та не знята в установленому законом порядку. Уповноважений призначається строком на п'ять років, який починається з дня складення ним присяги на сесії Верховної Ради України.

Уповноважений не може мати представницького мандата, обіймати будь-які інші посади в органах державної влади, виконувати іншу оплачувану чи неоплачувану роботу в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, крім викладацької, наукової або іншої творчої діяльності. Він не може бути членом будь-якої політичної партії.

Таким чином, статус Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини відповідає основним положенням та принципам, закріпленим у чинному законодавстві. Крім того, Уповноважений діє частково незалежно від інших органів державної влади та управління, що вказує на високий рівень лібералізму та демократичності в нашій державі, визнання людини, її прав та свобод найвищою державною цінністю.

Конституція України, прийнята Верховною Радою України 28.06.1996, закріпила конституційний статус Рахункової палати як органу, що діє від імені Верховної Ради України і контролює використання коштів Державного бюджету України.

Організація і порядок діяльності Рахункової палати визначається Конституцією України, Законом України «Про Рахункову палату», регламентом Рахункової палати, а також наказами і розпорядженнями Голови Рахункової палати.

Згідно з Законом України «Про Рахункову палату», завданнями Рахункової палати є: організація і здійснення контролю за своєчасним виконанням видаткової частини Державного бюджету України, витрачанням бюджетних коштів, у тому числі коштів загальнодержавних цільових фондів, за обсягами, структурою та їх цільовим призначенням; здійснення контролю за утворенням і погашенням внутрішнього і зовнішнього боргу України, визначення ефективності та доцільності видатків державних коштів, валютних та кредитно-фінансових ресурсів; контроль за фінансуванням загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і національно-культурного розвитку, охорони довкілля; контроль за дотриманням законності надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам, міжнародним організаціям, передбачених у Державному бюджеті України та ін.

Рахункова палата відповідно до завдань виконує такі функції: здійснює контроль за виконанням законів України та прийнятих Верховною Радою України постанов, виконанням Державного бюджету України, фінансуванням загальнодержавних програм у частині, що стосується використання коштів Державного бюджету України; здійснює за дорученням Верховної Ради України

контроль за виконанням Державного бюджету України з поквартальним розподілом доходів і видатків відповідно до показників цього бюджету, в тому числі видатків на обслуговування внутрішнього і зовнішнього боргу України; витрачання коштів цільових фондів; перевіряє за дорученням комітетів Верховної Ради України використання за призначенням органами виконавчої влади коштів загальнодержавних цільових фондів та коштів позабюджетних фондів і подає за наслідками перевірки Верховній Раді України висновки щодо можливостей скорочення видатків за кожним фондом окремо та доцільності спрямування вилучених коштів на фінансування інших видатків Державного бюджету України та ін.

Рахункова палата створюється Верховною Радою України і підзвітна їй. Цей же орган призначає і її склад шляхом таємного голосування.

Висновки і пропозиції Рахункової палати спрямовані, перш за все, на усунення недоліків у бюджетному процесі, які призводять до неефективного використання бюджетних коштів.

Здійснюючи експертизу законопроектів про Державний бюджет, готуючи висновки для подання до Верховної Ради України про використання коштів Державного бюджету України, Рахункова палата безпосередньо бере участь в удосконаленні бюджетного процесу.

### **Завдання до теми**

#### **Тестові завдання**

1. Яке рішення НЕ може прийняти Верховна Рада України за наслідками розгляду законопроекту в першому читанні?

а) прийняття законопроекту за основу з дорученням головному комітету підготувати його до другого читання;

б) прийняття законопроекту в першому читанні та в цілому;

в) відхилення законопроекту;

г) повернення законопроекту суб'єкту права законодавчої ініціативи на доопрацювання або направлення його до головного комітету для підготовки на повторне перше читання.

2. Який орган здійснює організаційне, правове, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення діяльності Верховної Ради?

а) Секретаріат Верховної Ради України;

б) Комітети Верховної Ради України;

в) Апарат Верховної Ради;

г) Відомство Верховної Ради України.

3. Скільки народних депутатів входять до складу Тимчасової президії першої сесії Верховної Ради України?

а) 3.

б) 6.

в) 9.

г) 12.

4. У який строк після виявлення порушення прав і свобод людини і громадянина можуть подаватися в письмовій формі звернення Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини?

- а) протягом 90 днів;
- б) протягом шести місяців;
- в) протягом року;
- г) протягом трьох років.

5. Що означає депутатський індемнітет?

- а) Заборона будь-кого обмежувати повноваження народного депутата;
- б) Неможливість притягнення депутата до кримінальної відповідальності;
- в) Неможливість притягнення до юридичної відповідальності депутата за виступи, голосування чи висловлювання у парламенті, за винятком образи чи клепу;
- г) Створення умов для підвищення професійного рівня.

### **Практичні завдання**

1. Постановою Верховної Ради України IX скликання від 29.08.2019 № 12-IX «Про формування складу Кабінету Міністрів України» було сформовано посадовий склад Уряду України. Постановою Кабінету Міністрів України від 29.09.2019 № 849 було затверджено Програму діяльності Кабінету Міністрів України і подано її на розгляд Верховної Ради України. Постановою Верховної Ради України від 04.10.2019 № 188-IX Програму діяльності Кабінету Міністрів України було схвалено. 17.01.2020 Прем'єр-міністр України заявив Президенту України про свою відставку з правом внесення цього питання на розгляд Верховною Радою України. За результатами зустрічі Президента України з Прем'єр-міністром України, що відбулася 17.01.2020, питання про відставку Прем'єр-міністра України було знято з порядку денного. Натомість Президент України поставив перед Кабінетом Міністрів України низку невідкладних завдань.

Після аналізу вище наведеної інформації змодельуйте ситуацію, за якої Президент України за результатами зустрічі ініціював би розгляд Верховною Радою України питання про відставку Прем'єр-міністра України. Які юридично значущі наслідки мали б такі дії Президента України? Аргументуйте свою відповідь посиланнями на приписи Конституції та законів України.

2. Сто шістдесят народних депутатів України виступили з ініціативою щодо розгляду у Верховній Раді України питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняття відповідної резолюції недовіри. Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України було аргументовано тим, що деякі урядовці є зареєстрованими кандидатами у народні депутати України на чергових виборах народних депутатів, які повинні відбутися за п'ятдесят календарних днів, та використовують свої службові повноваження під час проведення передвиборної агітації.

Питання про відповідальність Уряду України було включене до порядку денного чергової сесії Верховної Ради України без голосування. Після отримання

комітетами Верховної Ради України відповідей на поставлені Кабінету Міністрів України запитання, останні розглянули питання про відповідальність Кабінету Міністрів України на своїх засіданнях. Після закінчення обговорення, передбаченого Регламентом Верховної Ради України, більшістю від свого конституційного складу Верховна Рада України прийняла резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України.

Проаналізуйте наведену вище інформацію та визначте, чи було дотримано процедуру прийняття резолюції недовіри Кабінетові Міністрів України.

3. Міністр закордонних справ України Василенко І.П. відмовився скріпити своїм підписом Указ Президента України, виданий в межах повноважень, передбачених п. 18 ч. 1 ст. 106 Конституції України. Свою відмову Василенко І.П. мотивував своєю принциповою незгодою із прийнятим на засіданні Ради національної безпеки та оборони рішенням.

Президент України подав на розгляд Верховної Ради України подання про звільнення Василенка І.П. з посади члена Міністра закордонних справ України.

Верховна Рада України розглянула подання Президента України та прийняла рішення про звільнення Василенка І.П. з посади члена Міністра закордонних справ України.

Проаналізуйте наведену вище інформацію та визначте, чи відповідають дії Міністра закордонних справ України Василенка І.П., Президента України та Верховної Ради України вимогам чинного законодавства.

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Законодавча влада в системі поділу влади.
2. Порядок обрання парламенту України.
3. Функції та основні форми роботи Верховної Ради України.
4. Гарантії діяльності народних депутатів України.
5. Особливості конституційно-правового статусу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

## Тема 16. Президент України

**Мета вивчення:** засвоєння здобувачами вищої освіти знань щодо визначення місця та ролі глави Української держави в системі органів державної влади, порядку набуття та припинення повноважень Президентом України, конституційно закріплених повноважень Президента України, змістовної характеристики та юридичної сили актів Президента України, правового статусу Ради національної безпеки і оборони України та допоміжних, консультативних та інших органів при Президентові України.

### Питання

1. Роль та місце Президента України в системі органів державної влади.
2. Порядок вступу на пост Президента України. Підстави та порядок припинення повноважень Президента України.
3. Повноваження Президента України. Акти Президента України.
4. Конституційний статус Ради національної безпеки і оборони України.
5. Офіс Президента України. Загальна характеристика інших допоміжних структур при Президентові України.

### Теоретичний мінімум

#### *Роль та місце Президента України в системі органів державної влади.*

Главою держави в країнах з республіканською формою правління є *президент* (лат. *praesidens*, род. відм. *praesidentis* – той, що сидить попереду, на чолі).

Рішення про запровадження посади Президента в Україні з'явилося 25.06.1991 з ухваленням Постанови «Про вибори Президента Української РСР», яка визнавала «за доцільне заснувати пост Президента Української РСР до прийняття нової Конституції РСР». Перші в історії незалежної України всенародні вибори Президента України, що відбулися 01.12.1991, стали подією, з якої, власне, й почала відлік історія сучасного інституту президентства в Україні. Відтоді він пройшов за назвою і статусом кілька етапів, що, у свою чергу, тісно пов'язані із трансформацією форми державного правління. Спочатку Президент України був «найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади», потім – «главою держави і главою державної виконавчої влади», далі – «главою держави і главою виконавчої влади України», і нині, за чинною Конституцією України, Президент є «главою держави».

Форма правління держави визначає роль та місце президента в системі органів державної влади. Закріплення на конституційному рівні посади Президента України свідчить про врахування Україною міжнародного досвіду функціонування посади президента як одноособової глави держави з республіканською формою правління.

Сучасна українська модель інституту президентства закріплена в конституційних положеннях, що містяться в Розділі V «Президент України». Конституція України у ст. 102 визначає Президента України главою держави, що виступає від її імені; гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина. Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

Конституція України вивела Президента України за межі класичної тріади гілок влади, встановивши для нього особливе, самостійне місце в державному механізмі. Президент України є, насамперед, главою Української держави, він уособлює державу в цілому, а не якусь окрему гілку чи окремий орган держави. Роль Президента України в системі розподілу влади визначається тим, що він наділений повноваженнями, що дають змогу впливати на законодавчу, виконавчу та судову гілки влади та здійснювати погоджувальні функції стосовно їхньої діяльності. Саме так він уособлює та забезпечує єдність державної влади та злагоджене функціонування її гілок.

Відповідно до чинного законодавства України главою держави є президент, наділений властивим лише йому конституційно-правовим статусом представляти державу в цілому, впливати на органи законодавчої (підписує закони, скликає та розпускає парламент), виконавчої (подає кандидатури на призначення Прем'єр-міністра, надає доручення Кабінету Міністрів та зупиняє дію його актів) та судової (видає акти про помилування та призначає суддів) влади й забезпечувати узгоджену взаємодію між ними.

***Порядок вступу на пост Президента України. Підстави та порядок припинення повноважень Президента України.*** В Україні, як і в інших країнах зі змішаною формою республіканського правління, президент є представницьким органом, мандат якого формується через проведення всенародних виборів.

Засади виборів Президента України визначено Конституцією України та Виборчим кодексом від 19.12.2019.

Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років (ч. 1 ст. 103 Конституції України). Українське законодавство встановлює такі кваліфікаційні вимоги до претендента в кандидати на пост Президента України: 1) бути громадянином України; 2) досягти 35-річного віку; 3) мати право голосу; 4) проживати в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років; 5) володіти державною мовою. Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку (ч. 4 ст. 103 Конституції України). Указане конституційне положення характеризує представницьку природу статусу Президента України.

Вибори Президента України призначаються Верховною Радою України шляхом прийняття відповідної постанови. Згідно зі ст. 103 Конституції, чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України, вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення його повноважень. Президентські вибори проводяться за мажоритарною системою абсолютної більшості.

Інавгурація – урочиста церемонія вступу на пост глави держави. З моменту складання присяги на урочистому засіданні Верховної Ради України новообраний Президент України офіційно приступає до виконання своїх повноважень саме як глава держави (ч.1 ст. 104 Конституції України). *Присяга* – це свого роду обіцянка

народові України, яка містить певні моральні, політичні та юридичні вимоги до Президента України. Насамперед, це дотримання Конституції і законів України, оборона її суверенітету, незалежності, захист прав і свобод громадян, турбота про добробут Українського народу і благо Вітчизни.

Присяга проголошується новообраним Президентом України на урочистому засіданні Верховної Ради України у випадку чергових виборів протягом тридцяти днів з дня офіційного оголошення результатів виборів, а у випадку позачергових виборів – у п'ятиденний строк.

Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень. Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпічменту.

Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України. Відповідно до ст. 108 Конституції України повноваження Президента України припиняються достроково у разі: 1) відставки; 2) неспроможності виконувати свої повноваження за станом здоров'я; 3) усунення з поста в порядку імпічменту; 4) смерті.

Відставка Президента України – це його особиста, добровільна відмова від займаної посади. Вона набуває чинності з моменту оголошення ним особисто заяви про це на засіданні Верховної Ради України. У разі відставки Президента України, як і у разі смерті, повноваження Президента України припиняються з моменту настання цих юридичних фактів.

Неможливість виконання главою держави своїх повноважень за станом здоров'я також має встановлюватися на засіданні Верховної Ради України в умовах гласності і відкритості. Цей факт має підтверджуватись рішенням Верховної Ради України, прийнятим більшістю від її конституційного складу. Підставою для прийняття такого рішення Верховною Радою є письмове подання Верховного Суду за зверненням Верховної Ради і медичний висновок (ст. 110 Конституції України).

Дострокове усунення глави держави із займаної посади в порядку імпічменту варто розглядати як спосіб притягнення Президента України до конституційної відповідальності. Імпічмент є позасудовим конституційним процесом, за змістом якого Верховна Рада України у разі вчинення державної зради або іншого злочину Президентом України може достроково припинити його повноваження, усунувши з поста.

Відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 10.12.2003 (справа щодо недоторканності та імпічменту Президента України) конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту здійснюється без порушення проти нього кримінальної справи.

В Україні процедура імпічменту регулюється ст. 111 Конституцією України та Законом України «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)» від 10.09.2019.

Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту порушується *більшістю від конституційного складу Верховної Ради України*. Після цього протягом тридцяти днів з дня ініціювання імпічменту з метою

проведення відповідного розслідування Верховна Рада створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої залучаються народні депутати України з урахуванням принципу пропорційного представництва депутатських фракцій (депутатських груп), спеціальний прокурор і спеціальні слідчі, які з'ясовують обставини справи. Висновки і пропозиції цієї комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України, яка за наявності підстав приймає рішення *не менш як двома третинами від її конституційного складу* про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України *не менш як трьома четвертими* від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України й отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

Постанова Верховної Ради України про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту набирає чинності з моменту оголошення головуючим на пленарному засіданні Верховної Ради України про її прийняття.

#### ***Повноваження Президента України. Акти Президента України.***

Виступаючи в ролі глави держави, Президент України з метою забезпечення реалізації своїх функцій здійснює досить широке коло повноважень, які зазначені у ст. 106 Конституції України. Повноваження Президента України можна поділити на декілька груп, серед яких, насамперед, слід виокремити такі:

*У сфері представницьких повноважень* Президент України здійснює загальне представництво держави як у межах держави, так і в зовнішньополітичних відносинах, зокрема він звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України.

*У сфері установчих повноважень* Президент України призначає всеукраїнський референдум щодо змін до I, III, XIII розділів Конституції України та проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою; призначає позачергові вибори до Верховної Ради України; утворює суди у визначеному законом порядку.

*У сфері номінаційних повноважень* Президент України вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України; вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України та Міністра закордонних справ України; призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора; призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України; призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення; вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України; призначає на посади третину складу Конституційного Суду України; призначає двох членів до Вищої ради правосуддя; призначає на посаду судді за поданням Вищої ради правосуддя; призначає на посаду та звільняє з посади за поданням Кабінету Міністрів України голів місцевих

державних адміністрацій; призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України.

*У сфері нормотворчих повноважень* Президент України видає укази та розпорядження на основі та на виконання Конституції України і законів України; має право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України; має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України); підписує закони, прийняті Верховною Радою України.

*У сфері контрольних повноважень* Президент України скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим та рішення голів місцевих державних адміністрацій; зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України та нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки; достроково припиняє повноваження Верховної Ради України.

*У сфері зовнішньополітичних повноважень* Президент України веде переговори та укладає міжнародні договори України; представляє державу в міжнародних відносинах; приймає рішення про визнання іноземних держав; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав.

*У сфері національної безпеки і оборони України* Президент України є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; очолює Раду національної безпеки і оборони України; вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України; приймає рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; приймає рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану; присвоює вищі військові звання та інші вищі спеціальні звання і класні чини.

*У сфері особистого статусу людини і громадянина* Президент України має право здійснювати помилування, вирішувати питання громадянства, надавати притулок, нагороджувати державними нагородами та президентськими відзнаками.

Повноваження Президента мають виключний характер. Конституція України забороняє йому передавати свої повноваження іншим особам або органам – ці повноваження визначаються виключно Основним Законом (ч. 2 ст. 106). На цю обставину вказував Конституційний Суд у своєму рішенні від 10.04.2003: «Повноваження Президента вичерпно визначені Конституцією України, а це унеможлиблює прийняття законів, які встановлювали б інші його повноваження (права та обов'язки)».

У межах своїх повноважень Президент України приймає акти – *укази і розпорядження*, які є обов'язковими для виконання на всій території України. Вони мають підзаконний характер, оскільки відповідно до ч. 3 ст. 106 Конституції України, видаються «на основі та на виконання Конституції і законів України», тобто спрямовані на деталізацію положень Конституції та законів України.

Указ – це правовий акт глави держави, який видається з найважливіших питань, віднесених до його компетенції. Укази можуть бути як *нормативними* – такими, що встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки і розраховані на довгострокову дію, так і *ненормативними* (правозастосовними), що стосуються

конкретних відносин чи осіб і мають одноразовий характер (нагородження державними нагородами, призначення на посаду).

Конституція України визначає п'ять видів правовідносин, які можуть бути врегульовані винятково указами – це рішення Президента України стосовно: а) введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях (п. 31 ч. 1 ст. 85); б) введення надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях (п. 31 ч. 1 ст. 85); в) введення загальної або часткової мобілізації (п. 31 ч. 1 ст. 85); г) оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації (п. 31 ч. 1 ст. 85); г) введення в дію рішень Ради національної безпеки та оборони України (ч. 7 ст. 107).

Указами Президента України оформляються також інші рішення, видані на основі та на виконання Конституції і законів України, якщо хоча б одне з положень рішення розраховано на постійну або багаторазову дію (має нормативний характер).

*Розпорядження* – це індивідуальні акти організаційного характеру, які видаються главою держави. Форму розпоряджень мають, наприклад, рішення з оперативних, організаційних і кадрових питань, а також з питань призначення на посади та звільнення з посад помічників, референтів Президента України; надання повноважень на підписання міжнародних договорів України; рішення про проведення заходів за сприяння Президента України.

Укази і розпорядження Президента України не пізніше як у 15-денний строк після їх прийняття у встановленому порядку і підписання підлягають оприлюдненню державною мовою в офіційних друкованих виданнях.

Відповідно до Указу Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» від 10.06.1997, такими офіційними друкованими виданнями є «Офіційний вісник України», «Урядовий кур'єр» та «Офіційний вісник Президента України».

Нормативні акти Президента набирають чинності через 10 днів з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні.

Значна частина актів Президента України підлягає контрасигнуванню. Суть «контрасигнування» (*лат. contrasignatura – міністерський підпис*) полягає в тому, що певні акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених п. п. 5, 18, 21 ст. 106 Конституції України (зокрема, призначення та звільнення глав дипломатичних представництв України; прийняття вірчих і відкличних грамот; очолювання РНБО; прийняття рішення про введення надзвичайного стану), повинні бути скріплені підписом *глави уряду*, а за необхідності – відповідного *міністра*, відповідального за акт та його виконання.

**Конституційний статус Ради національної безпеки і оборони України.** Президент України здійснює контроль за сектором безпеки і оборони як безпосередньо, так і через очолюваний ним координаційний орган – Раду національної безпеки і оборони України.

Рада національної безпеки і оборони України – це конституційний орган при Президентові України зі спеціальною компетенцією, який покликаний координувати та контролювати діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

За ст. 107 Конституції України Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України. Він формує персональний склад Ради національної безпеки і оборони України. До її складу за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України. Членами Ради національної безпеки і оборони України можуть бути керівники інших центральних органів виконавчої влади, а також інші особи, яких формує Президент України, видаючи відповідні укази.

Правові засади організації та діяльності Ради національної безпеки і оборони України, її склад, структуру, функції та компетенцію визначено Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України».

*Функціями* Ради національної безпеки і оборони України є:

- 1) внесення пропозицій Президентові України щодо реалізації засад внутрішньої і зовнішньої політики у сфері національної безпеки і оборони;
- 2) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони у мирний час;
- 3) координація та здійснення контролю за діяльністю органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони в умовах воєнного або надзвичайного стану та при виникненні кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці України.

Основною організаційною формою діяльності Ради національної безпеки і оборони України є її засідання, на яких члени голосують особисто. Рішення Ради національної безпеки і оборони України приймаються не менш як двома третинами голосів її членів. Делегування ними обов'язку бути присутніми на засіданні Ради національної безпеки і оборони України іншим особам не допускається. Рішення Ради національної безпеки і оборони України, введені в дію указами Президента України, є обов'язковими до виконання органами виконавчої влади.

***Офіс Президента України. Загальна характеристика інших допоміжних структур при Президентові України.*** Реалізацію конституційних повноважень Президента України забезпечує його Офіс, який виконує організаційно-правову, інформаційну, консультативну, експертно-аналітичну діяльність.

Офіс Президента України посідає центральне місце серед допоміжних органів глави держави та забезпечує і координує діяльність інших складових цієї системи. Діяльність же всіх інших допоміжних органів Президента України, відмінних за своїм статусом і функціями, як правило, має спеціалізований і вузько направлений характер.

20.06.2019 Указом новообраного Президента України утворено Офіс Президента України, в рамках реорганізації Адміністрації Президента України. Офіс Президента України очолює Керівник Офісу Президента України, який призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України в установленому порядку.

Правовий статус Офісу Президента України визначається Положенням про Офіс Президента України, затвердженим Указом Президента України від 25.06.2019. Згідно з цим Положенням Офіс здійснює експертний аналіз політичних, економічних, соціальних, гуманітарних та інших процесів, що відбуваються в Україні і світі, та готує за його результатами для подання на

розгляд Президентом України пропозиції з питань формування та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики держави; здійснює в установленому порядку експертизу прийнятих Верховною Радою України законів, що надійшли на підпис Президентом України, готує пропозиції щодо підписання законів або застосування щодо них права вето; забезпечує контроль за виконанням указів, розпоряджень Президента України тощо.

Допоміжні органи при Президентом України, крім Ради національної безпеки і оборони України та представництва Президента України в АРК, створюються на підставі окремих положень, які затверджує Президент України.

Допоміжними органами Президента України є Комісія з питань правової реформи, Координаційна рада сприяння розвитку громадянського суспільства, Рада з питань національної єдності, Міжнародна дорадча рада, Комісія з питань координації євроатлантичної інтеграції України тощо.

Важливою складовою і умовою професіоналізму глави держави є також його наукове забезпечення, яке здійснюють Національний інститут стратегічних досліджень, Національна академія державного управління при Президентом України та ін.

### **Завдання до теми**

#### **Тестові завдання**

1. Через яке повноваження реалізується право законодавчої ініціативи Президента?
  - а) Звернення до Конституційного Суду з питанням про відповідність певного закону України Конституції України;
  - б) Процедуру промульгації законів України;
  - в) Внесення законопроектів на розгляд Верховної Ради України;
  - г) Накладення вето щодо прийнятого Верховною Радою України закону України.
  
2. Яку особу Президент України призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України?
  - а) Генерального прокурора;
  - б) Прем'єр-міністра України;
  - в) Голову Антимонопольного комітету України;
  - г) Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України.
  
3. Якою кількістю голосів Верховна Рада України приймає рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту?
  - а) не менш як половиною від конституційного складу Верховної Ради України;
  - б) більшістю від конституційного складу Верховної Ради України;
  - в) не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України;
  - г) не менш як трьома четвертими від конституційного складу Верховної Ради України.

4. Які повноваження здійснює Рада національної безпеки і оборони України щодо органів державної влади?

а) Визначає діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони;

б) Забезпечує діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони;

в) Координує діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони;

г) Організовує діяльність органів державної влади у сфері національної безпеки і оборони.

5. Які акти оформляються розпорядженнями Президента України?

а) Зупинення дії акта Кабінету Міністрів України;

б) Проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою;

в) Прийняття до громадянства України;

г) Призначення представників від України для участі в роботі міжнародних форумів.

### **Практичні завдання**

1. Проаналізуйте у системному зв'язку положення ч. 4 ст. 106 Конституції України та положення ч. 3 ст. 25 Закону України від 27.02.2014 № 794-VII «Про Кабінет Міністрів України» (зі змінами). За результатами – надайте аргументовану відповідь щодо відповідності нормативно визначеної процедури контрасигнації системі стримувань та противаг, зумовленій принципом розподілу влади.

При цьому аргументовано зазначте, чи може Прем'єр-міністр України та (або) міністр, відповідальний за акт Президента України, виданий Президентом України в межах повноважень, передбачених п. 21 ч. 1 ст. 106 Конституції України, та за виконання такого акта, відмовитися від його скріплення своїм підписом.

2. Проаналізуйте положення Указу Президента України від 08.11.2019 №837/2019 «Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави» з погляду відповідності положенням ч. 2 ст. 6, ч. 2 ст. 19, ст. 102, ст. 106, ст. 113 Конституції України.

За результатами проведеного аналізу наведіть власну позицію щодо конституційності надання главою держави доручень Кабінету Міністрів України щодо здійснення конкретних заходів у певних сферах державного управління.

3. Проаналізуйте положення законопроекту про внесення змін до статті 106 Конституції України (щодо закріплення повноважень Президента України утворювати незалежні регуляторні органи, Національне антикорупційне бюро України, призначати на посади та звільняти з посад Директора Національного антикорупційного бюро України і Директора Державного бюро розслідувань)

(реєстр. № 1014) та мотивувальну частину Висновку Конституційного Суду України від 16.12.2019 № 7-в/2019.

За результатами проведеного аналізу наведіть власну позицію щодо ймовірного впливу повноважень Президента України утворювати незалежні регуляторні органи на закріплену Конституцією України систему «стримувань та противаг».

**Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Етапи становлення інституту президентства в Україні.
2. Взаємодія Президента із законодавчою, виконавчою та судовою владою.
3. Повноваження Президента України у сфері національної безпеки і оборони України.
4. Підстави усунення Президента з посади в порядку імпичменту.

## Тема 17. Виконавча влада в Україні

**Мета вивчення:** ознайомлення із підходами до визначення виконавчої влади у науці конституційного права; набуття студентами знань щодо поняття, сутності, змісту та основних рис виконавчої влади; розкриття сутності та основних елементів конституційно-правового статусу органів виконавчої влади; визначення системи органів виконавчої влади; виявлення основних проблем під час закріплення правового статусу органів виконавчої влади; з'ясування особливостей здійснення виконавчої влади окремими державними органами, а також проблем реалізації повноважень органами виконавчої влади на сучасному етапі розвитку держави.

### Питання

1. Поняття виконавчої влади та її місце в механізмі державної влади.
2. Система органів виконавчої влади в Україні.
3. Порядок формування, склад і компетенція Кабінету Міністрів України.
4. Організація і порядок діяльності Кабінету Міністрів України. Акти Кабінету Міністрів України.
5. Конституційний статус і система центральних органів державної виконавчої влади.
6. Конституційний статус і система місцевих органів державної виконавчої влади.

### Теоретичний мінімум

**Поняття виконавчої влади та її місце в механізмі державної влади.** За теорією розподілу державної влади виконавча влада є однією із самостійних її гілок, яка містить сукупність повноважень щодо управління державними справами (включаючи нормотворчість, зовнішні відносини, державний контроль), а також систему державних органів, що здійснюють ці повноваження.

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Конституції України, державна влада здійснюється на засадах поділу її на законодавчу, виконавчу і судову. Місце виконавчої влади в системі єдиної державної влади визначається, перш за все, метою діяльності виконавчої влади — забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина. У своїй діяльності органи виконавчої влади підпорядковані встановленому ст. 3 Конституції положенню про найвищу соціальну цінність людини, тому права і свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності органів виконавчої влади, які відповідають перед людиною за свою діяльність. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є однією з функцій цих органів.

Роль виконавчої влади у системі публічного врядування визначається, насамперед, компетенцією її органів та функціональними зв'язками з іншими гілками державної влади та місцевим самоврядуванням. Взаємодія між законодавчою і виконавчою владою відбувається у процесі реалізації двох складових — рішення і виконання: представницька влада приймає законодавчі акти, але не розробляє механізми їх реалізації, органи виконавчої влади здійснюють заходи щодо виконання закону та визначення механізму його реалізації.

Сутність виконавчої влади полягає у забезпеченні реалізації та виконання (звідси — «виконавча») законів, в управлінні функціонуванням державного механізму, в державному регулюванні ринку, у задоволенні життєвих потреб населення. Для виконання цих завдань виконавча влада має у своєму розпорядженні відповідні фінанси (бюджет, що затверджується парламентом), матеріальні ресурси (транспорт, зв'язок, підприємства тощо), кадрові ресурси (державні службовці), воєнізовані підрозділи тощо.

Зміст виконавчої влади України впливає з таких її ознак: 1) ієрархічність системи органів: Кабінет Міністрів України (вищий орган виконавчої влади); міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; місцеві державні адміністрації (місцеві органи виконавчої влади); 2) виконавчо-розпорядчий характер діяльності: окрім виконання (здійснення та реалізації) законів, виконавча влада приймає підзаконні нормативні акти загальнообов'язкового характеру, спрямовані на врегулювання суспільних відносин; 3) підзаконність виконавчо-розпорядчої діяльності: виконавча влада може діяти лише у межах, визначених Конституцією та законодавством України; 4) підконтрольність та підзвітність представницьким органам державної влади.

Правовий статус органів виконавчої влади закріплений Конституцією України, Конституцією Автономної Республіки Крим, Законами України «Про Кабінет Міністрів України», «Про центральні органи виконавчої влади», «Про місцеві державні адміністрації», «Про столицю України — місто-герой Київ», підзаконними актами.

Органи виконавчої влади — самостійний вид органів державної влади, які за конституційним принципом поділу державної влади мають своїм головним призначенням забезпечення функціонування однієї з гілок державної влади - виконавчої.

Орган виконавчої влади — це порівняно самостійна, організаційно та структурно відокремлена частина державного механізму, утворена відповідно до Конституції та законів України, наділена державно-владними повноваженнями, а також правовими та матеріальними ресурсами, необхідними для здійснення завдань і функцій держави. Будучи невід'ємною складовою частиною державного механізму в цілому, кожен орган виконавчої влади має лише йому притаманне функціональне призначення, яке зумовлюється його функціями та повноваженнями.

Основоположні засади правового статусу органів виконавчої влади, порядку їх формування та компетенції визначаються Конституцією України. На основі та відповідно до Конституції України приймаються закони, які більш детально визначають порядок формування, форми діяльності та повноваження органів виконавчої влади.

Складовими елементами конституційного статусу органів виконавчої влади є: а) конституційні принципи формування, організації та діяльності (народний суверенітет, державний суверенітет, поділ державної влади, законність тощо); б) організаційна структура; в) компетенція, тобто коло питань, що належать до предмета відання конкретного органу та повноваження щодо їх реалізації; г) форми і методи діяльності.

Суттєвою ознакою органів виконавчої влади є те, що лише їх наділено державно-владними повноваженнями, які забезпечують належне виконання ними

функцій та завдань української держави. Органи виконавчої влади здійснюють свої функції від імені держави, в чітко визначених Конституцією та законами межах і у виключно закріплених за ними формах діяльності. Органи виконавчої влади мають законодавчо визначену організаційну структуру. За ними закріплено право видавати нормативно-правові акти загальнообов'язкового характеру. Реалізація органами виконавчої влади державно-владних повноважень забезпечується як відповідними матеріальними та фінансовими ресурсами, так і застосуванням державного примусу, що і відрізняє органи виконавчої влади від будь-яких інших державних та недержавних інституцій.

**Система органів виконавчої влади в Україні.** Конституцією України систему органів виконавчої влади розмежовано на три організаційно-правові ланки:

а) вищий рівень. Система органів виконавчої влади, відповідно до Конституції України, очолюється Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ), який є органом виконавчої влади універсального характеру, керівний вплив якого поширюється на всю територію держави та охоплює абсолютно всі сфери життєдіяльності держави та суспільства;

б) центральний рівень. Його становлять міністерства та інші центральні органи виконавчої влади (далі – ЦОВВ), оскільки їхня компетенція є загальнодержавною і поширюється на всю територію України і саме ці органи влади покликані представляти інтереси всієї держави, а не окремих її регіонів. Водночас виникає питання щодо співвідношення ЦОВВ та КМУ, компетенція якого є також загальнодержавною. Розмежування полягає в тому, що уряд є органом загальної компетенції, відповідальним за реалізацію державної політики, а ЦОВВ мають компетенцію в конкретних (спеціальних) сферах державної політики;

в) місцевий рівень. На третьому рівні системи органів виконавчої влади діють місцеві державні адміністрації (обласні, районні, Київська та Севастопольська міські), Рада міністрів АР Крим та місцеві органи, які перебувають у безпосередньому підпорядкуванні центральним органам виконавчої влади.

**Порядок формування, склад і компетенція Кабінету Міністрів України.** Кабінет Міністрів України (уряд України) є вищим органом у системі органів виконавчої влади, що здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства, інші ЦОВВ, Раду міністрів Автономної Республіки Крим та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів.

Уряд України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України.

До основних завдань Кабінету Міністрів України, зокрема, належать: забезпечення державного суверенітету та економічної самостійності України, здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Конституції та законів України, актів Президента України; вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного і гармонійного розвитку особистості; забезпечення проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, у тому числі амортизаційної, податкової,

структурно-галузевої політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; здійснення заходів щодо забезпечення обороноздатності та національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; спрямування та координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади, здійснення контролю за їх діяльністю.

Кабінет Міністрів України є колегіальним органом, приймає рішення після обговорення питань на його засіданнях.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри та міністри України (ст. 113 Конституції України).

Прем'єр-міністр України призначається на посаду Верховною Радою України за поданням Президента України. Подання про призначення Верховною Радою України на посаду Прем'єр-міністра України Президент України вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до ст. 83 Конституції України, або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради України, в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після надходження такої пропозиції.

Члени Кабінету Міністрів України, крім Прем'єр-міністра України, міністра оборони України і міністра закордонних справ України, призначаються на посаду Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

Формуючи новий склад Кабінету Міністрів України, новопризначений Прем'єр-міністр України вносить до Верховної Ради України подання про призначення членів Кабінету Міністрів України. Верховна Рада України розглядає подання та призначає на посаду членів Кабінету Міністрів України шляхом прийняття відповідної постанови. Рішення щодо призначення членів Кабінету Міністрів України може прийматися як списком, так і щодо окремих посад. Особа, призначена на посаду члена Кабінету Міністрів України, у день свого призначення перед вступом на посаду складає на пленарному засіданні Верховної Ради України присягу.

Посади членів Кабінету Міністрів України належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство. Членами Кабінету Міністрів України можуть бути громадяни України, які мають право голосу, вищу освіту та володіють державною мовою.

Програма діяльності Кабінету Міністрів України базується на узгоджених політичних позиціях та програмних завданнях коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Програма діяльності Кабінету Міністрів України подається до Верховної Ради України новопризначеним Прем'єр-міністром України разом із поданням про посадовий та персональний склад Кабінету Міністрів України.

Програма діяльності Кабінету Міністрів України розглядається Верховною Радою України невідкладно після складення присяги членами новосформованого Кабінету Міністрів України та набуття ним повноважень. Програма діяльності Кабінету Міністрів України вважається схваленою, якщо за неї проголосувала більшість від конституційного складу Верховної Ради України.

Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції України належить право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України. Кабінет Міністрів України вносить проекти законів на розгляд Верховної Ради України відповідно до вимог Регламенту Верховної Ради України.

Відставка Кабінету Міністрів України настає внаслідок: 1) прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України; 2) відставки Прем'єр-міністра України; 3) смерті Прем'єр-міністра України.

Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як третини від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України.

Прем'єр-міністр України має право заявити Верховній Раді України про свою відставку. Верховна Рада України розглядає питання про відставку Прем'єр-міністра України не пізніше ніж на десятий день після надходження заяви про відставку, якщо вона надійшла під час чергової сесії Верховної Ради України, і не пізніше першого пленарного тижня наступної чергової сесії, якщо така заява надійшла у міжсесійний період.

Прем'єр-міністр України звільняється з посади з дня прийняття рішення про його відставку на пленарному засіданні Верховної Ради України. Прийняття Верховною Радою України рішення про відставку Прем'єр-міністра України має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України.

Повноваження Прем'єр-міністра України у разі його смерті припиняються з дня смерті, засвідченої свідоцтвом про смерть. Припинення повноважень Прем'єр-міністра України у разі його смерті має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраною Верховною Радою України або перебуває у відставці, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України.

У разі смерті Прем'єр-міністра України повноваження Прем'єр-міністра України на період до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України виконує перший віце-прем'єр-міністр України.

Прем'єр-міністр України звільняється з посади з дня прийняття його відставки Верховною Радою України. Член Кабінету Міністрів України (крім Прем'єр-міністра України) може бути звільнений з посади Верховною Радою України: 1) шляхом прийняття відставки члена Кабінету Міністрів України за поданою ним заявою про відставку; 2) за поданням Прем'єр-міністра України (стосовно Міністра закордонних справ України та Міністра оборони України таке подання вноситься за згодою Президента України), у тому числі у разі наявності заборгованості зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за дванадцять місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання; 3) за поданням Президента України - Міністра закордонних справ України та Міністра оборони України, у тому числі у разі наявності заборгованості зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за дванадцять місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання; 4) за власною ініціативою.

Рішення Верховної Ради України про звільнення з посади члена Кабінету Міністрів України приймається у формі постанови Верховної Ради України. Член Кабінету Міністрів України звільняється з посади з дня прийняття відповідного рішення Верховною Радою України.

Після внесених у 2014 р. змін до Конституції залишився неподоланим дуалізм виконавчої влади, коли певна частина членів Уряду та деякі органи виконавчої влади у своїй діяльності орієнтуються на Президента, тобто на посадову особу, що здійснила відповідне призначення. Такий «подвійний центр» виконавчої влади обумовлює підвищення небезпеки конституційних конфліктів у державно-правовій сфері.

**Організація і порядок діяльності Кабінету Міністрів України. Акти Кабінету Міністрів України.** Організаційною формою роботи Кабінету Міністрів України є його засідання, які скликаються Прем'єр-міністром України. Засідання Кабінету Міністрів України вважається повноважним, якщо на ньому присутні більше ніж половина посадового складу Кабінету Міністрів України. Рішення Кабінету Міністрів приймаються шляхом голосування більшістю голосів посадового складу Кабінету Міністрів. У разі рівного розподілу голосів вирішальним є голос Прем'єр-міністра.

Кабінет Міністрів України на основі та на виконання Конституції та законів України, актів Президента України видає обов'язкові для виконання акти — постанови і розпорядження. Акти Кабінету Міністрів України нормативного характеру видаються у формі постанов Кабінету Міністрів України. Акти Кабінету Міністрів України з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань видаються у формі розпоряджень Кабінету Міністрів України.

Постанови Кабінету Міністрів України, крім постанов, що містять інформацію з обмеженим доступом, набувають чинності з дня їх офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самими постановами, але не раніше дня їх опублікування.

Розпорядження Кабінету Міністрів України набувають чинності з моменту їх прийняття, якщо цими розпорядженнями не встановлено пізніший термін набрання ними чинності.

**Конституційний статус і система центральних органів державної виконавчої влади.** Правовий статус ЦОВВ регламентується Конституцією України та Законом України «Про центральні органи виконавчої влади» від 17.03.2011.

ЦОВВ - це орган виконавчої влади, який бере участь у формуванні і забезпеченні проведення державної політики у відповідних сферах суспільного та державного життя; підзвітний, підконтрольний і відповідальний перед Кабінетом Міністрів України; здійснює свої повноваження безпосередньо та через підпорядковані йому територіальні органи.

Система ЦОВВ відповідно до норм Конституції України визначається Кабінетом Міністрів України, який утворює, реорганізовує та ліквідує міністерства та інші ЦОВВ, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади (п. 9<sup>1</sup> ч. 1 ст. 116 Конституції України).

Визначаючи статус ЦОВВ, слід враховувати теоретико-методологічні позиції про те, що компетенція ЦОВВ є загальнодержавною, тобто поширюється на всю територію України. Ці органи у своїй діяльності покликані представляти інтереси

всієї держави, а не окремих її регіонів. Водночас уряд є органом загальної компетенції, відповідальним за реалізацію державної політики в усіх сферах державної політики, а ЦОВВ мають компетенцію у конкретних (спеціальних) сферах державної політики (В. Л. Федоренко).

Для характеристики правового статусу ЦОВВ слід виходити з норм Конституції України та Закону України «Про Кабінет Міністрів України», які визначають порядок взаємодії ЦОВВ з вищим органом виконавчої влади — Кабінетом Міністрів України.

Кабінет Міністрів України як вищий в системі орган виконавчої влади спрямовує і координує роботу міністерств та інших ЦОВВ, які забезпечують проведення державної політики у відповідних сферах суспільного і державного життя, виконання Конституції та законів України, актів Президента України, додержання прав і свобод людини та громадянина. Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади підзвітні та підконтрольні Кабінету Міністрів України (ст. 21 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»).

Конституція України не дає чіткої відповіді стосовно видового складу ЦОВВ, використовуючи у кількох випадках загальну формулу «міністерства та інші центральні органи виконавчої влади» (п. 9<sup>1</sup> ч. 1 ст. 116, ст. Конституції України).

Водночас Конституція України досить чітко вирізняє із системи ЦОВВ міністерства, між якими розподіляється вся сфера урядової політики.

Підставою для такого виокремлення є вищий статус міністерства порівняно з іншими центральними органами виконавчої влади, оскільки міністерство є логічним «продовженням уряду» та основним центром вироблення державної політики у певному секторі державного управління.

Міністерства та інші ЦОВВ є юридичними особами публічного права. Цього статусу вони набувають з дати внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців запису про їх державну реєстрацію як юридичної особи. Міністерства, інші ЦОВВ припиняються як юридичні особи з дати внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб — підприємців запису про державну реєстрацію їх припинення.

Міністерство очолює міністр України, який є членом Кабінету Міністрів України. Основними завданнями міністерства як органу, що забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох сферах, є: 1) забезпечення нормативно-правового регулювання; 2) визначення пріоритетних напрямів розвитку; 3) інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики; 4) узагальнення практики застосування законодавства, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проектів законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України на розгляд Президентіві України та Кабінету Міністрів України; 5) здійснення інших завдань, визначених законами України та покладених на нього актами Президента України.

Міністр має першого заступника та заступників, один з яких є заступником з питань боротьби з корупцією. Перший заступник міністра та заступники міністра призначаються на посади та звільняються з посад Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України відповідно до пропозицій відповідного міністра. У разі звільнення міністра перший заступник міністра та заступники міністра звільняються з посад Кабінетом Міністрів України. Посади першого

заступника міністра та заступників міністра належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу.

Державний секретар міністерства є вищою посадовою особою з числа державних службовців міністерства, підзвітний і підконтрольний міністру, призначається на посаду Кабінетом Міністрів України за поданням Комісії з питань вищого корпусу державної служби строком на п'ять років з правом повторного призначення.

Територіальні органи міністерства утворюються як юридичні особи публічного права в межах граничної чисельності державних службовців та працівників міністерства і коштів, передбачених на утримання міністерства, ліквідовуються, реорганізуються за поданням міністра Кабінетом Міністрів України.

Міністерство у межах своїх повноважень, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України видає накази, які підписує міністр.

Накази міністерства нормативно-правового змісту підлягають державній реєстрації Міністерством юстиції України та включаються до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів.

Накази міністерства, які є нормативно-правовими актами, після включення до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів опубліковуються державною мовою в офіційних друкованих виданнях.

Накази міністерства, які є нормативно-правовими актами і пройшли державну реєстрацію, набувають чинності з дня офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самими актами, але не раніше дня офіційного опублікування.

Накази міністерства можуть бути скасовані Кабінетом Міністрів України повністю чи в окремій частині. Скасування наказу міністерства Кабінетом Міністрів України має наслідком припинення вчинення будь-якими органами, особами дій, спрямованих на виконання скасованого наказу міністерства, здійснення повноважень, визначених цим наказом.

Аналізуючи зарубіжний досвід слід відзначити, що практично в усіх державах — учасницях Європейського Союзу в основі публічної адміністрації міститься міністерська система, яка будується, як правило, з урахуванням галузевого і програмного принципів, щоб охопити найважливіші сфери державного управління і основні напрями суспільного розвитку.

Галузевий принцип дозволяє створити професійний спеціалізований управлінський апарат у тих сферах суспільного життя, які уряд вважає постійним об'єктом правового регулювання; дає можливість згрупувати розрізнені інститути в єдину систему в межах однієї управлінської сфери. Міністерства планують і організують роботу відповідної галузі управління, керують роботою підпорядкованих підприємств, установ, організацій, здійснюють контроль за діяльністю всіх суб'єктів права у підвідомчій галузі.

Для виконання окремих функцій з реалізації державної політики утворюються такі ЦОВВ, як служби, агентства, інспекції. Зазначені органи безпосередньо не формують урядову політику, а їх діяльність спрямована на забезпечення реалізації державної політики у визначеній Кабінетом Міністрів України сфері, а також на внесення пропозицій щодо її формування шляхом виконання функцій державного управління.

Утворення вказаних органів у системі організаційної структури державного управління зумовлено тим, що певні функції виконавчої влади неможливо чи небажано відносити до відання одного міністерства або коли є необхідність організаційно (структурно) розмежувати відповідальність за прийняття рішень та їх реалізацію.

Особливістю цих ЦОВВ є те, що їх діяльність спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів згідно із законодавством. Утворюються зазначені органи в такому ж порядку, як і міністерства.

На центральний орган виконавчої влади може бути покладено виконання одного або кількох завдань: 1) надання адміністративних послуг; 2) здійснення державного нагляду (контролю); 3) управління об'єктами державної власності; 4) внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують та координують їх діяльність; 5) здійснення інших завдань, визначених законами України.

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам, центральний орган виконавчої влади утворюється як служба.

У випадку коли більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління, центральний орган виконавчої влади утворюється як агентство.

Як інспекція утворюється центральний орган виконавчої влади у разі, якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають контрольно-наглядові функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства.

Очолює центральний орган виконавчої влади голова, якого призначає на посаду та звільняє з посади Кабінет Міністрів України за пропозицією Комісії з питань вищого корпусу державної служби.

До складу ЦОВВ також входять ЦОВВ зі спеціальним статусом. Це вид органів виконавчої влади, особливість яких полягає в тому, що всі питання їх правового статусу та взаємовідносин з іншими органами мають вирішуватися шляхом прийняття законів, що визначають порядок діяльності й повноваження саме цих органів. ЦОВВ зі спеціальним статусом мають особливі завдання та повноваження. Щодо них можуть встановлюватися спеціальні умови утворення, реорганізації та ліквідації, підконтрольності та підзвітності.

Прикладами органів зі спеціальним статусом є Антимонопольний комітет України, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Фонд державного майна України, Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Національне агентство України з питань державної служби, Національне агентство України з питань запобігання корупції.

**Конституційний статус і система місцевих органів державної виконавчої влади.** Організація місцевих органів виконавчої влади являє систему, до складу якої входять: Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві (обласні, районні, міські у містах Києві та Севастополі, районні у місті Києві) державні адміністрації, а також територіальні органи міністерств та інших ЦОВВ.

Їх діяльність унормована відповідно Конституцією Автономної Республіки Крим, законами України «Про місцеві державні адміністрації», «Про столицю України — місто-герой Київ», актами відповідних ЦОВВ.

Місцеві державні адміністрації в межах своїх повноважень здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Аналіз конституційних положень свідчить, що в межах відповідної території місцеві державні адміністрації забезпечують: виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади; законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян; виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин — програм їх національно-культурного розвитку; підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів; подання звіту про виконання відповідних бюджетів і програм; взаємодію з органами місцевого самоврядування; реалізацію інших наданих державою та делегованих відповідними радами повноважень.

Основною ланкою цієї системи є обласні та районні державні адміністрації, голови яких, відповідно до ч. 4 ст. 118 Конституції України, призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Відповідно до ч. 9, 10 ст. 118 Конституції Президент приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації у разі висловлення йому недовіри з боку місцевої (обласної або районної) ради.

На виконання Конституції України, законів України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, міністерств та інших ЦОВВ, які відповідно до закону забезпечують нормативно-правове регулювання власних і делегованих повноважень, голова місцевої державної адміністрації в межах своїх повноважень видає розпорядження, а керівники структурних підрозділів — накази.

Для виконання законодавчо закріплених завдань у складі місцевої державної адміністрації функціонують структурні підрозділи, що створюються її головою, входять до її складу й у межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці забезпечують виконання покладених на нього завдань. Основним завданням структурного підрозділу є забезпечення реалізації державної політики у визначених одній чи кількох галузях на відповідній території.

## **Завдання до теми**

### **Тестові завдання**

1. Хто та в якому порядку призначає на посаду голів місцевих державних адміністрацій?

- а) Президент України за поданням Кабінету Міністрів України.
- б) Верховна Рада України за поданням Кабінету Міністрів України.
- в) Президент України за поданням Прем'єр-Міністра України.
- г) Кабінет Міністрів України за поданням Прем'єр-Міністра України.

2. На який строк призначаються голови місцевих державних адміністрацій?

- а) Строк повноважень Президента України.
- б) Строк повноважень Верховної Ради України.
- в) Строк повноважень Кабінету Міністрів України.
- г) Строк повноважень коаліції депутатських фракцій.

3. Хто та в якому порядку призначає на посаду першого заступника та заступника голови обласної державної адміністрації?

- а) Голова обласної державної адміністрації за погодженням із Кабінетом Міністрів України.
- б) Голова обласної державної адміністрації за погодженням із Президентом України.
- в) Кабінет Міністрів України за погодженням із головою обласної державної адміністрації.
- г) Президент України за поданням голови обласної державної адміністрації.

4. Що НЕ є наслідком прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України?

- а) Припинення повноважень Прем'єр-міністра України;
- б) Відставка Кабінету Міністрів України;
- в) Відставка Міністра оборони України;
- г) Відставка Міністра закордонних справ України.

5. Хто може відповідно до закону скасувати рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України?

- а) Прем'єр-міністр України;
- б) Президент України;
- в) Кабінет Міністрів України;
- г) Конституційний Суд України.

### **Практичні завдання**

1. Президент України подав до Верховної Ради України проект Закону України про систему центральних органів виконавчої влади та визначив його як невідкладний. У проекті Закону України запропоновано об'єднати Міністерство освіти і науки України з Міністерством культури України, об'єднати Міністерство юстиції України та Міністерство внутрішніх справ України, на базі Міністерства закордонних справ України утворити Міністерство дипломатичних взаємин України та Міністерство розвитку зовнішньоекономічної діяльності.

Проаналізуйте наведену вище інформацію та аргументовано визначте, чи відповідає проект Закону України Конституції України.

2. Проаналізуйте нижчезазначені рішення Конституційного Суду України та визначте основні підстави визнання положень постанов Кабінету Міністрів України такими, що відповідають (не відповідають) Конституції України:

1) Рішення № 8-р/2019 від 25.06.2019 у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання удосконалення управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними» від 7 червня 2017 року № 413;

2) Рішення № 6-рп/2010 від 17.02.2010 у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанов Кабінету Міністрів України «Питання Державної міграційної служби України», «Деякі питання організації діяльності Державної міграційної служби», «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України», Розпорядження Кабінету Міністрів України «Питання переведення системи реєстраційного обліку фізичних осіб з паперових на електронні носії»;

3) Рішення № 4-рп/2010 від 02.02.2010 у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Положення про загальноосвітній навчальний заклад»;

4) Рішення № 2-рп/2010 від 12.01.2010 у справі за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації військового майна»;

5) Рішення № 36-рп/2009 від 24.12.2009 у справі про погодження структури центрального апарату Міністерства оборони України.

3. Голова обласної державної адміністрації Василенко І.П. надав вмотивовану відмову погодити призначення Петренка І.П. на посаду керівника Головного територіального управління юстиції в Одеській області.

За результатами розгляду цього питання на своєму засіданні Кабінет Міністрів України надав згоду на призначення Петренка І.П. на посаду керівника Головного територіального управління юстиції в Одеській області.

Голова обласної державної адміністрації Василенко І.П. звернувся до суду з адміністративним позовом до Кабінету Міністрів України про визнання протиправним та скасування відповідного рішення Уряду України.

Проаналізуйте наведену вище інформацію та аргументовано визначте, яке рішення у справі має прийняти адміністративний суд.

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Проблеми конституційної взаємодії урядових структур з інститутами громадянського суспільства.

2. Інститут контрасигнації: досвід зарубіжних країн та проблеми реалізації в Україні.

3. Основні форми взаємодії Президента України та Кабінету Міністрів України.

4. Кабінет Міністрів України та Верховна Рада України: проблеми конституційної взаємодії.

5. Коаліційний уряд: досвід зарубіжних країн та вітчизняна практика.
6. Парламентська відповідальність уряду: світовий досвід та проблеми вітчизняної моделі.
7. Міністерство та комітет Верховної Ради: удосконалення взаємодії.

## Тема 18. Конституційні засади правосуддя

**Мета вивчення:** засвоєння здобувачами вищої освіти знань про особливості функціонування судової влади та здійснення правосуддя, формування вмінь та навичок аналізу сучасного конституційно-правового регулювання в цій сфері та вирішення зумовлених цим практичних завдань.

### Питання

1. Судова влада в системі публічної влади.
2. Конституційні засади функціонування судової влади в Україні.
3. Конституційні засади судочинства в Україні.
4. Загальна характеристика системи судоустрою в Україні. Інші органи судової влади в Україні.
5. Конституційно-правовий статус судді в Україні.
6. Статус і роль адвокатури та прокуратури в системі судового захисту прав людини.

### Теоретичний мінімум

**Судова влада в системі публічної влади.** Судова влада — це автономна і незалежна гілка державної влади, що складається зі створених у встановленому порядку органів, які здійснюють правосуддя на основі принципів верховенства права і справедливості для захисту прав і законних інтересів людини і громадянина, юридичних осіб та держави.

Судова влада можлива і ефективна лише в контексті теорії розподілу влади, що виключає надлишкову концентрацію влади і гарантує громадянам свободу. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Особи, які привласнили функції суду, несуть відповідальність, установлену законом.

Судова влада виконує роль арбітра шляхом справедливого вирішення правових конфліктів між громадянами, органами влади та організаціями і контролера за виконанням законів, діями представників державних органів. Із цією метою судова влада, тобто уповноважені на те державні органи (суди), чинить правосуддя та здійснює судовий контроль відповідно до принципу верховенства права і справедливості. Вона забезпечує реалізацію найважливіших конституційних прав і свобод людини та громадянина, прав спільнот і народу в цілому.

Розкриваючи поняття «судова влада», слід брати до уваги її особливості:

- за своїми властивостями є державною з усіма належними владі атрибутами й чітко визначеною компетенцією;
- є одним із продуктів застосування принципу поділу державної влади з ознаками незалежності й самостійності, що випливають із цього принципу;
- повинна мати такі механізми забезпечення її функціонування, які гарантували б її самостійність;
- здійснюється в певних організаційних і процесуальних формах, установлених у законі;
- має універсальний і виключний характер;
- здійснюється на професійній основі.

## ***2. Конституційні засади функціонування судової влади в Україні.***

Конституція України містить визначальні для судової влади засади:

1) Поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі (відповідно до рішення Конституційного Суду України від 07.05.2002 положення про поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі, означає, що до юрисдикції Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції належить, відповідно до їх повноважень, вирішення питань, що мають правовий характер, (ч. 2 ст. 124), а в рішенні Конституційного Суду України від 09.07.2002 додатково зазначається, що положення щодо поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, які виникають у державі, необхідно розуміти так, що право особи (громадянина України, іноземця, особи без громадянства, юридичної особи) на звернення до суду за вирішенням спору не може бути обмежене законом, іншими нормативно-правовими актами).

2) Звернення до суду безпосередньо на підставі норм Конституції (пов'язано із прямою дією норм Конституції) та здійснення правосуддя на засадах верховенства права. правосуддя має здійснюватися на засадах верховенства права та забезпечувати можливість для справедливого розгляду судових справ, а ч. 3 ст. 3 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» покладає на судову систему обов'язок забезпечити доступність правосуддя (ніхто не може бути позбавлений права на розгляд його справи в суді, до юрисдикції якого вона віднесена процесуальним законом). З метою підвищення національних стандартів судоустрою і судочинства та забезпечення права на справедливий суд Верховна Рада України прийняла 12.02.2015 Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд». Поняття «справедливість» у контексті здійснення правосуддя містить такі елементи, як: справедливість судової процедури, без привілеїв одній стороні на перевагу іншій та справедливість системи в цілому, включаючи широке розуміння принципу верховенства права як базису здійснення правосуддя державою, якість процесуального законодавства та його справедливого застосування на практиці судами.

3) Оскарження до суду рішень чи дій (бездіяльності) органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. На думку Конституційного Суду України таке право і водночас принцип необхідно розуміти так, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх рішення, дія чи бездіяльність порушують або ущемляють права і свободи громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді, а скарги підлягають безпосередньому розгляду в судах незалежно від того, що прийнятим раніше законом міг бути встановлений інший порядок їх розгляду (оскарження до органу, посадової особи вищого рівня щодо того органу і посадової особи, що прийняли рішення, вчинили дії або допустили бездіяльність).

4) Єдність судової влади та здійснення правосуддя виключно судами. Єдність системи судоустрою забезпечується: єдиними засадами організації та діяльності судів; єдиним статусом суддів; обов'язковістю для всіх судів правил судочинства,

визначених законом; єдністю судової практики; обов'язковістю виконання на території України судових рішень; єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів; фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України; вирішенням питань внутрішньої діяльності судів органами суддівського самоврядування. Ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» прямо вказує на те, що судова влада реалізується шляхом здійснення правосуддя. Правосуддя можна визначити як ключовий елемент судової влади, що реалізується судом у процесі розгляду і вирішенні спорів про право та інших правових конфліктів (не пов'язаних із реалізацією судом контрольної функції), у рамках цивільного, господарського, кримінального та адміністративного судочинства, наслідком чого є відновлення порушених прав та покарання правопорушників.

5) Демократичними основами організації та функціонування судової влади є наявність народних засідателів і присяжних, порядок призначення та незалежність суддів, змагальність сторін тощо.

6) Принцип територіальності та спеціалізації судів загальної юрисдикції на розгляді цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Окрім принципу територіальності та спеціалізації судів загальної юрисдикції Закон України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає організацію судової системи, ще й у відповідності до принципу інстанційності.

7) Обов'язковість рішень судів. Так, у ст. 124 Конституції України проголошується правило обов'язковості судових рішень до виконання на всій території України (що забезпечується силою примусу державної влади України) і водночас встановлюється принцип ухвалення судових рішень судами іменем України. Судове рішення є складною комплексною категорією, що включає в себе будь-які акти, прийняті судом (суддею), у рамках реалізації процесуальних повноважень, незалежно від виду провадження. Основне призначення судового рішення полягає у поновленні порушених прав особи та захисті її законних інтересів. Метою судового рішення є регламентація суспільних відносин на предмет їх приведення до законодавчо визначених у цій сфері правового регулювання стандартів.

8) Принцип професіоналізму, незалежності та недоторканості суддів. Право здійснювати функції судової влади надано лише професійним суддям, які мають юридичну освіту та практичний досвід. Згідно з рішенням Конституційного Суду України незалежність суддів забезпечується насамперед особливим порядком їх обрання або призначення на посаду та звільнення з посади; заборонаю будь-якого впливу на суддів; захистом їх професійних інтересів; особливим порядком притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності; забезпеченням державою особистої безпеки суддів та їхніх сімей; гарантуванням фінансування та належних умов для функціонування судів і діяльності суддів, їх правового і соціального захисту; заборонаю суддям належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, займатися за сумісництвом певними видами діяльності; притягненням до юридичної відповідальності винних осіб за неповагу до суддів і суду; суддівським самоврядуванням, а недоторканність суддів — один із елементів їхнього статусу, який не є особистим привілеєм, а має публічно-правове призначення —

забезпечити здійснення правосуддя неупередженим, безстороннім і справедливим судом.

### ***3. Конституційні засади судочинства в Україні.***

Основними засадами судочинства за ст. 129 Конституції України є:

1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак.;

2) забезпечення доведеності вини;

3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;

4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором;

5) забезпечення обвинуваченому права на захист, а також отримання професійної правничої допомоги. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав та особи, яка надає правничу допомогу.;

6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду його судової справи;

7) розумні строки розгляду справи судом;

8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках - на касаційне оскарження судового рішення;

9) обов'язковість судового рішення.

Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

### ***4. Загальна характеристика системи судоустрою в Україні. Інші органи судової влади в Україні.***

Суд утворюється, реорганізовується і ліквідується законом, проект якого вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя. Підставами для утворення чи ліквідації суду є зміна визначеної законом системи судоустрою, необхідність забезпечення доступності правосуддя, оптимізації видатків державного бюджету або зміна адміністративно-територіального устрою. Утворення суду може відбуватися шляхом створення нового суду або реорганізації (злиття, поділу) судів.

Згідно із Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 систему судоустрою складають:

1) місцеві суди - окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах). Місцевими господарськими судами є окружні господарські суди. Місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом. Місцевий суд є судом першої інстанції і здійснює правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом;

2) апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, — як суди першої інстанції, з розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є

апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах. У складі апеляційного суду можуть утворюватися судові палати з розгляду окремих категорій справ;

3) Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. У складі Верховного Суду діють: Велика Палата; Касаційний адміністративний суд; Касаційний господарський суд; Касаційний кримінальний суд; Касаційний цивільний суд. У Верховному Суді діє Пленум Верховного Суду для вирішення питань, визначених Конституцією України та законом.

Основні повноваження Верховного Суду: 1) здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, як суд першої або апеляційної інстанції в порядку, встановленому процесуальним законом; 2) здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики; 3) надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою; 4) надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я; 5) звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України; 6) забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом; 7) здійснює інші повноваження, визначені законом.

У системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди як суди першої інстанції з розгляду окремих категорій справ. У складі вищого спеціалізованого суду можуть утворюватися судові палати. Вищий спеціалізований суд: здійснює правосуддя як суд першої інстанції у справах, визначених процесуальним законом; аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики Верховний Суд; здійснює інші повноваження, визначені законом. Вищими спеціалізованими судами є Вищий суд з питань інтелектуальної власності та Вищий антикорупційний суд.

Вища рада правосуддя виступає надзвичайно важливим конституційним органом. Роль цього органу і його статус у суспільстві визначаються тим обсягом завдань, які покладаються на неї, і належне виконання яких покликане забезпечити формування в Україні високопрофесійного суддівського корпусу, створення незалежного і неупередженого правосуддя, ефективний судовий захист конституційних прав і свобод людини та громадянина. За своєю сутністю Вища рада правосуддя є організаційно залежною інституцією щодо носіїв судової влади, без яких її існування вбачається неможливим.

Згідно із п. 1 ст. 1 Закону України «Про вищу раду правосуддя» Вища рада правосуддя є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування доброчесного та високопрофесійного корпусу суддів, додержання норм Конституції і законів

України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів. Вища рада правосуддя вносить подання про призначення судді на посаду; ухвалює рішення стосовно порушення суддею чи прокурором вимог щодо несумісності; розглядає скарги на рішення відповідного органу про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора; ухвалює рішення про звільнення судді з посади; надає згоду на затримання судді чи утримання його під вартою; ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя; вживає заходів щодо забезпечення незалежності суддів; ухвалює рішення про переведення судді з одного суду до іншого; здійснює інші повноваження, визначені цією Конституцією та законами України

Відповідно до ст. 131 Конституції України та ч.1 ст. 5 Закону України «Про вищу раду правосуддя» Вища рада правосуддя складається з двадцяти одного члена. По два члена ради обирається Верховною Радою України, Президентом України, з'їздом суддів України, з'їздом адвокатів України, з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ; всеукраїнською конференцією прокурорів. З'їзд суддів обирає найбільшу кількість – десятьох представників. Також до складу Вищої ради правосуддя входить за посадою Голова Верховного Суду.

Вища кваліфікаційна комісія суддів України є державним колегіальним органом суддівського врядування, який на постійній основі діє у системі правосуддя України. До складу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України входять дванадцять членів, які призначаються Вищою радою правосуддя за результатами конкурсу строком на чотири роки. Одна і та сама особа не може здійснювати повноваження члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України два строки поспіль. На посаду члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України може бути призначений громадянин України, який володіє державною мовою, має повну вищу юридичну освіту та стаж професійної діяльності у сфері права не менше п'ятнадцяти років, належить до правничої професії та відповідає критерію політичної нейтральності.

Роль Вищої кваліфікаційної комісії суддів в організації та забезпеченні діяльності судів полягає у: 1) своєчасному виявленні вакантних посад суддів шляхом здійснення обліку інформації, що надходить з апаратів відповідних судів, та оголошення конкурсу для їх комплектації; 2) організації та проведенні добору кандидатів на посади суддів у господарських судах і проведенні їх спеціальної перевірки, наданні допуску кандидатів на посаду суддів, які пройшли спеціальну перевірку та виявилися такими, які відповідають встановленим законодавством вимогам, до участі в конкурсі; 3) проведенні кваліфікаційного іспиту на посаду суддів, визначені його результатів і внесенні рекомендацій Вищій раді правосуддя щодо призначення кандидата на посаду судді; 4) визначенні потреби в державному замовленні на професійну підготовку кандидатів на посаду судді у Національній школі суддів України; 5) розробці та затвердженні єдиної форми документації, що застосовується під час проведення добору на посаду суддів, кваліфікаційного оцінювання (форми заяви про участь у доборі кандидатів на посаду судді, анкети кандидата на посаду судді тощо); 6) забезпеченні єдиного підходу до проведення добору кандидатів на посаду суддів шляхом затвердження його порядку, методики оцінювання його результатів тощо; 7) проведенні

кваліфікаційного оцінювання суддів господарських судів; 8) затвердженні порядку та методології оцінювання та самооцінювання суддів.

При Вищій кваліфікаційній комісії суддів України створено Громадську раду доброчесності, яка буде допомагати комісії у встановленні відповідності судді або кандидата на посаду судді критеріям професійної етики. Щоправда, її висновки мають лише рекомендаційний характер.

#### **5. Конституційно-правовий статус судді в Україні.**

На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, доброчесним та володіє державною мовою. Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді. Для суддів спеціалізованих судів відповідно до закону можуть бути встановлені інші вимоги щодо освіти та стажу професійної діяльності. Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя в порядку, встановленому законом. Призначення на посаду судді здійснюється за конкурсом, крім випадків, визначених законом.

Суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права. Суддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

Держава забезпечує особисту безпеку судді та членів його сім'ї. Незалежність і недоторканність судді гарантуються Конституцією і законами України. Вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється. Без згоди Вищої ради правосуддя суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину. Суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалене ним судові рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку.

Суддя обіймає посаду безстроково. Підставами для звільнення судді є: 1) неспроможність виконувати повноваження за станом здоров'я; 2) порушення суддею вимог щодо несумісності; 3) вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді; 4) подання заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням; 5) незгода на переведення до іншого суду у разі ліквідації чи реорганізації суду, в якому суддя обіймає посаду; 6) порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна. Повноваження судді припиняються у разі: 1) досягнення суддею шістдесяти п'яти років; 2) припинення громадянства України або набуття суддею громадянства іншої держави; 3) набрання законної сили рішенням суду про визнання судді безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним; 4) смерті судді; 5) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді за вчинення ним злочину.

**6. Статус і роль адвокатури та прокуратури в системі судового захисту прав людини.**

Адвокатура України - недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Адвокатуру України складають всі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність. Адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування, склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю. Видами адвокатської діяльності є: 1) надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань, правовий супровід діяльності юридичних і фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держави; 2) складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; 3) захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення; 4) надання правової допомоги свідку у кримінальному провадженні; 5) представництво інтересів потерпілого під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, прав і обов'язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні; 6) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами; 7) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб, держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування в іноземних, міжнародних судових органах, якщо інше не встановлено законодавством іноземних держав, статутними документами міжнародних судових органів та інших міжнародних організацій або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 8) надання правової допомоги під час виконання та відбування кримінальних покарань; 9) захист прав, свобод і законних інтересів викривача у зв'язку з повідомленням ним інформації про корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення.

З метою забезпечення належного здійснення адвокатської діяльності, дотримання гарантій адвокатської діяльності, захисту професійних прав адвокатів, забезпечення високого професійного рівня адвокатів та вирішення питань дисциплінарної відповідальності адвокатів в Україні діє адвокатське самоврядування.

Прокуратура в Україні здійснює: 1) підтримання публічного обвинувачення в суді; 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку; 3) представництво інтересів держави в суді у виключних

випадках і в порядку, що визначені законом. Організація та порядок діяльності прокуратури визначаються законом.

Прокуратура України становить єдину систему, яка здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави. На прокуратуру не можуть покладатися функції, не передбачені Конституцією України. Функції прокуратури України здійснюються виключно прокурорами. Делегування функцій прокуратури, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається.

Систему прокуратури України становлять: 1) Генеральна прокуратура України; 2) регіональні прокуратури; 3) місцеві прокуратури; 4) військові прокуратури; 5) Спеціалізована антикорупційна прокуратура.

Утворення, реорганізація та ліквідація військових прокуратур, визначення їх статусу, компетенції, структури і штатів здійснюються Генеральним прокурором України, якого призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Президент України. Строк повноважень Генерального прокурора становить шість років. Одна й та ж особа не може обіймати посаду Генерального прокурора два строки поспіль. Дострокове звільнення з посади Генерального прокурора здійснюється виключно у випадках і з підстав, визначених Конституцією та законом.

### **Завдання до теми**

#### **Тестові завдання**

1. До якого органу може бути оскаржений Указ Президента України про призначення на посаду судді?

- а) Верховного Суду;
- б) Вищої ради правосуддя;
- в) Вищої кваліфікаційної комісії суддів України;
- г) Комісії з питань доброчесності та етики.

2. З урахуванням пропозицій якого органу мають визначатися згідно з Конституцією України видатки на утримання судів мають у Державному бюджеті України?

- а) Вищої ради правосуддя;
- б) Міністерства юстиції України;
- в) Державної судової адміністрації України;
- г) Вищої кваліфікаційної комісії суддів України.

3. Яка функція НЕ здійснюється прокуратурою України?

- а) Нагляд за додержанням законів органами, що провадять дізнання;
- б) Нагляд за додержанням законів органами, що провадять досудове слідство;
- в) Нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність;
- г) Нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у судових справах.

4. Як називається документ про право на заняття адвокатською діяльністю?

- а) Посвідчення;
- б) Ліцензія;
- в) Свідоцтво;
- г) Сертифікат.

5. Що з наведеного забороняється адвокату?

- а) займати у справі позицію всупереч волі клієнта;
- б) укладати договір про надання правової допомоги на користь клієнта з іншою особою;
- в) відмовлятися від укладення договору про надання правової допомоги;
- г) розривати в односторонньому порядку договір про надання правової допомоги

### **Практичні завдання**

1. На засіданні Ради національної безпеки і оборони України було заслухано доповідь щодо фактів корупції у судах системи судоустрою України. За результатами її розгляду, Рада національної безпеки і оборони України прийняла рішення, введене в дію указом Президента України, про обов'язкову участь Голови Верховного Суду у наступному засіданні.

У цьому рішенні також вимагалось від Голови Верховного Суду надати звіт про стан розгляду Верховним Судом деяких резонансних судових справ, пов'язаних з націоналізацією однієї з найбільш значущих банківських установ України.

На підставі аналізу Конституції України та чинного законодавства України надайте аргументовані відповіді на такі питання:

- 1) чи є рішення Ради національної безпеки і оборони України обов'язковим для Голови Верховного Суду?
- 2) наскільки правомірним є рішення Ради національної безпеки і оборони України щодо обов'язкової участі Голови Верховного Суду у наступному засіданні?
- 3) наскільки правомірним є рішення Ради національної безпеки і оборони України щодо надання Головою Верховного Суду звіту про стан розгляду судових справ?

2. Територіальне управління Державної судової адміністрації України в Одеській області звернулося до Одеської обласної ради з поданням щодо затвердження списку присяжних з числа громадян, які постійно проживають на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду.

Одеська обласна рада, посилаючись на порушення процедури формування списків присяжних, повернула зазначене подання без розгляду.

На підставі аналізу чинного законодавства України надайте аргументовані відповіді на такі запитання:

- 1) наскільки правомірним є рішення Одеської обласної ради повернути подання без розгляду;

2) якими повноваженнями щодо формування списків присяжних наділені відповідно до чинного законодавства територіальні управління Державної судової адміністрації України.

3. У місцевому суді виник конфлікт між головою В. Василенком та суддями цього суду. Причиною конфлікту стало зневажливе ставлення до суддів цього суду, яке все частіше, переходило на персональні образи. За результатами конфлікту, який тільки посилювався, більшість суддів місцевого суду забажали звільнення В. Василенка з посади голови місцевого суду.

На підставі аналізу релевантних положень чинного законодавства України, визначте наявність підстав для звільнення В. Василенка з посади голови місцевого суду та юридичний алгоритм дій щодо його звільнення.

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Здійснення правосуддя судом присяжних: історія та сучасність
2. Статус і повноваження Державної судової адміністрації України
3. Конституційно-правовий статус Генерального прокурора України
4. Медіація як альтернатива судовій владі
5. Адвокатська монополія на представництво інтересів громадян, юридичних осіб та держави у суді: переваги та недоліки

## Тема 19. Конституційна юстиція

**Мета вивчення:** засвоєння здобувачами вищої освіти знань щодо функціонування інституту конституційної юстиції в Україні, суб'єктно-діяльній характеристики провадження у справах конституційної юрисдикції, правозастосовної практики Конституційного Суду України, формування вмінь та навичок аналізу сучасного конституційно-правового регулювання в цій сфері та вирішення зумовлених цим практичних завдань.

### Питання

1. Поняття конституційної юстиції. Становлення і розвиток конституційної юстиції в Україні.
2. Правова природа Конституційного Суду України.
3. Принципи діяльності Конституційного Суду України. Функції та повноваження Конституційного Суду України.
4. Склад і порядок формування Конституційного Суду України. Структура та організація діяльності Конституційного Суду України.
5. Суб'єкти та форми звернення до Конституційного Суду України.
6. Стадії та строки конституційного провадження.
7. Поняття та юридична природа актів Конституційного Суду України. Види, порядок ухвалення та виконання актів Конституційного Суду України. Юридичні позиції Конституційного Суду України.

### Теоретичний мінімум

**Поняття конституційної юстиції.** Конституційний контроль, являючи собою специфічний засіб охорони і захисту Конституції, виступає як спеціалізований механізм, система забезпечення Конституції як нормативно-правового акта вищої юридичної сили, різновид контролю як відповідної функції (*І. Сліденко*). Конституційний контроль, таким чином, може бути визначений як діяльність компетентних органів публічної влади щодо реалізації принципу верховенства Конституції і підтримки режиму конституційності за допомогою своїх специфічних методів (*М. Вітрук*).

Особливою інституціональною формою конституційного контролю є судовий конституційний контроль. Судовий конституційний контроль являє діяльність судових та/або спеціалізованих органів судової влади щодо перевірки, оцінки, визначення відповідності законів, інших нормативно-правових актів Конституції і вирішення питання про їх застосування або щодо їх конституційності, яка здійснюється в особливій процесуальній формі і спрямована на забезпечення правової охорони Конституції, встановлених нею основ конституційного ладу, прав і свобод людини і громадянина, конституційної законності (*Б. Єбзєєв, М. Савенко*).

Для позначення судового конституційного контролю використовують й іншу категорію — «конституційна юстиція», які, тим не менш не синонімами. Конституційна юстиція може бути визначена як наділений конституційною юрисдикцією орган судової влади, виключною прерогативою якого є здійснення конституційного контролю в особливій процесуальній формі (конституційного провадження).

*Становлення і розвиток конституційної юстиції в Україні.* Аналіз українських конституційних документів початку ХХ століття дає підстави твердити, що ідея судового конституційного контролю не отримала широкого визнання. Певною мірою це пояснюється зумовленою догматичним сприйняттям теорії поділу влади недовірою до суддів як судових охоронців конституції держави, а також виключною важливістю принципу верховенства представницького органу державної влади для конституційної системи часів Української Народної Республіки.

У радянській період судовий конституційний контроль також повністю заперечувався, оскільки вважалось, що він є невід'ємним елементом «буржуазної доктрини» поділу влади. Загальновідомо, що ідеологія диктатури пролетаріату повністю виключала теорію поділу влади та існування конституційних обмежень щодо державної влади.

Лише в останні роки існування СРСР було утворено квазісудовий орган попереднього конституційного контролю — Комітет конституційного нагляду СРСР. І хоча відповідними змінами до Конституції УРСР 1978 р. було передбачено утворення Комітету конституційного нагляду в УРСР, його так і не було утворено. Загалом у період «перебудови» в радянській Україні залишалася поширеною думка, що конституційний контроль суперечить принципу верховенства законодавчої влади, а відповідно — й принципу народного суверенітету. Тому вважалось, що наділення особливого юрисдикційного органу конституційного контролю правом скасовувати акти Верховної Ради — єдиного органу, що виступав від імені народу, перетворить принцип народного суверенітету на фікцію.

Після проголошення Декларації про державний суверенітет України Конституція УРСР 1978 р. зазнала суттєвих змін. Зокрема, Законом УРСР від 24.10.1990 № 404-ХІІ запроваджувався Конституційний Суд України, що мав формуватися Верховною Радою Української РСР на десять років з числа спеціалістів у галузі права. Організація і порядок діяльності Конституційного Суду УРСР мали бути визначені Законом про Конституційний Суд УРСР.

Відповідний законодавчий акт було прийнято лише 03.07.1992, за яким Конституційний Суд України визначався як незалежний орган в системі судової влади, покликаний забезпечувати відповідність законів, інших нормативних актів органів законодавчої і виконавчої влади Конституції України, охорону конституційних прав та свобод особи.

Втім Верховна Рада України спромоглася обрати лише Голову Конституційного Суду України — ним став Л.П. Юзьков. Водночас згідно зі ст. 97 Конституції 1978 р. (в редакції 1989 р.) Верховна Рада України здійснювала повноваження щодо тлумачення Конституції України і законів України, а контроль за додержанням Конституції України відповідно до ст. 106 продовжувала здійснювати Президія Верховної Ради України.

Наступна згадка про Конституційний Суд України на найвищому нормативному рівні з'являється в укладеному 08.06.1995 між Президентом України та Верховною Радою України Конституційному Договорі, невід'ємною складовою якого було визначено схвалений Верховною Радою України Закон України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». Конституційний Суд України згідно зі ст. 38 вказаного Закону виступав

незалежним органом судової влади, що забезпечує відповідність законів, інших нормативних актів законодавчої і виконавчої влади Конституції України, охорону конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Але повноваження щодо здійснення конституційного контролю закріплювались за Верховною Радою України, яка «приймає Конституцію України, закони України, кодекси та інші кодифіковані акти, вносить до них зміни і доповнення, дає їх офіційне тлумачення» (п. 1 ч. 1 ст. 17); «здійснює контроль за виконанням Конституції України, законів України та постанов Верховної Ради України» (п. 2 ч. 1 ст. 17); «здійснює контроль у сфері захисту прав людини» (п. 3 ч. 1 ст. 17).

За такого суперечливого регулювання Конституційний Суд України передбачувано не було сформовано і після укладання між Верховною Радою України та Президентом України Конституційного Договору 1995 року.

І лише з прийняттям Конституції України 1996 р. становлення першого в Україні органу конституційної юстиції — Конституційного Суду України — відбулося. Вже у травні 1997 р., через сім місяців після вступу суддів на посади, ним було прийнято перше рішення, що стало точкою відліку здійснення судового конституційного контролю в Україні.

**Правова природа Конституційного Суду України.** Тривалий час, окрім Конституції України, конституційно-правовий статус Конституційного Суду України визначався Законом України від 16.10.1996 № 422/96-ВР «Про Конституційний Суд України», Регламентом Конституційного Суду України та низкою рішень власне Конституційного Суду України.

Однак 02.06.2016 Верховною Радою України було прийнято Закон України № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», яким конституційно-правовий статус Конституційного Суду України було суттєво змінено. З метою належної імплементації зазначених конституційних змін було прийнято Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII «Про Конституційний Суд України», яким детально визначено порядок організації та діяльності Конституційного Суду України (далі — Суд), статус суддів Суду, підстави і порядок звернення до Суду, процедура розгляду ним справ і виконання рішень Суду.

Відповідно до конституційних змін 2016 р. Суд виведено за межі системи судоустрою України, що нібито має покласти кінець тривалій науковій дискусії про правову природу та місце Суду в системі органів державної влади України.

Річ у тім, що запровадження інституту судового конституційного контролю, уособленого Судом, який, маючи високий рівень незалежності, отримав реальну можливість впливати на практику реалізації законодавчої і виконавчої влади та на їхнє співвідношення, зумовило надзвичайно високий науковий інтерес і як наслідок — низку змістовних наукових досліджень різних аспектів його організації та функціонування, зокрема й у контексті практики реалізації принципу поділу влади, системи стримувань і противаг, та водночас поставило на порядок денний питання про правову природу єдиного органу конституційної юстиції.

Так, згідно з першим підходом послідовно обґрунтовувалася позиція про те, що поряд із законодавчою, виконавчою і судовою владою існує четверта гілка влади — контрольна, складовою якою пропонували визначати Суд.

Згідно з іншим підходом, незважаючи на особливості, що відрізняли Суд від судів загальної юрисдикції, він визначався як складова єдиної судової системи, єдиний орган конституційної юрисдикції, який здійснює конституційне судочинство шляхом розгляду і вирішення по суті справ конституційної юрисдикції.

Визначальною підставою заперечення судової природи Суду виступає здійснення ним компетенційної діяльності, сутністю якою є конституційний контроль. Вихідною тезою такого підходу залишається намагання виразити зміст усієї судової влади, її владних повноважень через специфіку лише однієї функції судових органів або форми судової діяльності. Втім зведення усіх функцій судів лише до функції правосуддя, так само як ототожнення самого явища судової влади з правосуддям, видається невиправданим, адже «воно є ширшим за змістом і більш загальним за природою» (*В. Шаповал*).

Відстоюючи тезу про функціональний плюралізм судової влади, вважаємо, що виведення Суду за межі системи судоустрою України не перетворює його на квазісудовий орган і не виключає його ідентифікації як органу судової влади. Принципово важливим критерієм вирішення саме судових органів конституційного контролю виступає відсутність права ініціювати здійснення такого контролю за власною ініціативою.

Тому, оскільки конституційними змінами 2016 р. не було запроваджено іншої моделі конституційної юстиції, залишається справедливою ідентифікація Суду як юрисдикційного судового органу, що посідає відокремлене місце в системі органів державної влади, зумовлене його особливим функціональним призначенням — забезпеченням верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України.

**Функції і повноваження Конституційного Суду України.** Суд забезпечує верховенство Конституції України через здійснення визначених Основним Законом України компетенційних повноважень, до яких тепер належать:

- вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;
- офіційне тлумачення Конституції України;
- надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;
- надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України висновків про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;
- надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених ст. 111 і 151 Конституції України;

- надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 і 158 Конституції України;
- надання за зверненням Верховної Ради України висновку про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;
- вирішення питань про відповідність Конституції України та законам України нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим за зверненням Президента України згідно з ч. 2 ст. 137 Конституції України;
- вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України (їх окремих положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України.

Аналіз наведених компетенційних повноважень Суду засвідчує, що окрім, власне, конституційного контролю, Суд також здійснює й інші функції, серед яких передусім виокремлюють функцію офіційного тлумачення Конституції України, функцію забезпечення принципу поділу влади (арбітражну функцію), а також функцію захисту конституційних прав і свобод особи (правозахисну функцію) (*Ж. Овсепян*).

Саме з останньою функцією пов'язані чи не найбільш значущі конституційні нововведення 2016 р. в частині повноважень Суду. Йдеться про запровадження в Україні інституту конституційної скарги, сутність якої загалом полягає у безпосередньому ініціюванні, насамперед фізичною особою, перевірки Судом конституційності нормативного або індивідуального акта, в тому числі акта (рішення) суду, що порушує гарантовані конституцією держави її права та свободи (*М. Гультай*).

При цьому відповідно до ст. 151 Конституції України запроваджено нормативну (часткову) конституційну скаргу, що закріплює право особи ініціювати встановлення конституційності законів України (їх окремих положень), застосованих в остаточному судовому рішенні в її судовій справі.

І хоча функціональний наголос на ключовому значенні конституційної скарги у захисті прав і свобод людини під час її характеристики є традиційно визначальним, функціональне призначення конституційної скарги трактується більш широко. За допомогою конституційної скарги передусім захищається публічний інтерес, оскільки вона надає Суду можливість контролю за дотриманням конституції усіма державними органами, чим сприяє легітимізації держави (*В. Banaszak*). Тут доречно вказати, що «в основу права на конституційну скаргу покладено принцип обмеження державної влади фундаментальними правами та свободами, і це дає змогу стверджувати, що цей фундаментальний конституційний принцип має конкретне правниче значення в країнах розвинутої демократії» (*С. Шевчук*).

**Склад і порядок формування Конституційного Суду України. Структура та організація діяльності Конституційного Суду України.** Суд складається із 18 суддів, які призначаються на дев'ять років без права бути призначеним повторно Президентом України, Верховною Радою України та з'їздом суддів України (по шість суддів). Суд є повноважним здійснювати конституційне

провадження, якщо у його складі є щонайменше 12 суддів, які набули повноважень у визначеному законом порядку.

Зважаючи на особливе функціональне призначення Суду у системі органів державної влади, до кандидатів на посади суддів встановлені особливі вимоги. Так, суддею Суду може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості, є правником із визнаним рівнем компетентності.

Суддя Суду має відповідати критерію політичної нейтральності і, відповідно, не може належати до політичних партій чи професійних спілок, публічно виявляти прихильність до них, брати участь у будь-якій політичній діяльності. Суддя Суду також не може суміщати свою посаду з будь-якою посадою в органі державної влади або органі місцевого самоврядування, органі професійного правничого самоврядування, зі статусом народного депутата України, депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, районної у місті, сільської, селищної ради, з іншим представницьким мандатом, з адвокатською діяльністю, з підприємницькою діяльністю, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати будь-яку іншу оплачувану роботу або отримувати іншу винагороду, за винятком здійснення викладацької, наукової чи творчої діяльності та отримання винагороди за неї, а також не може входити до складу керівного органу чи наглядової ради юридичної особи, що має на меті одержання прибутку.

Слід зауважити, що відтепер відбір кандидатур на посаду судді Суду має здійснюватися на конкурсних засадах у визначеному законом порядку. Зокрема, відбір кандидатур на посаду судді Суду на конкурсних засадах щодо осіб, яких призначає Президент України, здійснює конкурсна комісія, яку створює Президент України. Підготовку питання щодо розгляду на конкурсних засадах кандидатур на посаду судді Суду у Верховній Раді України здійснює комітет, до предмета відання якого належать питання правового статусу Суду, у порядку, визначеному Регламентом Верховної Ради України. Підготовку питання щодо розгляду на конкурсних засадах кандидатур на посаду судді Суду з'їздом суддів України здійснює Рада суддів України.

Конкурсна комісія, відповідний комітет Верховної Ради України, Рада суддів України приймають заяви від осіб, які виявили намір обійняти посаду судді Суду. За результатами вивчення документів та відомостей, наданих кандидатами, та співбесіди з ними конкурсна комісія, відповідний комітет Верховної Ради України, Рада суддів України ухвалюють рекомендацію щодо кожного кандидата на посаду судді Суду. Загальний строк проведення конкурсу для відбору кандидатур на посаду судді Суду становить два місяці.

Суд очолює та організовує його діяльність Голова Суду, який обирається зі складу суддів Суду на спеціальному пленарному засіданні Суду лише на один трирічний строк таємним голосуванням. Для обрання Голови Суду на спеціальному пленарному засіданні Суду створюється комісія з числа суддів Суду. Головою Суду вважається обраний кандидат, за якого проголосувала більшість суддів Суду від конституційного складу Суду.

Якщо запропоновано не більше двох кандидатів і Голову Суду не було обрано, проводяться нові вибори. Якщо запропоновано більше двох кандидатів і

жодного з них не було обрано, проводиться повторне голосування щодо двох кандидатів, які одержали найбільшу кількість голосів. Якщо при повторному голосуванні Голову Суду не було обрано, проводяться нові вибори. Під час голосування Суддя може проголосувати лише за одну кандидатуру.

Голова Суду має заступника, який виконує за його дорученням окремі повноваження. Заступника Голови Суду обирають на спеціальному пленарному засіданні Суду за пропозицією Голови Суду лише на один трирічний строк таємним голосуванням. За відсутності Голови Суду його обов'язки виконує заступник Голови Суду, а за відсутності обох — старший за віком Суддя.

До організаційної структури Суду у статусі його органів також входять Велика палата, два сенати та шість колегій. Важливо вказати, що вказані органи у межах визначених законом повноважень щодо конституційного провадження діють як Суд.

Велика палата — орган Суду у складі всіх суддів Суду, який здійснює конституційно визначені компетенційні повноваження Суду, в тому числі розглядає питання відповідності Конституції України законів України (їх окремих положень) за конституційними скаргами у разі відмови Сенату від розгляду справи на розсуд Великої палати у випадках, визначених Законом. До повноважень Великої палати також належить вирішення процедурних питань, що виникають під час конституційного провадження згідно із Законом.

Сенат — орган Суду, що, як правило, діє у складі дев'яти суддів Суду і розглядає питання щодо відповідності Конституції України законів України (їх окремих положень) за конституційними скаргами, а також інші питання, визначені законом.

Персональний склад сенатів формується на спеціальному пленарному засіданні Суду шляхом жеребкування і затверджується постановою Суду. Стосовно Голови Суду та заступника Голови Суду жеребкування не проводиться.

Колегія — орган Суду у складі трьох суддів Суду, до повноважень якого належить вирішення питань щодо відкриття конституційного провадження у справі за конституційним поданням, конституційним зверненням, конституційною скаргою.

У складі Суду також діють постійні комісії — допоміжні органи, що створюються з числа суддів Суду для вирішення питань організації його внутрішньої діяльності.

Організаційне, аналітичне, юридичне, інформаційне та матеріально-технічне забезпечення діяльності Суду здійснює Секретаріат Суду, очолюваний керівником Секретаріату. Останнього за поданням Голови Суду призначає на посаду та звільняє з посади Суд на своєму засіданні.

Керівник Секретаріату має першого заступника, заступників, яких так само за поданням Голови Суду призначає на посаду та звільняє з посади Конституційний Суд на своєму засіданні. Кандидати на посади керівника Секретаріату, першого заступника та заступників керівника Секретаріату мають відповідати кваліфікаційним вимогам, передбаченим Законом України «Про державну службу» для осіб, які претендують на зайняття посади державної служби категорії «А».

У складі Секретаріату Суду діють служба судових розпорядників та патронатна служба судді Конституційного Суду. Положення про Секретаріат,

його структуру і штатний розпис затверджує Суд на своєму засіданні за поданням керівника Секретаріату.

При Суді функціонує Науково-консультативна рада, утворена з числа висококваліфікованих фахівців у сфері права для підготовки наукових висновків з питань діяльності Суду, що потребують наукового забезпечення.

Суд також має свій архів, бібліотеку, офіційне видання «Вісник Конституційного Суду України», прес-службу, приймальню громадян тощо.

**Принципи конституційного судочинства.** Суд здійснює юрисдикційну діяльність відповідно до засад (принципів) верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, відкритості, повного і всебічного розгляду справ, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків.

Принцип верховенства права являє собою змістовно-сутнісну засаду здійснення юрисдикційної діяльності Судом. У найбільш загальному вигляді верховенство права передбачає, що право розуміється як сукупність правил юридично значущої поведінки, що легітимізовані суспільством і базуються на історично досягнутому рівні соціальної етики.

Відповідно, право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори (норми моралі, традиції, звичаї тощо). Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України.

Таке розуміння права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Верховенство права зумовлює пріоритетність у суспільстві прав і свобод особи, що передбачає взаємну відповідальність особи і держави, зв'язаність діяльності держави цими правами, врегулювання відносин між особою та державою на основі принципу «дозволено все, що не заборонено законом».

Принцип незалежності діяльності Суду засвідчує його інституціонально-функціональну самостійність в системі органів державної влади. Здійснюючи юрисдикційну діяльність,

Суд не тільки перебуває, як було вказано, поза системою судоустрою України. Він посідає самостійне місце і не підпорядковується жодному іншому органу, включаючи парламент, уряд та главу держави. Незалежність діяльності Суду забезпечується також через низку гарантій діяльності суддів: заборону впливу у будь-який спосіб на суддю, особливу процедуру притягнення судді до юридичної відповідальності; вжиття заходів забезпечення безпеки судді та членів його сім'ї тощо.

Принцип колегіальності засвідчує, що Суд здійснює надані Конституцією та Законом України «Про Конституційний Суд України» компетенційні та самоорганізаційні повноваження колегіально. Принцип колегіальності реалізується через організаційні форми роботи Суду, до яких належать: засідання, пленарні засідання Суду, Великої палати, сенатів; засідання колегій. Особливою формою вирішення питань, пов'язаних з організаційною діяльністю Суду, є спеціальні пленарні засідання Суду, на яких, зокрема, обирається Голова та заступник Голови Суду, затверджується персональний склад сенатів, утворюються колегії та затверджується їх персональний склад тощо.

Згідно з принципами гласності і відкритості акти та засідання Суду, інформація щодо справ, які розглядає Суд, є відкритими, якщо інше не встановлено законом. Інформація про конституційні подання, конституційні звернення, конституційні скарги, що надійшли до Суду, перебіг справ, дату і час засідання сенатів, Великої палати є відкритою та оприлюднюється на офіційному веб-сайті Суду, якщо інше не встановлено законом. Розгляд справ на пленарних засіданнях Великої палати, сенатів здійснюється відкрито, за винятком закритої частини цих засідань, коли ухвалюється рішення, надається висновок, постановляється ухвала Суду. Закрите пленарне засідання допускається, якщо розгляд справи на відкритому пленарному засіданні може призвести до розголошення державної таємниці та (або) іншої інформації, що охороняється законом. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в Суді усної або письмової інформації про результати розгляду його справи. Усі акти Суду за результатами конституційного провадження оприлюднюються на офіційному веб-сайті Суду або в окремих випадках за ухвалою Суду — в залі засідань Суду.

Акти Суду разом, за наявності, з окремими думками суддів публікуються у «Віснику Конституційного Суду України» та інших офіційних друкованих виданнях України.

Відповідно до принципу повного і всебічного розгляду справ колегії, сенати, Велика палата під час підготовки справи до розгляду та конституційного провадження у справі вправі витребувати копії документів, матеріалів, а також відомості, що стосуються справи; призначати у разі потреби експертизу та залучати спеціалістів до участі в конституційному провадженні; викликати на засідання, пленарні засідання посадових осіб, експертів, спеціалістів, свідків, представників суб'єктів звернень, громадян.

Принцип обґрунтованості та обов'язковості ухвалених Судом рішень і висновків визначає, що акти Суду мають бути ухвалені на основі повно і всебічно з'ясованих обставин, на які посилаються учасники конституційного провадження, а також містити вичерпні висновки щодо питань, порушених суб'єктами права на звернення і розглянутих Судом.

Рішення та висновки Суду є обов'язковими до виконання, остаточними та такими, що не можуть бути оскаржені. У разі необхідності Суд може встановити порядок і строки їх виконання, а також зобов'язати відповідні державні органи забезпечити контроль за виконанням рішення, додержанням висновку.

***Суб'єкти і форми звернення до Конституційного Суду України.*** Суд як юрисдикційний судовий орган здійснює компетенційні повноваження виключно за зверненням визначених Конституцією та Законом України «Про Конституційний Суд України» суб'єктів, які можуть класифіковані залежно від предмета і форми звернення.

Так, письмове клопотання щодо визнання акта (його окремих положень) неконституційним або офіційного тлумачення Конституції України є конституційним поданням і має відповідати вимогам, встановленим ст. 51 Закону України «Про Конституційний Суд України». Суб'єктами права на звернення до Суду із конституційним поданням є виключно Президент України, щонайменше сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі, є конституційною скаргою, що має відповідати вимогам, встановленим ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України». Суб'єктом права на конституційну скаргу є фізична особа або юридична особа приватного права, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України.

Письмове клопотання про надання висновку щодо інших компетенційних повноважень Суду є конституційним зверненням і має відповідати вимогам, встановленим ст. 53 Закону України «Про Конституційний Суд України».

Суб'єктами права на конституційне звернення є Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України або щонайменше сорок п'ять народних депутатів України.

**Стадії конституційного провадження.** Аналіз Закону України «Про Конституційний Суд України» дозволяє виокремити стадії конституційного провадження у справах конституційної юрисдикції. Стадії конституційного провадження характеризують діяльність Суду та учасників провадження, яка спрямована на забезпечення певного проміжного результату під час розгляду тієї чи іншої справи. Стадіями конституційного провадження є відкриття конституційного провадження, підготовка матеріалів справи до слухання, розгляд справи у пленарному засіданні, ухвалення рішення та його виконання.

**Процесуальні строки.** Законом України «Про Конституційний Суд України» визначено, що строк конституційного провадження не повинен перевищувати шість місяців. Водночас для справ щодо конституційності законопроекту про внесення змін до Конституції України, справ щодо конституційності актів Кабінету Міністрів України за зверненням Президента України, а також щодо яких Сенат, Велика палата визнали конституційне провадження невідкладним, строк конституційного провадження не може перевищувати один календарний місяць.

Обчислення строків конституційного провадження ведеться з дня постановлення ухвали про відкриття конституційного провадження у справі, а у разі відмови Сенату від розгляду справи на розсуд Великої палати — з дня постановлення відповідної ухвали Сенату.

**Поняття та правова природа актів Конституційного Суду України. Види, порядок прийняття та виконання актів Конституційного Суду України.** Здійснюючи надані компетенційні та самоорганізаційні повноваження, орган конституційної юрисдикції приймає процесуальні та непроцесуальні акти.

До непроцесуальних актів Суду, які не пов'язані із конституційним провадженням, належать постанови з приводу організаційних, фінансових, кадрових та інших питань внутрішньої діяльності. Непроцесуальні акти Суду є правовою формою здійснення ним своїх самоорганізаційних повноважень.

Процесуальні акти Суду, до яких належать рішення, висновки, ухвали та забезпечувальні накази, являють собою акти органу конституційної юрисдикції, пов'язані із конституційним провадженням у відповідних справах конституційної юрисдикції. Процесуальні акти є, відповідно, правовою формою здійснення Судом своїх компетенційних повноважень.

Так, для вирішення питань, пов'язаних із відкриттям, відмовою у відкритті, закриттям провадження у справі, іншими процесуальними діями, клопотаннями, процедурою розгляду справ конституційної юрисдикції, відповідні органи Суду постановляють ухвали.

У виняткових випадках, з метою запобігання незворотним наслідкам, що можуть настати у зв'язку з виконанням остаточного судового рішення, Велика палата може при розгляді конституційної скарги з власної ініціативи вжити заходів щодо забезпечення конституційної скарги, видавши забезпечувальний наказ, який є виконавчим документом.

Забезпечувальний наказ втрачає чинність з дня ухвалення рішення або постановлення ухвали про закриття конституційного провадження у справі.

Рішення Суду ухвалюються Великою палатою або Сенатом за результатами розгляду по суті справ конституційної юрисдикції. При цьому Сенат ухвалює рішення виключно за результатами розгляду справ за конституційними скаргами, тоді як Велика палата — за результатами розгляду справ щодо конституційності законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим та щодо офіційного тлумачення Конституції України, а також за результатами розгляду справ за конституційними скаргами у разі відмови Сенату в розгляді справи за конституційною скаргою на розсуд Великої палати.

Висновки Суду надаються виключно Великою палатою за результатами розгляду по суті всіх інших справ конституційної юрисдикції. Суд ухвалює рішення та надає висновки на закритій частині пленарного засідання Сенату, Великої палати поіменним голосуванням суддів Суду, які розглядали справу. Рішення у справі за конституційною скаргою є ухваленим, якщо за це проголосували щонайменше дві третини суддів Суду, які розглядали справу в Сенаті. Рішення є ухваленим Великою палатою, а його висновок — наданим, якщо за це проголосували щонайменше десять суддів Суду.

Рішення і висновки Суду підписують окремо судді Суду, які голосували на їх підтримку і які голосували проти. При цьому судді Суду не мають права утримуватися від голосування або підписання. Суддя Суду, який підписав рішення, висновок, ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження у справі або про закриття конституційного провадження, може викласти окрему думку в письмовій формі, що додається до відповідного акта Суду та без зволікання оприлюднюється на офіційному веб-сайті Суду. Окрема думка може бути висловлена суддею Суду не тільки у разі, якщо він голосував проти того чи іншого акта, а і якщо він голосував «за», але залишився у меншості під час голосування з будь-якого іншого питання чи мотивування прийнятої позиції.

Рішення та висновки Суду, що мають відповідати вимогам, визначеним ст. 89 та 90 Закону України «Про Конституційний Суд України», є остаточними і не можуть бути оскаржені. У рішенні, висновку Суд може встановити порядок і строки їх виконання, а також зобов'язати відповідні державні органи забезпечити контроль за виконанням рішення, додержанням висновку. Суд також може вимагати від відповідних органів письмове підтвердження виконання рішення, додержання висновку. За невиконання рішень та недодержання висновків Суду настає відповідальність згідно із законом.

У науковому та експертному середовищі тривалий час дискутується питання щодо правової природи та юридичної сили рішень та висновків Суду. Як правило, у цьому зв'язку стверджують, що рішення і висновки органу конституційної юрисдикції є актами застосування конституційних норм до нормативно-правових актів (їх окремих норм) або законопроектів, що засвідчують у такий спосіб відповідність останніх нормам Конституції України. Обов'язковість рішень та висновків Суду, за такого підходу, має таку саму природу, що й обов'язковість усіх інших правових актів ненормативного характеру.

З другого боку, багатьма вітчизняними науковцями за рішеннями та висновками органу конституційної юрисдикції визнається не лише правозастосовне, але й правотворче значення, що є однією з важливих ознак їх нормативності. Нормативність рішень та висновків Суду у такому разі обґрунтовують також тією обставиною, що окрім, власне, визнання неконституційними положень законів чи інших правових актів, або, наприклад, встановлення невідповідності вимогам статей 157 і 158 Конституції України законопроектів про внесення змін до Основного Закону України, вони водночас визначають напрямки правової політики держави.

Втім, незважаючи на різноманіття поглядів і дискусію, що триває з приводу нормативності актів Суду, переважною натеper є тенденція до сприйняття рішень та висновків (важливо зауважити, що у такому значенні, на відміну від рішень Конституційного Суду України, розглядаються не всі висновки, а лише висновки щодо конституційності законопроектів про внесення змін до Конституції України та висновки щодо конституційності чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість) органу конституційної юрисдикції як допоміжних (субсидіарних) джерел конституційного права, що відіграють важливе значення в регулюванні публічно-правових відносин. Слід погодитися, що такі рішення і висновки Суду не можуть бути віднесені до підзаконних актів, оскільки така постановка питання не відповідає тим компетенційним повноваженням, якими Конституція України наділила орган конституційної юрисдикції. Саме тому відповідно до статей 150 та 152 Конституції України, за ними повинна визнаватися юридична сила, вища за юридичну силу законів України.

**Юридичні позиції Конституційного Суду України: поняття та значення.** Від рішень та висновків Суду потрібно відокремлювати викладені у цих та інших процесуальних актах позиції органу конституційної юрисдикції, що являють собою сукупність наданих Судом в контексті системного розуміння і тлумачення Конституції України аргументів, які концентровано відображають юридичну основу прийнятих актів.

Відповідно до ст. 92 Закону України «Про Конституційний Суд України» Суд викладає юридичні позиції у мотивувальній та/або резолютивній частині рішення, висновку. Юридичні позиції можуть міститися в ухвалах про відмову у відкритті конституційного провадження у справі та про закриття конституційного провадження у справі, постановлених Сенатом чи Великою палатою.

Суд може розвивати і конкретизувати юридичні позиції у своїх наступних актах, змінювати юридичні позиції в разі суттєвої зміни нормативного регулювання, яким він керувався під час висловлення таких позицій, або за

наявності об'єктивних підстав необхідності покращення захисту конституційних прав і свобод з урахуванням міжнародних зобов'язань України та за умови обґрунтування такої зміни в актах Суду.

З теоретичного погляду, коректною видається позиція, за якою у судовій та іншій правозастосовній практиці позиції Суду набувають характеру прецеденту за своєю юридичною силою, але такими за своєю природою не є. Серед правових явищ (правових норм, принципів, правоположень, прецедентів тощо) юридичні позиції Суду посідають самостійне місце і можуть розглядатися як джерела права. Зазначимо, що такий підхід зумовлює сприйняття юридичних позицій як певного позасистемного феномена — нового правового явища, місце якого в системі координат українського права поки залишається невизначеним. Такий підхід узгоджується із особливим статусом Суду в системі органів державної влади.

## Завдання до теми

### Тестові завдання

1. Під час розгляду Сенатом Конституційного Суду України справи за конституційною скаргою виникла необхідність в офіційному тлумаченні Конституції України. Яке рішення може ухвалити Сенат Конституційного Суду України за таких обставин?

а) постановити ухвалу про відмову Сенату від розгляду справи на розсуд Колегії в будь-який час до постановлення свого рішення.

б) постановити ухвалу про закриття конституційного провадження у справі у зв'язку із відсутністю в Сенату повноваження здійснювати офіційне тлумачення Конституції України.

в) постановити ухвалу про відмову Сенату від розгляду справи на розсуд Великої палати в будь-який час до постановлення свого рішення.

г) постановити ухвалу про відмову Сенату від розгляду справи на розсуд постійної комісії Конституційного Суду України в будь-який час до чи після постановлення свого рішення.

2. Які наслідки для судді Конституційного Суду України матиме набрання законної сили обвинувальним вироком за вчинення ним злочину?

а) суддю буде відсторонено Конституційним Судом України від виконання обов'язків.

б) суддю буде звільнено з посади Конституційним Судом України.

в) суддю буде звільнено з посади органом, що його призначив.

г) повноваження судді буде припинено.

3. У яких справах Конституційний Суд України може видати забезпечувальний наказ?

а) щодо розгляду конституційного подання Президента України.

б) щодо розгляду конституційного звернення Кабінету Міністрів України.

в) щодо розгляду конституційної скарги громадянина України.

г) щодо розгляду конституційного звернення Верховного Суду.

4. У якому випадку Колегія Конституційного Суду України має постановити ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження за конституційною скаргою?

- а) до Конституційного Суду України звернувся громадянин Республіки Польща з конституційною скаргою щодо відповідності Конституції України положень Закону України «Про судовий збір», застосованого в остаточному судовому рішенні в його справі.
- б) до Конституційного Суду України звернулася громадянка України з конституційною скаргою щодо офіційного тлумачення положень ч. ч. 1, 2, 9 ст. 129 Конституції України.
- в) до Конституційного Суду України звернулося товариство з обмеженою відповідальністю з конституційною скаргою щодо визнання неконституційними положень ч. 1 ст. 601 Цивільного кодексу України, застосованих у остаточному судовому рішенні у його справі.
- г) до Конституційного Суду України звернулася особа без громадянства з конституційною скаргою щодо визнання неконституційними положень Закону України «Про оренду державного та комунального майна», застосованого в остаточному судовому рішенні в її справі.

5. Чи може Конституційний Суд України прийняти конституційну скаргу поза межами тримісячного строку з дня набрання чинності остаточним судовим рішенням у справі суб'єкта права на конституційну скаргу?

- а) може, якщо Конституційний Суд України визнає її розгляд необхідним з мотивів суспільного інтересу.
- б) може, якщо Конституційний Суд України визнає причини пропуску строку поважними.
- в) може, якщо Конституційний Суд України визнає наявність порушення фундаментального права суб'єкта права на конституційну скаргу.
- г) не може, оскільки жодних винятків законодавством України не передбачено.

### **Практичні завдання**

1. Під час судового розгляду за позовом щодо необґрунтованої відмови Центральної виборчої комісії у реєстрації громадянина України Петренка В.О. кандидатом у народні депутати України, його адвокат під час викладення своєї позиції послався на деякі положення Рішення Конституційного Суду України від 26.02.1998 № 1-рп/98 у справі про вибори народних депутатів України. Утім суддя не прийняв наведені аргументи, оскільки адвокат використав положення Рішення Конституційного Суду України, котре було ухвалено щодо закону, який втратив чинність. Це у свою чергу, на думку судді, нівелює й юридичну силу Рішення Конституційного Суду України.

Аргументовано визначте, наскільки обґрунтованою є відмова судді у цьому разі.

2. На адресу Конституційного Суду України надійшла конституційна скарга Петренка В.О., в якій просив Конституційний Суд України вирішити питання про

відповідність Конституції України (конституційність) положення ч. 3 ст. 334 Цивільного кодексу України, вважаючи, що застосована в остаточному судовому рішенні вказана норма суперечить Конституції України; визнати, що застосування норми ч. 3 ст. 334 Цивільного кодексу України до земельних правовідносин є неконституційним; винести відповідне рішення.

Листом за підписом керівника Секретаріату Конституційного Суду України подану Петренку В.О. конституційну скаргу повернуто як неприйнятну з посиланням на те, що порушені у ній питання не можуть бути об'єктом конституційної скарги, оскільки фактично в ній йдеться про перевірку на відповідність Конституції України актів суду, а не закону, на що Конституційний Суд України не уповноважений.

Петренко В.О. звернувся до адміністративного суду з позовом до Конституційного Суду України, керівника Секретаріату Конституційного Суду України, в якому просив визнати протиправною відмову Конституційного Суду України у прийнятті його конституційної скарги; визнати відсутність компетенції керівника Секретаріату Конституційного Суду України здійснювати розгляд конституційної скарги по суті та виносити рішення щодо прийнятності конституційної скарги, а також щодо належності до повноважень Конституційного Суду України розглядати конституційну скаргу позивача; зобов'язати керівника Секретаріату Конституційного Суду України спрямувати подану ним конституційну скаргу на розгляд суддям (судді) Конституційного Суду України з метою вирішення питання щодо відкриття провадження у справі за цією скаргою.

Аргументовано визначте, яке рішення у справі за позовом Петренка В.О. має постановити адміністративний суд.

3. Велика палата Конституційного Суду України за результатами розгляду справи за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до статті 93 Конституції України (щодо законодавчої ініціативи народу) (реєстр. № 1015) вимогам статей 157 і 158 Конституції України, визнала його таким, що відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України.

Водночас Велика палата Конституційного Суду України у резолютивній частині Висновку від 13.11.2019 № 5-в/2019 зробила певні застереження щодо законопроекту про внесення змін до статті 93 Конституції України.

Представник Верховної Ради України у Конституційному Суду України публічно заявив, що орган конституційної юрисдикції вийшов за межі наданих повноважень. Відповідно, застереження Конституційного Суду України не є для Верховної Ради України обов'язковими.

Аргументовано визначте власне ставлення до позиції Представника Верховної Ради України у Конституційному Суду України.

### **Питання для самостійної роботи та обговорення**

1. Доктрина політичного питання в юрисдикційній діяльності Конституційного Суду України.

2. Функціональна взаємодія Конституційного Суду України з судами системи судоустрою України.

3. Участь Конституційного Суду України в процесі змін до Конституції України.

## ПЕРЕЛІК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

### Література з методики викладання

1. Артикуца Н. В. Високоєфективні методики фахової підготовки правників. *Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору*. Київ : КМА, 2007. С. 180–188.
2. Артикуца Н. В. Інноваційні методики викладання дисциплін у вищій юридичній освіті. *Інноваційні технології у вищій юридичній освіті : матеріали Міжнар. наук.-метод. конф., присвяченої 390-річчю з дня заснування Київської братської школи - предтечі Києво-Могилянської академії (25-28 трав. 2005 р.)*. К. : Стилос, 2005. С. 3–26. URL: [http://www.ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/123456789/2424/1/Artikutsa\\_Inov.pdf](http://www.ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/123456789/2424/1/Artikutsa_Inov.pdf) (дата звернення: 01.02.2020).
3. Батан Ю. Д. Вікіпедія та навчальний процес у вищих навчальних закладах: стан взаємодії. *Інформаційне суспільство: проблеми та перспективи : Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 28 травня 2016)*. Одеса : Фенікс, 2016. С. 12–14. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/10596> (дата звернення: 01.02.2020)
4. Головка Н. І. Методика викладання правознавства: навч. посіб. К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2017. 202 с.
5. Столярчук Л. Б. Операційний компонент підготовки бакалаврів у галузі права. *Професійна підготовка бакалаврів у галузі права в університетах Канади : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04*. Львів, 2019. С. 129–153.
6. Чужикова В. Г. Методика викладання права. К. : КНЕУ, 2009. 425 с.

### Нормативно-правові акти та матеріали практики:

#### До всіх тем

1. Виборчий кодекс України : Закон України від 19.12.2019 № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/396-IX> (дата звернення: 11.01.2020).
2. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 08.06.1995. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1к/95-вр> (дата звернення: 01.02.2020).
3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 01.02.2020).
4. Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим : Закон України від 23.12.1998 № 350-XIV (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/350-14> (дата звернення: 01.02.2020).
5. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР (зі змінами). URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.02.2020).

### **До теми 1**

1. Про проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991 № 1427-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12> (дата звернення: 01.02.2020).
2. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата звернення: 01.02.2020).
3. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.02.2020).

### **До теми 2**

1. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 01.02.2020).
2. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17> (дата звернення: 01.02.2020).
3. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності : Указ Президента України від 10.06.1997 № 503/97. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/503/97> дата звернення: 01.02.2020).
4. Рішення Конституційного Суду України від 09.07.1998 № 12/рп-98 у справі про тлумачення терміну «законодавство». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98/> (дата звернення: 01.02.2020).

### **До теми 3**

1. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата звернення: 01.02.2020).
2. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 01.02.2020).
3. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 01.02.2020).
4. Про міжнародні договори України : Закон України від 29.06.2004 №1906-IV (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15> (дата звернення: 01.02.2020).
5. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17> (дата звернення: 01.02.2020).
6. Рішення Конституційного Суду України від 09.07.1998 № 12/рп-98 у справі про тлумачення терміну «законодавство». URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98/> (дата звернення: 01.02.2020).

### **До теми 4**

1. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 01.02.2020).
2. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17> (дата звернення: 01.02.2020).
3. Рішення Конституційного Суду України від 03.10.1997 № 4-зп у справі про набуття чинності Конституцією України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-97> (дата звернення: 01.02.2020).
4. Рішення Конституційного Суду України від 05.10.2005 № 6-рп/2005 у справі про здійснення влади народом. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05> (дата звернення: 01.02.2020).
5. Рішення Конституційного Суду України від 16.04.2008 № 6-рп/2008 у справі про прийняття Конституції та законів України на референдумі. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08> (дата звернення: 01.02.2020).

#### **До теми 5**

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.02.2020).
2. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 01.02.2020).
3. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 01.02.2020).
4. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17> (дата звернення: 01.02.2020).

#### **До теми 6**

1. Рішення Конституційного Суду України від 20.06.2019 № 6-р/2019 у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-19> (дата звернення: 01.02.2020).
2. Окрема думка судді Конституційного Суду України Лемака В.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 20.06.2019 № 6-р/2019 у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nh06d710-19#n2> (дата звернення: 01.02.2020).
3. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України від 20.06.2019 № 6-р/2019 у справі за конституційним поданням 62 народних депутатів України щодо

відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nf06d710-19#n2> (дата звернення: 01.02.2020).

#### **До теми 7**

1. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18> (дата звернення: 01.02.2020).

2. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 01.02.2020).

3. Рішення Конституційного Суду України від 10.12.2003 № 19-рп/2003 у справі щодо недоторканності та імпідменту Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-03> (дата звернення: 01.02.2020).

4. Рішення Конституційного Суду України від 11.12.2007 № 12-рп/2007 у справі про порядок припинення повноважень членів Кабінету Міністрів України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va12p710-07> (дата звернення: 01.02.2020).

5. Рішення Конституційного Суду України від 19.05.2004 № 11-рп/2004 у справі про умови дострокового припинення повноважень Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-04> (дата звернення: 01.02.2020).

6. Рішення Конституційного Суду України від 07.05.2002 № 8-рп/2002 у справі щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02> (дата звернення: 01.02.2020).

#### **До теми 8**

1. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата звернення: 01.02.2020).

2. Про проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991 № 1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12> (дата звернення: 01.02.2020).

3. Рішення Конституційного Суду України від 11.07.1997 № 6-рп/2005 у справі щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-97> (дата звернення: 01.02.2020).

4. Рішення Конституційного Суду України від 24.06.1999 № 6-рп/99 у справі про фінансування судів. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-99> (дата звернення: 01.02.2020).

5. Рішення Конституційного Суду України від 14.12.1999 № 10-рп/99 у справі про застосування української мови. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99> (дата звернення: 01.02.2020).

6. Рішення Конституційного Суду України від 05.10.2005 № 6-рп/2005 у справі про здійснення влади народом. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-05> (дата звернення: 01.02.2020).

7. Рішення Конституційного Суду України від 16.04.2008 № 6-рп/2008 у справі про прийняття Конституції та законів України на референдумі. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08> (дата звернення: 01.02.2020).

#### **До теми 9**

1. Про політичні партії в Україні : Закон України від 05.04.2001 № 2365-III (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> (дата звернення: 01.02.2020).

2. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 01.02.2020).

3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні : Закон України від 27.11.2003 № 1349-IV (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1349-15> (дата звернення: 01.02.2020).

4. Рішення Конституційного Суду України від 16.10.2007 № 9-рп/2007 у справі про утворення та реєстрацію партійних організацій. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0a9p710-07> (дата звернення: 01.02.2020).

5. Рішення Конституційного Суду України від 04.06.2019 № 2-р/2019 у справі про молодіжні організації. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-19> (дата звернення: 01.02.2020).

#### **До теми 10**

1. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17.11.2011 № 4061-VI (Закон втратив чинність, крім положень щодо організації та проведення проміжних виборів і заміщення народних депутатів України, обраних у загальнодержавному виборчому окрузі, повноваження яких достроково припинені, що діють до наступних чергових або позачергових виборів народних депутатів України). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17> (дата звернення: 01.02.2020).

2. Про Державний реєстр виборців : Закон України від 22.02.2007 № 698-V (зі змінами). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/698-16> (дата звернення: 01.02.2020).

3. Про місцеві вибори : Закон України від 14.07.2015 № 595-VIII (Закон втратив чинність, крім положень щодо організації та проведення повторних, проміжних, додаткових виборів і заміщення депутатів, обраних у багатомандатному виборчому окрузі, повноваження яких достроково припинені, що діють до наступних чергових або позачергових виборів депутатів місцевих рад). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19> (дата звернення: 01.02.2020).

4. Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30.06.2004 № 1932-IV (зі змінами). URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1932-15> (дата звернення: 01.02.2020).

5. Рішення Конституційного Суду України від 16.04.2008 № 6-рп/2008 у справі про прийняття Конституції та законів України на референдумі. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-08> (дата звернення: 01.02.2020).

6. Рішення Конституційного Суду України від 27.03.2000 № 3-рп/2000 у справі про всеукраїнський референдум за народною ініціативою. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-00> (дата звернення: 01.02.2020).

7. Рішення Конституційного Суду України від 15.10.2008 № 23-рп/2008 у справі про проголошення Президентом України всеукраїнського референдуму за народною ініціативою. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-08> (дата звернення: 01.02.2020).

8. Рішення Конституційного Суду України від 30.01.2002 № 2-рп/2002 у справі про виборчу заставу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-02> (дата звернення: 01.02.2020).

9. Рішення Конституційного Суду України від 24.03.2005 № 3-рп/2005 у справі про вибори Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-05> (дата звернення: 01.02.2020).

10. Рішення Конституційного Суду України від 26.04.2018 № 4-р/2018 у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про всеукраїнський референдум». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18> (дата звернення: 01.02.2020).

### **До теми 11**

1. Загальна декларація прав людини: прийнята та проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 № 217 А (III). URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_015](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015) (дата звернення: 01.02.2020).

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_004](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004) (дата звернення: 01.02.2020).

3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_043](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043) (дата звернення: 01.02.2020).

4. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_042](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042) (дата звернення: 01.02.2020).

5. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.02.2020).

6. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII (зі змінами). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (дата звернення: 01.02.2020).

### **До теми 12**

1. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 08.07.2011 № 3671-VI (зі змінами). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3671-17> (дата звернення: 01.02.2020).

2. Про громадянство України : Закон України від 18.01.2001 № 2235-III (зі змінами). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (дата звернення: 01.02.2020).

3. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII (зі змінами). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1706-18> (дата звернення: 01.02.2020).

4. Про правовий статус закордонних українців : Закон України від 04.03.2004 № 1582-IV (зі змінами). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1582-15> (дата звернення: 01.02.2020)..

5. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI (зі змінами). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3773-17> (дата звернення: 01.02.2020).

### **До теми 13**

1. Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 № 1777-XII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12> (дата звернення: 01.02.2020).

2. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25.06.1992 №2494-XII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (дата звернення: 01.02.2020).

3. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 №1207-VII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18> (дата звернення: 01.02.2020).

4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права 1982 р. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_057](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057) (дата звернення: 01.02.2020).

5. Декларація прав національностей України від 01.11.1991 № 1771-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12> (дата звернення: 01.02.2020).

6. Рішення Конституційного Суду України від 13.07.2001 №11-рп/2001 у справі про адміністративно-територіальний устрій. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-01> (дата звернення: 01.02.2020).

### **До теми 14**

1. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14> (дата звернення: 01.02.2020).

2. Про місцеві вибори : Закон України від 14.07.2015 № 595-VIII (Закон втратив чинність, крім положень щодо організації та проведення повторних, проміжних, додаткових виборів і заміщення депутатів, обраних у багатомандатному виборчому окрузі, повноваження яких достроково припинені, що діють до наступних чергових або позачергових виборів депутатів місцевих рад). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19> (дата звернення: 01.02.2020).

3. Про органи самоорганізації населення : Закон України від 11.07.2001 № 2625-III (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2625-14> (дата звернення: 01.02.2020).

4. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 07.06.2001 № 2493-III (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2493-14> (дата звернення: 01.02.2020).

5. Про співробітництво територіальних громад : Закон України від 17.06.2014 № 1508–VII (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1508-18> (дата звернення: 01.02.2020).

6. Про статус депутатів місцевих рад : Закон України від 11.07.2002 № 93–IV (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93-15> (дата звернення: 01.02.2020).

7. Про столицю України – місто-герой Київ : Закон України від 15.01.1999 № 401–XIV (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401-14> (дата звернення: 01.02.2020).

8. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05.02.2015 № 157–VIII (зі змінами). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19> (дата звернення: 01.02.2020).

9. Рішення Конституційного Суду України від 13.10.2005 № 9-рп/2005 у справі про особливості здійснення виконавчої влади та місцевого самоврядування в районах міста Києва. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-05> (дата звернення: 01.02.2020).

10. Рішення Конституційного Суду України від 13.07.2001 № 11-рп/2001 у справі про адміністративно-територіальний устрій. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-01> (дата звернення: 01.02.2020).

11. Рішення Конституційного Суду України від 16.04.2009 № 7-рп/2009 у справі про скасування актів органів місцевого самоврядування. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-10> (дата звернення: 01.02.2020).

12. Рішення Конституційного Суду України від 18.06.2002 № 12-рп/2002 у справі про об'єднання територіальних громад. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-02> (дата звернення: 01.02.2020).

13. Рішення Конституційного Суду України від 25.12.2003 № 21-рп/2003 у справі про особливості здійснення виконавчої влади та місцевого самоврядування у місті Києві. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v021p710-03> (дата звернення: 01.02.2020).

14. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p> (дата звернення: 01.02.2020).

### **До теми 15**

1. Про статус народного депутата України : Закон України від 17.11.1992 № 2790–XII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12> (дата звернення: 01.02.2020).

2. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР (зі змінами). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр> (дата звернення: 01.02.2020).

3. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861–VI (зі змінами). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-17> (дата звернення: 01.02.2020).

4. Про комітети Верховної Ради України : Закон України від 04.04.1995 № 116/95-ВР (зі змінами). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/116/95-вр> (дата звернення: 01.02.2020).

5. Про Рахункову палату : Закон України від 02.07.2015 № 576-VIII (зі змінами). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/576-19> (дата звернення: 01.02.2020).

6. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17.11.2011 № 4061-VI (Закон втратив чинність, крім положень щодо організації та проведення проміжних виборів і заміщення народних депутатів України, обраних у загальнодержавному виборчому окрузі, повноваження яких достроково припинені, що діють до наступних чергових або позачергових виборів народних депутатів України). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17> (дата звернення: 01.02.2020).

7. Рішення Конституційного Суду України від 06.04.2010 № 11-рп/2010 у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-10> (дата звернення: 01.02.2020).

8. Рішення Конституційного Суду України від 25.06.2008 № 12-рп/2008 у справі про перебування народного депутата України у депутатській фракції. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-08> (дата звернення: 01.02.2020).

9. Висновок Конституційного Суду України від 11.07.2001 № 3-в/2001 у справі про Римський Статут. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01> (дата звернення: 01.02.2020).

10. Рішення Конституційного Суду України від 17.10.2002 № 17-рп/2002 у справі щодо повноважності Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v017p710-02> (дата звернення: 01.02.2020).

## **До теми 16**

1. Питання забезпечення діяльності Президента України : Указ Президента України від 20.06.2019 № 417/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4172019-27609> (дата звернення: 01.02.2020).

2. Положення про Офіс Президента України : затверджене Указом Президента України від 25.06.2019 № 436/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4362019-27681> (дата звернення: 01.02.2020).

3. Про забезпечення проведення церемонії вступу на пост новообраного Президента України : Указ Президента України від 30.11.1999 № 1509/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1509/99/> (дата звернення: 01.02.2020).

4. Про Комісію при Президентові України з питань громадянства : Указ Президента України від 30.04.2005 № 740/2005. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/740/2005#n22> (дата звернення: 01.02.2020).

5. Про Комісію при Президентові України у питаннях помилування : Указ Президента України від 06.12.1999 № 1532/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1532/99> (дата звернення: 01.02.2020).

6. Про Національний координаційний центр кібербезпеки : Указ Президента України від 07.06.2016 № 242/2016. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/242/2016> (дата звернення: 01.02.2020).
7. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2469-19> (дата звернення: 01.02.2020).
8. Про Національну раду з питань антикорупційної політики : Указ Президента України від 14.10.2014 № 808/2014. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/808/2014> (дата звернення: 01.02.2020).
9. Про офіційні символи глави держави : Указ Президента України від 29.11.1999 № 1507/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1507/99> (дата звернення: 01.02.2020).
10. Про Положення про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента України : Указ Президента України від 15.11.2006 № 970/2006. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/970/2006> (дата звернення: 01.02.2020).
11. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності : Указ Президента України від 10.06.1997 № 503/97. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/503/97> дата звернення: 01.02.2020).
12. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 05.03.1998 № 183/98-ВР (зі змінами). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/183/98-вр> (дата звернення: 01.02.2020).
13. Рішення Конституційного Суду України від 10.12.2003 № 19-рп/2003 у справі щодо недоторканності та імпідменту Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-03> (дата звернення: 01.02.2020).

#### **До теми 17**

1. Про Антимонопольний комітет України : Закон України від 26.11.1993 № 3659-XII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12> (дата звернення: 01.02.2020).
2. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18> (дата звернення: 01.02.2020).
3. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14> (дата звернення: 01.02.2020).
4. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10.02.2010 № 1861-VI (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17> (дата звернення: 01.02.2020).
5. Про столицю України – місто-герой Київ : Закон України від 15.01.1999 № 401-XIV (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401-14> (дата звернення: 01.02.2020).
6. Про Фонд державного майна України : Закон України від 09.12.2011 № 4107-VI (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4107-17> (дата звернення: 01.02.2020).
7. Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17> (дата звернення: 01.02.2020).

8. Положення про Секретаріат Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.2009 № 850 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/850-2009-%D0%BF> (дата звернення: 01.02.2020).

9. Про затвердження Правил підготовки проектів актів Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 06.09.2005 № 870 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/870-2005-%D0%BF> (дата звернення: 01.02.2020).

10. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 № 950 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF> (дата звернення: 01.02.2020).

11. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.09.2014 № 442 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF> (дата звернення: 01.02.2020).

12. Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.09.2019 № 829. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/829-2019-%D0%BF> (дата звернення: 01.02.2020).

### **До теми 18**

1. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17> (дата звернення: 01.02.2020).

2. Про Вищий антикорупційний суд: Закон України від 07.06.2018 № 2447-VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19> (дата звернення: 01.02.2020).

3. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21.12.2016 № 1798-VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19> (дата звернення: 01.02.2020).

4. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 01.02.2020).

5. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 01.02.2020).

6. Рішення Конституційного Суду України від 07.05.2002 № 8-рп/2002 у справі щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-02> (дата звернення: 01.02.2020).

7. Рішення Конституційного Суду України від 09.07.2002 № 15-рп/2002 у справі про досудове врегулювання спорів. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02> (дата звернення: 01.02.2020).

8. Рішення Конституційного Суду України від 25.11.1997 № 6-зп у справі громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-97> (дата звернення: 01.02.2020).

9. Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 № 19-рп/2004 у справі про незалежність суддів як складову їхнього статусу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-04> (дата звернення: 01.02.2020).

### **До теми 19**

1. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19> (дата звернення: 01.02.2020).

2. Регламент Конституційного Суду України : Постанова Конституційного Суду України від 22.02.2018 № 1-пс/2018 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18> (дата звернення: 01.02.2020).

3. Рішення Конституційного Суду України від 02.12.2019 № 11-р/2019 у справі щодо офіційного тлумачення положень статті 151-2 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-19> (дата звернення: 01.02.2020).

4. Рішення Конституційного Суду України від 22.01.2020 № 1-р(І)/2020 у справі за конституційною скаргою Плескача В'ячеслава Юрійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень другого речення частини четвертої статті 42 Закону України «Про Конституційний Суд України». URL: <http://www.ccu.gov.ua/dokument/1-ri2020> (дата звернення: 01.02.2020).

5. Рішення Конституційного Суду України від 23.06.1997 № 2-зп у справі про акти органів Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-97> (дата звернення: 01.02.2020).

6. Рішення Конституційного Суду України від 11.07.1997 №3-зп у справі щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-97> (дата звернення: 01.02.2020).

7. Рішення Конституційного Суду України від 14.12.2000 № 15-рп/2000 у справі про порядок виконання рішень Конституційного Суду України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-00> (дата звернення: 01.02.2020).

8. Рішення Конституційного Суду України від 26.06.2008 № 13-рп/2008 у справі про повноваження Конституційного Суду України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-08> (дата звернення: 01.02.2020).

## **Спеціальна література**

### **До всіх тем**

1. Афанасьєва М.В., Бальцій Ю.Ю., Батан Ю.Д. [та ін.]. Конституційне право України: прагматичний курс : навч. посіб. / за заг. ред. М.В. Афанасьєвої, А.А. Єзерова ; тех. ред. Ю.Д. Батан. Одеса : Юридична література, 2017. 256 с.

2. Конституційне право України. Академічний курс : підручник: У 2 т. К. : Юридична думка. Т. 1 / за ред. В. Ф. Погорілка. 2006. 544 с. ; Т. 2 / За ред. Ю.С. Шемшученка. 2008. 800 с.

3. Курс конституционного права Украины : учебник / под ред. М.А. Баймуратова, А.В. Батанова : в 2 т. Т. 1 : Общая часть : основы теории конституционного права. Х. : Одиссей, 2008. 672 с. Т. 2 : Конституционный строй Украины. Сумы : Университетская книга, 2012. 799 с.

4. Проблеми сучасної конституціоналістики : навчальний посібник. Вип. 1 / М.П. Орзіх, М.В. Афанасьєва, В.Р. Барський, В.А. Григор'єв, А.А. Єзеров ; за ред. М. П. Орзіха. К. : Юрінком Інтер, 2011. 268 с.
5. Проблеми сучасної конституціоналістики: навч. посіб. Вип. 2. Конституційні перетворення в Україні / за ред. М. П. Орзіха. К. : Юрінком Інтер, 2012. 430 с.
6. Проблеми сучасної конституціоналістики : навч. посіб. Вип. 3. Сучасний український конституціоналізм / за ред. А. Р. Крусян. О. : Фенікс, 2015. 523 с.
7. Проблеми сучасної конституціоналістики : навч. посіб. Вип. 4. Конституційне гуманітарне право / [Н.В. Аніщук, М.В. Афанасьєва, Н.М. Бакаянова та ін.] ; за заг. ред. А.Р. Крусян, А.А. Єзерова. К. : Юрінком Інтер, 2018. 524 с.
8. Савчин М.В. Конституційне право України : підручник / відп. ред. М.О. Баймуратов. К. : Правова єдність, 2009. 1008 с.

### До теми 1

1. Бориславська О.М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз: монографія. Харків: Право, 2018. 384 с.
2. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
3. Речицький В.В. Неформальний конституціоналізм. Харків: Права людини, 2018. 356 с.
4. Савчин М.В. Конституціоналізм і природа конституції: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.
5. Шаповал В. М. Сучасний конституціоналізм : монографія. Київ : Салком; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.

### До теми 2

1. Кошіль Н.М. Систематизація конституційного законодавства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. О., 2017. 22 с.
2. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм. К. : Юрінком Інтер, 2010. 559 с.
3. Носенко О. В. Інститути конституційного права України : проблеми теорії та практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. К., 2007. 23 с.
4. Совгиря О. Предмет конституційного права України: аксіологічна складова на сучасному етапі. *Український часопис конституційного права*. 2016. № 1. С. 41—46.
5. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: монограф. К. : Ліра-К, 2009. 580 с.
6. Чернолуцький Р.В. Феноменологія нормопроектної діяльності в конституційному праві України: питання теорії і практики : автореф. дис ... докт. юрид. наук : 12.00.02. Ужгород, 2018. 35 с.

### До теми 3

1. Батанов О.В. Акти місцевого самоврядування як джерела конституційного права України: поняття та правова природа. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 1. С. 52—57.
2. Васильченко О.П. Джерела конституційного права України : навч. пос. К. : Реферат, 2010. 188 с.
3. Джерела конституційного права України : монографія / Ю.С. Шемшученко, О.І. Ющик [та ін.]. К. : Наукова думка, 2010. 709 с.
4. Зверев Є. О. Міжнародний договір як джерело національного права. *Наук. зап. НаУКМА. Сер. Юрид. науки*. 2010. Т. 103. С. 41—44.
5. Крусян А. Роль та значення конституційних законів у системі сучасного українського конституціоналізму. *Вісник Львівського ун-ту*. 2009. Вип. 48. С. 88—94.
6. Резніченко С.В. Договір у системі джерел конституційного права України : монографія. О. : Астропринт, 1999. 136 с.
7. Сав'як О.В. Правовий звичай у системі джерел конституційного права України. *Держава і право: Юридичні і політичні науки*. 2007. Вип. 36. С. 225—230.
8. Терлецький Д. С. Конституційно-правове регулювання дії міжнародних договорів в Україні : монографія. О. : Фенікс, 2009. 232 с.
9. Ткачук П. Правові позиції Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 2. С. 10—21.
10. Цоклан В. І., Федоренко В. Л. Система сучасних джерел конституційного права України : монографія. К. : Ліра-К, 2009. 400 с.
11. Швачка Г.О. Конституція Автономної Республіки Крим у системі законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2006. № 2. С. 16—21.

#### До теми 4

1. Бориславська О. Верховенство конституції чи верховенство права: деякі питання відновлення дії окремих положень Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 6. С. 48—57.
2. Крусян А. Р. Сучасний український конституціоналізм : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2010. 560 с.
3. Матат А. В. Верховенство Конституції та захист прав людини як пріоритет діяльності Конституційного Суду України. *Форум права*. 2016. № 1. С. 186—194.
4. Мірошніченко Ю. Контроль Конституційного Суду України за додержанням процедури внесення змін до Конституції України як засіб забезпечення її верховенства. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. №1. С. 42—53.
5. Подорожна Т.С. Верховенство Конституції України та конституціоналізація правової системи: діалектика взаємодії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету : Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Т. 1. С. 115—118.
6. Рабінович С. П. Чинність і дієвість конституції: нормативізм versus соціологія права. *Соціально-правові студії*. 2018. Вип. 1. С. 4—10.

7. Савчин М. Юридична сила конституції: Лекція. 2018. 27 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/20104> (дата звернення: 15.07.2019).

#### До теми 5

1. Барабаш Ю.Г. Народ і нація як суб'єкти конституційного права. *Конституційний процес в Україні: здобутки та проблеми: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 25-26 черв. 2009 р. Х.: Право, 2009. С. 27—34.*
2. Бурцев А.А. Система суб'єктів конституційно-правових відносин : автореф. дис. ... канд.юрид.наук. М., 2005. 24 с.
3. Данілюк Ю.В. Теоретичні засади конституційних правовідносин в Україні: автореф. дис. ... канд.юрид.наук. К., 2009. 19 с.
4. Крусян А. Р. Конституційні правовідносини у системі сучасного конституціоналізму в Україні. *Юридичний вісник. 2007. С. 15—22.*
5. Олькіна О.В. Юридичні особи як суб'єкти конституційних правовідносин. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія : Право. Харків, 2012. Вип. 12. № 1028. С.120—123.*
6. Погорілко В.Ф., Федоренко В. Суб'єкти конституційно-правових відносин: поняття, ознаки, види. *Право України. 2002. № 10. С. 3—9.*
7. Шаповал В.М. Суб'єкти конституційного права України: постановка проблем теоретичного визначення. *Право України. 2000. № 8. С. 21—24.*

#### До теми 6

1. Бабенко К. Конституція України як фактор стабілізації та розвитку правового і політичного життя суспільства. *Вісник Конституційного Суду України. 2007. № 1. С. 38—44.*
2. Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права: Монографія. Х.: Право, 2008. 220 с.
3. Верлос Н.В. Медіація в процесі вирішення (врегулювання) конституційних конфліктів. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки. 2018. Т. 29 (68). № 3. С. 18—25.*
4. Єзеров А.А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні. О. : Юридична література, 2008. 240 с.
5. Єзеров А.А. Конфлікти у конституційно-правовій сфері: проблема найменування та визначення. *Право України. 2011. № 5. С. 187—195.*
6. Єзеров А.А. К поняттю конституційного конфлікту. *Юридический вестник. 2006. № 3. С. 94—100.*
7. Єзеров А.А. Динаміка конституційних конфліктів. *Часопис Київського університету права. 2009. № 4. С. 117—122.*
8. Єзеров А.А. Конфликтологическая экспертиза конституционного законодательства. *Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 50. С. 375—385.*
9. Єзеров А. Конституційна конфліктність в умовах демократії. *Право України. 2008. № 8. С. 15—19.*
10. Єзеров А.А. Конституційний делікт як особлива форма конституційного конфлікту. *Юридичний вісник. 2007. № 2. С. 17—24.*
11. Тодика Ю.М. Функціонування державної влади в аспекті

конфліктології. *Право України*. 1997. № 1. С. 48—49.

12. Тодика Ю.М. Державно-правова конфліктологія як важливий напрямок наукових досліджень. *Вісник Академії правових наук*. 1996. № 6. С. 13—23.

### До теми 7

1. Батанова Н. Конституційно-правова відповідальність: концептуальні проблеми теорії. *Юридичний вісник*. 2010. № 2. С. 24—29.

2. Лещух А. Р. Конституційна процесуальна відповідальність: ознаки та необхідність запровадження у правову систему України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Вип. 1. 2017. С. 39—49.

3. Муртіщева А. О. Місце конституційно-правової відповідальності уряду серед інших видів юридичної відповідальності. *Теорія і практика правознавства*. 2014. Вип. 2. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp\\_2014\\_2\\_7](http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2014_2_7) (дата звернення: 15.07.2019).

4. Олькіна О.В. Співвідношення конституційного інституту дострокового припинення повноважень вищих посадових осіб та конституційної відповідальності. *Актуальні проблеми держави та права*. 2011. Вип. 61. С.77—85.

5. Терлецкий Д. Ход конем. Возмещение ущерба от неконституционных актов. URL: <https://www.liga.net/politics/opinion/hod-konem-vozmesczenie-uscherba-ot-nekonstitutsionnyh-aktov> (дата звернення: 15.07.2019).

### До теми 8

1. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.

2. Конституційне право України : [підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Л. К. Байрачна та ін.] ; за ред. В. П. Колісника та Ю. Г. Барабаша. Х. : Право, 2010. 415 с.

3. Конституційно-правові засади становлення української державності / В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, О.Г. Данильян [та ін.] ; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Тодики. Х. : Право, 2003. 328 с.

4. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм. К. : Юрінком Інтер, 2010. 559 с.

5. Орзих М.Ф., А.Р. Крусян Современный конституционализм в Украине. Введение в украинское конституционное право. К. : Алерта, 2006. 289 с.

6. Скрипнюк О.В. Курс сучасного конституційного права України. Х. : Право, 2009. 466 с.

7. Тодика Ю.Н. Основы конституційного строя Украины : учеб. пособие. Х. : Факт, 1999. 320 с.

### До теми 9

1. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку : аналіт. доповідь / [Яблонський В. М., Андріученко Т. В., Бекешкіна І. Е. та ін.] ; за заг. ред. О. А. Корнієвського, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонського. Київ : НІСД, 2018. 128 с.

2. Берченко Г. В. Громадянське суспільство в Україні: конституційні аспекти. Х. : Юрайт, 2014. 208 с.
3. Волкова Д. Є. Конституційне законодавство про громадські організації: стан та перспективи гармонізації з європейськими стандартами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. О., 2015. 217 с.
4. Кафарський В. І. Конституційно-правове регулювання організації та діяльності політичних партій в Україні: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. К., 2010. 42 с.
5. Куракін О.М., Романов М.Ю. Генеза поняття «громадянське суспільство». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35 (1.1). С. 28—32.
6. Череватюк В. Б., Олексієнко Ю. Є. Громадянське суспільство як модель взаємовідносин людини та держави: від історії до сучасності. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 2. С. 35—40.

### До теми 10

1. Афанасьєва М. В. Виборча інженерія в Україні : монографія. Одеса : Юридична література, 2014. 384 с.
2. Афанасьєва М. В. Виборча система: поняття та сучасне розуміння. *Юридичний вісник*. 2012. № 1. С. 21—30.
3. Афанасьєва М. В. Конституційно-правове забезпечення виборчих технологій в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Одеса, 2004. 20 с.
4. Батан Ю. Д. Повстання як нетрадиційна форма народного волевиявлення в конституційному праві України: до постановки проблеми. *Конституція як основа розвитку правової системи (VIII Тодиківські читання) : збірник тез наукових доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції молодих учених, аспірантів і студентів* (м. Харків, 25-26 вересня 2015). Харків : Права людини, 2015. С. 101—103.
5. Батан Ю.Д., Стаднік О.І. Реформування систем місцевих виборів в Україні в контексті європейського досвіду. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. Вип. 73. С. 32—43.
6. Виборче право України : навч. посіб. / За ред. В. Ф. Погорілка, М. І. Ставнійчук. Київ : Парламентське вид-во, 2003. 383 с.
7. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права : матеріали Венеціанської комісії : пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. Вид. 3-є, виправл. і доповн. Ч. 2. Київ : Логос, 2016. 500 с.
8. Ключковський Ю.Б. Виборчі системи та українське виборче законодавство : монографія. Київ : Час Друку, 2011. 132 с.
9. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні. Київ: Ваїте, 2018. 908 с.
10. Мохончук Б. С. Виборча система України як конституційно-правовий інститут : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.02. Харків, 2017. 216 с.
11. Нестерович В.Ф. Виборче право України: Підручник. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 504 с.

12. Нестерович В.Ф. Вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів: проблеми конституційної теорії та практики: Монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. 736 с.

13. Шаповал В., Шаповал Т. Про сутнісні характеристики народного представництва. *Вісник Центральної виборчої комісії*. 2011. № 2. С. 45–47.

14. Шипілов Л. М. Народовладдя як основа демократичної держави : монографія. Харків : ФІНН, 2009. 215 с.

15. Щербанюк О. В. Народний суверенітет і реалізація владоспроможності демократичної держави : монографія. Кн. 2 / за ред. А. О. Селіванова. К., 2013. 303 с.

### До теми 11

1. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / Ю.С. Шемшученко, Н. І. Карпачова, Т. А. Костецька [та ін.] ; за ред. Ю.С. Шемшученка. К. : Юрид. думка, 2008. 252 с.

2. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні. К. : Алерта : КНТ : Центр навч. літ., 2008. 472 с.

3. Орзих М. Ф. Конституционное положение человека в государстве и обществе Украины. *Избранные труды : юбилейное издание к 90-летию со дня рождения* / сост.: А. Р. Крусян, А. А. Езеров ; тех. ред. А. А. Езеров, Ю. Д. Батан, Д. С. Терлецкий [и др.] ; вступ. ст. С. В. Кивалов. Одесса : Юридична література, 2015. С. 286-287.

4. Тодыка Ю.Н., Тодыка О.Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. К.: Вид. дім «Ін Юре», 2004. 367 с.

### До теми 12

1. Кінаш А.Б. Міжнародно-правові акти про принципи громадянства та їх дія на тимчасово окупованій території України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 393-404.

2. Радченко О.І. Заборона полігромадянства в Україні: перспективи запровадження та ймовірні наслідки. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: тези доп. учасників міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Харків, 17 трав. 2019 р.). Харків: ХНУВС, 2019. С. 177-179.

3. Садовська О. М. Право на громадянство: європейська практика. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю економіко-правового ф-ту ОНУ імені І. І. Мечникова* (м. Одеса, 14–15 верес. 2018 р.) / відп. ред. І. А. Ломачинська, А. В. Смітюх. Одеса : Фенікс, 2018. С. 521-526.

4. Софінська І. Безгромадянство: виникнення явища та правове регулювання. *Право і суспільство*. 2018. № 5. С. 47–53.

5. Софінська І. Конституційно-правове дослідження сучасних способів набуття громадянства. *Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 281–289.

6. Суржинський М. І. Інститут громадянства України: конституційно-правовий аспект : [монографія]. К. : Наукова Думка, 2011. 214 с.

7. Чехович С.Б., Огурцов О.П. Безгромадянство в Україні: конституційно-правові аспекти : монографія / за ред. О. Л. Копиленка. Київ : Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2016. 231 с.

### До теми 13

1. Батанов О. Територія як інститут конституційного права. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 49-53.

2. Іщенко О. П. Конституційно-правові основи адміністративно-територіального устрою України : [монографія]. К. : Юрінком Інтер, 2014. 224 с.

3. Малиновський В. Я. Державна територія як просторова основа здійснення публічної влади. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2008. № 4. С. 184–191.

4. Мяловицька Н.А. Автономія: поняття, принципи, класифікація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 93–97.

5. Ткаченко Є. В. Правовий захист прав етнічних та мовних меншин: навчальний посібник. Київ : Видавництво «ФОП Голембовська О.О.», 2018. 315 с.

### До теми 14

1. Баймуратов М.О. Територіальна громада в політичній системі і системі місцевого самоврядування України. *Муніципальне право України* : підручник / за ред. В.Ф. Погорілка, О.Ф. Фрицького. Київ, 2001. С. 247-286.

2. Бальцій Ю. Ю. Районна, обласна рада в системі місцевого самоврядування в Україні. *Юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 37-41.

3. Батанов О.В. Муніципальна влада в Україні: проблеми теорії та практики. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2010. 656 с.

4. Батанов О.В. Концептуальні проблеми розвитку конституційної моделі місцевого самоврядування в Україні. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2015. № 2. С. 33-36.

5. Батанов О.В. Муніципальне право України. Харків : Одиссей, 2008. 528 с.

6. Борденюк В.І. Місцеве самоврядування та державне управління: конституційно-правові основи співвідношення та взаємодії. Київ : Парламентське вид-во, 2007. 576 с.

7. Бориславська О.М. Конституційно-правові засади місцевого самоврядування в Україні та їх реалізація : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2004. 20 с.

8. Єзеров А., Батан Ю. Належне врядування й надання адміністративних послуг органами місцевого самоврядування. *Юридичний вісник*. 2016. № 2. С. 109—116. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/10594> (дата звернення: 13.09.2019).

9. Калиновський Б.В. Місцева публічна влада в Україні конституційно-правові засади функціонування та розвитку : монографія. Вінниця, ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. 426 с.

10. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм. К. : Юрінком Інтер, 2010. 559 с.

11. Кулі-Іванченко К.К. Соціальне замовлення як засіб соціалізації діяльності органів місцевого самоврядування в Україні. *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 57–63.
12. Любченко П.М. Конституційно-правові основи розвитку місцевого самоврядування як інституту громадянського суспільства : монографія. Харків: Одіссей, 2006. 352 с.
13. Мішина Н.В. Муніципальна реформа в Україні: стан і перспективи. *Право України*. 2018. № 4. С. 126-138.
14. Назарко А. Т. Система місцевого самоврядування великих міст. *Юридичний вісник*. 2013. № 2. С. 37–42.
15. Орзіх М.П. Проект Муніципального кодексу України (огляд за матеріалами обговорення в *Одеській національній юридичній академії*). *Юридический вестник*. 2001. № 2. С. 105-137.
16. Орловський О.С. Правовий статус органів самоорганізації населення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Одеса, 2004. 20 с.
17. Петришина М.О., Петришин О.О. Міжнародно-правові стандарти у сфері місцевого самоврядування. Харків: Право, 2016. 44 с.
18. Трачук П.А., Качмар О.Б. Кодифікація і реформування муніципального права України деякі проблеми теорії та практики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 27. С. 115-117.
19. Шаповал В. Сутнісні характеристики місцевого самоврядування. *Право України*. 2002. № 3. С. 48-54.

#### **До теми 15**

1. Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні (конституційно-правовий аспект). Харків, 2004. 192 с.
2. Крусян А. Р. Лекція професора А. Крусян «Верховна Рада України». *Право України*. 2015. № 5. С. 124-136.
3. Олькіна О. В. Сучасний парламентаризм в Україні. *Проблеми сучасної конституціоналістики. Випуск 2: Конституційні перетворення в Україні : навч. посіб. / М. П. Орзіх, В. М. Шаповал, А. Р. Крусян [та ін.] ; за ред. М. П. Орзіха. Київ : Юрінком Інтер, 2012. С. 215-233.*
4. Панасюк В. Роль Верховної Ради України в реалізації напрямів державної політики в Україні. *Юридичний вісник*. 2018. № 1. С. 23-27.
5. Словська І. Є. Верховна Рада України в системі вітчизняного парламентаризму: конституційно-правове дослідження : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02. Одеса, 2014. 47 с.
6. Словська І. Є. Конституційно-правовий статус парламенту — Верховної Ради України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 336 с.
7. Шаповал В. М. Парламент як представницький орган. *Право України*. 2015. № 3. С. 114-134.
8. Шаповал В. Парламент: функціональні характеристики. *Право України*. 2015. № 5. С. 54-71.

#### **До теми 16**

1. Волощук О. Т. Інститут Президента в системі органів державної влади: історико-теоретичний аспект : монографія. Чернівці : Рута, 2011. 112 с.
2. Задорожня Г. В. Конституційно-правовий статус глави держави в Україні та зарубіжних країнах: порівняльний аналіз : монографія. К. : Алерта, 2016. 552 с.
3. Зозуля О. І. Конституційно-правовий статус Адміністрації Президента України : монографія. Х. : Харків юридичний, 2014. 300 с.
4. Костицька І.О. Інститут президентства в Україні: становлення і функціонування. Теоретико-правовий аналіз. К. : Ін-т закон. передбачень і прав. експертизи, 2003. 496 с.
5. Литвак О. М. Правова природа інституту президентства : монографія. К. : Атіка, 2010. 168 с.
6. Плахотнюк Н. Г. Інститут президентства в Україні: становлення та розвиток. К. : Вид. Дім «Максімум», 2004. 224 с.
7. Серьогіна С. Г. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні. Х. : Ксилон, 2001. 280 с.
8. Сушинський О. І. Президент України: статус та організація діяльності. Л. : ЛРІДУ НАДУ, 2004. 68 с.
9. Шатіло В. А. Інститут президентства в системі державної влади України. К. : Укр. центр політ. менедж., 2004. 159 с.

#### До теми 17

1. Георгієвський Ю. В. Баланс повноважень органів виконавчої влади та місцевого самоврядування як найважливіший принцип управління (конституційно-правовий аспект). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. Вип. 3. С. 83–87.
2. Дахова І.І. Конституційно-правовий статус уряду в зарубіжних країнах. Х.: Фінн, 2008. 200 с.
3. Дерещ В. А. Удосконалення правових засад організації системи органів виконавчої влади України. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 344–351.
4. Журавльов Д. В. Оновлена характеристика органів виконавчої влади України. *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 1. С. 108–113.
5. Іманбердієв Д. Ч. Дуалізм виконавчої влади в Україні: природа та шляхи його подолання. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Серія : Політичні науки*. 2015. № 4. С. 47–54.
6. Лавренова О. І. Державні служби в системі центральних органів виконавчої влади у світлі адміністративної реформи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2014. Вип. 2. С. 155–159.
7. Лавренова О. Центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 115–119.
8. Марченко В. В. Конституційно-правовий статус уряду в країнах ЄС (на прикладі Франції, Федеративної Республіки Німеччини, Іспанії) : Монографія. К. : Алерта, 2010. 216 с.
9. Мішина Н. В. Сучасні процеси децентралізації виконавчої влади та реформування місцевого самоврядування в Україні. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Т. 14. С. 228–233.

10. Совгиря О., Іщенко О. Реформа виконавчої влади й адміністративно-територіальна реформа в контексті сучасної модернізації конституції України: теоретико-прикладні аспекти. *Юридичний вісник*. 2015. № 3. С. 59–65.

11. Совгиря О. В. Конституційно-правовий статус Кабінету Міністрів України: сучасний стан та тенденції розвитку : монографія. К.: Юрінком Інтер, 2012. 464 с.

12. Терещук О. А. Місцеві органи виконавчої влади: реформування в Україні і досвід Польщі. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 155–160.

13. Чернолуцький Р. В. Органи виконавчої влади України як суб'єкти нормопроектної діяльності: концептуальні підходи до визначення. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. № 1. С. 61–72.

14. Шевчук О. А. Конституційно-правовий аспект регулювання суспільних відносин актами центральних органів виконавчої влади. *Альманах права*. 2019. Вип. 10. С. 354–358.

### До теми 18

1. Bulkat M. The system of bodies of the judicial power. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. Vol. 2. P. 30–35.

2. Баєва Л.В., Назаренко П. Г. Класифікація принципів судової влади в Україні: загальнотеоретичний аналіз. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2017. Вип. 28. С. 19-21.

3. Заборовський В.В. Місце і роль адвокатури у механізмі здійснення правосуддя в Україні. *Конституційно-правові академічні студії*. 2017. Вип. 2. С. 51-60.

4. Пустовойт Т.В. Поняття судової влади та її місця в конституційно-правовому механізмі публічної влади. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Право*. 2014. Вип. 8. С. 186-192.

5. Шевелюк Л. Вплив конституційно-правової реформи в Україні на адвокатуру. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 189-192.

### До теми 19

1. Витрук Н. В. Конституционное правосудие. Судебно-конституционное право и процесс : учеб. пособие / Н.В. Витрук. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Норма — ИНФРА-М, 2010. 592 с.

2. Клишас А.А. Конституционная юстиция в зарубежных странах : монография / отв. ред. В. В. Еремян. М. : Изд-во «Международные отношения», 2004. 288 с.

3. Конституційна юрисдикція: підручник / Ю.Г. Барабаш, І.І. Дахова, О.П. Євсєєв та ін. ; за ред. Ю.Г. Барабаша та А.О. Селіванова. Х. : Право, 2012. 168 с.

4. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / Н.В. Мішина, В.О. Міхальов, В.О. Куранін та ін. ; за ред. Н.В. Мішиної, В.О. Міхальова. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 644 с.

5. Сліденко І.Д. Феноменологія конституційного контролю : генеза, природа і позиціонування в контексті аксіологічних, епістемологічних, праксіологічних синергетичних аспектів. К. : Істина, 2010. 623 с.

6.Тесленко М. В. Судебный конституционный контроль в Украине / Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого НАН Украины. К., 2001. 343 с.

7.Тесленко М. В. Конституційна юрисдикція в Україні /М . В. Тесленко. К. : Школа, 2003. 254 с.

8.Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції / [Наук. ред. О. В. Петришин]. Х. : Фірма «ІКонсум», 2002. 293.

## **ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО СЕМЕСТРОВОГО КОНТРОЛЮ (ІСПИТІВ І ЗАЛІКІВ)**

### **До теми 1**

1. Підходи до визначення конституціоналізму. Поняття конституціоналізму.
2. Періоди генезису конституціоналізму.
3. Поняття принципів сучасного українського конституціоналізму.
4. Верховенство права як принцип сучасного українського конституціоналізму.
5. Принцип пріоритету прав людини.
6. Принцип верховенства конституції і (правових) законів.
7. Конституційна законність як принцип конституціоналізму.
8. Конституційний демократизм як принцип конституціоналізму.
9. Категоріальне значення людського виміру конституційного права.
10. Цінності сучасного конституціоналізму.
11. Принцип конституційно-правової свободи.
12. Державна влада у системі сучасного українського конституціоналізму.
13. Публічно-самоврядна влада у системі сучасного українського конституціоналізму.
14. Специфіка конституційних правовідносин.

### **До теми 2**

1. Поняття конституційного права як галузі права.
2. Загальні та специфічні ознаки конституційного права.
3. Предмет конституційного права як галузі права.
4. Поняття методу конституційного права.
5. Особливості методу правового регулювання у конституційному праві.
6. Поняття принципів конституційного права.
7. Характеристика загальних і спеціальних принципів конституційного права.
8. Функції конституційного права.
9. Поняття системи конституційного права.
10. Поняття конституційно-правової норми.
11. Загальні та специфічні ознаки конституційно-правових норм.
12. Поняття інституту конституційного права. Відмінність між категоріями «інститут права» і «правовий інститут».
13. Класифікація інститутів конституційного права.
14. Форми систематизації конституційного законодавства України.

### **До теми 3**

1. Поняття і система джерел конституційного права.
2. Конституційні засади співвідношення національного та міжнародного права.
3. Нормативний договір як джерело конституційного права: поняття, види, особливості.
4. Внутрішньодержавні договори як джерела конституційного права.
5. Міжнародні договори як джерела конституційного права.
6. Акти Президента України як джерела конституційного права.
7. Акти органів виконавчої влади як джерела конституційного права.

8. Акти органів судової влади як джерело конституційного права.
9. Акти Конституційного Суду України як джерела конституційного права.
10. Нетрадиційні джерела конституційного права та їх особливості (правовий прецедент, конституційний звичай).

#### **До теми 4**

1. Механізм реалізації обмежувальної функції конституції.
2. Співвідношення конституційного принципу ідеологічного багатоманіття та ідеологічної функції конституції.
3. Принцип прямої дії норм Конституції: поняття та проблеми його практичного застосування.
4. Вища юридична сила Конституції: поняття та механізм забезпечення.
5. Нормативно-процесуальний механізм забезпечення стабільності Конституції України.
6. Правова природа преамбули Конституції.
7. Конституційна реформа в Україні: основні етапи.
8. Характеристика інституційних гарантій правової охорони Конституції.
9. Характеристика процедурних гарантій правової охорони Конституції.
10. Види об'єктів конституційного контролю.
11. Порівняльна характеристика американської та європейської моделі конституційного контролю.
12. Роль Конституційного Суду України у функціонуванні механізму правової охорони Конституції.
13. Форми реалізації норм Конституції.
14. Основні підходи до визначення сутності Конституції.

#### **До теми 5**

1. Поняття конституційно-правових відносин.
2. Особливості конституційно-правових відносин.
3. Види взаємодії між суб'єктами конституційно-правових відносин.
4. Класифікація конституційно-правових відносин.
5. Поняття суб'єктів конституційно-правових відносин.
6. Види суб'єктів конституційно-правових відносин.
7. Поняття об'єктів конституційно-правових відносин.
8. Перелік об'єктів конституційно-правових відносин.
9. Поняття змісту конституційно-правових відносин.
10. Юридичний та фактичний зміст конституційно-правових відносин.
11. Підстави виникнення і динаміки конституційно-правових відносин.

#### **До теми 6**

1. Поняття конституційної конфліктності.
2. Поняття конституційної конфліктології.
3. Основні завдання конституційної конфліктології.
4. Поняття конституційного конфлікту.
5. Особливості та ознаки конституційних конфліктів.
6. Структура конституційних конфліктів.
7. Предмет конституційного конфлікту.

8. Об'єкт конституційного конфлікту.
9. Причини виникнення конституційних конфліктів.
10. Засоби впливу на конституційно-конфліктний процес.
11. Профілактика конституційної конфліктності.
12. Форми припинення конституційних конфліктів.

### **До теми 7**

1. Поняття та особливості конституційної відповідальності.
2. Функції конституційної відповідальності.
3. Поняття, склад та ознаки конституційного правопорушення.
4. Суб'єкт конституційного правопорушення. Суб'єктивна сторона конституційного правопорушення.
5. Об'єкт конституційного правопорушення. Об'єктивна сторона конституційного правопорушення.
6. Відповідальність держави, органів та посадових осіб публічної влади.
7. Конституційно-правові санкції.

### **До теми 8**

1. Поняття конституційного ладу.
2. Співвідношення понять «державний лад», «конституційний лад», «суспільний лад».
3. Порядок визначення конституційного ладу.
4. Засади конституційного ладу України.
5. Верховенство права в системі засад конституційного права України.
6. Верховенство конституції як основоположна складова верховенства права.
7. Обмеження дискреційних повноважень.
8. Принцип рівності у правах та рівності всіх перед законом.
9. Принцип юридичної визначеності.
10. Принцип захисту довіри.
11. Незалежність суду і суддів як складова верховенства права.
12. Система гарантій конституційного ладу.
13. Класифікація гарантій конституційного ладу.
14. Закріплення гарантій конституційного ладу в Конституції України.

### **До теми 9**

1. Поняття та сутність громадянського суспільства.
2. Взаємодія людини, громадянського суспільства і держави.
3. Структура громадянського суспільства.
4. Інститути громадянського суспільства в різних сферах життєдіяльності (політичні, економічні, соціальні, ідеологічні, екологічні).
5. Принципи самоорганізації громадянського суспільства.
6. Поняття та види громадських об'єднань.
7. Принципи організації та діяльності громадських об'єднань.
8. Порядок створення громадських організацій.
9. Конституційний статус політичних партій.
10. Порядок створення політичних партій.
11. Принципи діяльності політичних партій.

12. Заборона політичних партій за конституційним законодавством України.

### До теми 10

1. Поняття та сутність народного суверенітету. Український народ – носій суверенітету та єдине джерело влади в Україні.
2. Поняття та сутність народовладдя.
3. Форми безпосередньої демократії.
4. Зміст і форми представницької демократії.
5. Поняття та види референдумів.
6. Конституційно-правова регламентація референдумів.
7. Міжнародні виборчо-правові стандарти.
8. Поняття та принципи суб'єктивного виборчого права.
9. Поняття та принципи об'єктивного виборчого права.
10. Поняття та класифікація виборчих систем.
11. Поняття, стадії (етапи) та принципи виборчого процесу.
12. Правове регулювання та порядок проведення виборів Президента України.
13. Правове регулювання та порядок проведення виборів народних депутатів України.
14. Правове регулювання та порядок проведення місцевих виборів.
15. Відповідальність за порушення виборчого законодавства в Україні.

### До теми 11

1. Людина, особистість, громадянин: поняття та співвідношення термінів у сучасному конституційному праві.
2. Поняття і принципи правового положення особистості.
3. Міжнародно-правові стандарти і конституційне законодавство про правове положення людини і громадянина.
4. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні.
5. Юридична природа конституційних прав, свобод та обов'язків особистості в Україні.
6. Класифікація основних прав, свобод та обов'язків особистості в Україні.
7. Індивідуальні та колективні права людини і громадянина.
8. Особисті права та свободи людини згідно з Конституцією України 1996 р.
9. Політичні права та свободи громадян України.
10. Основні економічні права людини та громадянина.
11. Соціальні права людини та громадянина України.
12. Культурні та духовні права і свободи людини і громадянина в Україні.
13. Правове положення особистості в соціально-культурній сфері.
14. Гарантії здійснення основних прав, свобод та обов'язків особистості: поняття й види.
15. Система юридичних гарантій прав і свобод людини та громадянина.
16. Конституційні обмеження у реалізації конституційних прав та свобод людини в Україні.
17. Особливі юридичні стани згідно з Конституцією України, умови та порядок введення та припинення дії.
18. Особливості юридичного захисту прав внутрішньо переміщених осіб

19. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні
20. Поняття та класифікація конституційних обов'язків людини і громадянина.
21. Міжнародно-правові стандарти прав людини і громадянина.

### **До теми 12**

1. Людина, громадянин, іноземний громадянин, особа без громадянства, біженець як конституційно-правові категорії.
2. Нормативно-правове регулювання питань громадянства в Україні.
3. Поняття, ознаки та основні політико-правові принципи громадянства.
4. Принцип єдиного громадянства та його закріплення у Конституції України.
5. Проблема полігромадянства. Особливі випадки полігромадянства.
6. Належність до громадянства України. Документи, які підтверджують належність до українського громадянства.
7. Підстави набуття громадянства України.
8. Застосування «принципу крові» та «принципу ґрунту» для визначення належності до громадянства України.
9. Вимоги до осіб, що приймаються до громадянства України.
10. Припинення громадянства України: вихід з громадянства, втрата громадянства.
11. Система та повноваження органів, які беруть участь у вирішенні питань громадянства України.
12. Особливості правового статусу іноземців та осіб без громадянства в Україні.
13. Правова регламентація режимів іноземців в Україні.
14. Депортація та екстрадиція іноземців.
15. Конституційно-правовий статус біженців, осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, іммігрантів в Україні. Інститут притулку.
16. Порядок набуття та втрати статусу біженця в Україні.
17. Забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб в Україні.
18. Умови та порядок надання статусу закордонного українця.

### **До теми 13**

1. Поняття державного устрою.
2. Принципи державного устрою.
3. Конституційно-правові ознаки унітарної держави.
4. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим.
5. Режим тимчасово окупованих територій України.
6. Державна територія: поняття та склад.
7. Державний кордон: поняття, види.
8. Порядок встановлення державного кордону.
9. Адміністративно-територіальний устрій України.
10. Порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою України.

### **До теми 14**

1. Місцеве самоврядування як конституційно-правовий інститут: поняття, ознаки та основні теорії.
2. Становлення інституту місцевого самоврядування в Україні.

3. Завдання, принципи та система місцевого самоврядування в Україні.
4. Територіальна громада – первинний суб'єкт системи місцевого самоврядування.
5. Місцевий референдум, загальні збори громадян за місцем проживання, громадські слухання, місцеві ініціативи та інші форми діяльності територіальної громади.
6. Органи самоорганізації населення.
7. Конституційно-правовий статус сільського, селищного, міського голови в системі місцевого самоврядування України.
8. Правове регулювання діяльності старости.
9. Місцеві ради – представницький орган місцевого самоврядування.
10. Повноваження виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради.
11. Конституційно-правовий статус депутатів місцевих рад. Припинення повноважень депутата місцевої ради.
12. Правові акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування.
13. Особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі.
14. Взаємовідносини органів місцевого самоврядування з органами виконавчої влади.
15. Правова, організаційна, матеріальна та фінансова основа місцевого самоврядування.
16. Гарантії здійснення повноважень і відповідальність місцевого самоврядування.
17. Реформа місцевого самоврядування в Україні.

### **До теми 15**

1. Місце та роль Верховної Ради України в механізмі державної влади.
2. Верховна Рада – єдиний орган законодавчої влади в Україні.
3. Порядок формування Верховної Ради України, її структура та склад.
4. Принципи діяльності Верховної Ради України.
5. Основні функції та повноваження Верховної Ради України: конституційне закріплення.
6. Порядок роботи Верховної Ради України, його нормативне регулювання.
7. Формування депутатських груп, фракцій, парламентської більшості, опозиції у Верховній Раді України.
8. Парламентські процедури: законодавча, установча, процедура здійснення парламентського контролю.
9. Законодавчий процес та його стадії.
10. Закони та інші акти Верховної Ради України: постанови, декларації, заяви, звернення.
11. Особливості законодавчої функції Верховної Ради України за спеціальними процедурами.
12. Дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.
13. Спеціальні органи парламентського контролю. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: порядок призначення, повноваження, акти реагування. Конституційно-правовий статус Рахункової палати України.

14. Правова природа депутатського мандата. Права, обов'язки та правові гарантії діяльності народних депутатів України.
15. Підстави і порядок дострокового припинення депутатських повноважень.

### **До теми 16**

1. Місце та роль Президента України в механізмі державної влади.
2. Інститут президенства в Україні: історія становлення та сучасний етап розвитку.
3. Основи конституційно-правового статусу Президента України як глави держави. Інавгурація Президента України.
4. Функції та повноваження Президента України.
5. Акти Президента України та порядок їх вступу в силу. Контрасигнатура актів глави держави.
6. Роль глави держави у законодавчому процесі. Право вето Президента України.
7. Конституційні засади взаємовідносин Президента України з органами виконавчої влади.
8. Конституційні підстави та порядок дострокового припинення повноважень Президента України.
9. Процедура проведення імпичменту щодо глави держави.
10. Рада національної безпеки та оборони України – координаційний орган при Президентові України.
11. Правова основа діяльності Офісу Президента України та інших консультативних, дорадчих, допоміжних органів і служб при Президентові України.

### **До теми 17**

1. Поняття, ознаки та функції виконавчої влади. Система органів виконавчої влади в Україні.
2. Конституційний склад Кабінету Міністрів України та порядок його формування.
3. Основні завдання, функції та повноваження Кабінету Міністрів України.
4. Організація діяльності та акти Кабінету Міністрів. Програма діяльності уряду, її політико-правове значення.
5. Роль Прем'єр-міністра України в організації роботи уряду.
6. Підстави та порядок дострокового припинення повноважень Кабінету Міністрів України.
7. Центральні органи виконавчої влади: система, порядок формування та правові засади діяльності.
8. Порядок утворення та завдання центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом.
9. Місцеві державні адміністрації та їхнє місце в системі органів виконавчої влади.
10. Порядок формування, структура та акти місцевих державних адміністрацій.
11. Підстави та порядок припинення повноважень голів місцевих державних адміністрацій.

12. Адміністративна реформа органів державної виконавчої влади: мета, завдання, реалізація.

### **До теми 18**

1. Конституційні засади організації судової влади в Україні.
2. Принципи судоустрою, його система.
3. Порядок утворення і ліквідації суду.
4. Конституційні засади судочинства в Україні.
5. Конституційно-правовий статус суддів України.
6. Вища рада правосуддя України: порядок формування, склад, основні функції та повноваження.
7. Загальні засади та форми суддівського самоврядування.
8. Адвокатура України: поняття та конституційно-правовий статус.
9. Конституційно-правові засади організації та діяльності прокуратури України.

### **До теми 19**

1. Етапи становлення та розвитку конституційної юстиції в Україні.
2. Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні.
3. Функції та повноваження Конституційного Суду України.
4. Порядок формування Конституційного Суду України і його склад.
5. Конституційно-правовий статус судді Конституційного Суду України.
6. Структура та організація діяльності Конституційного Суду України.
7. Суб'єкти звернення до Конституційного Суду України, стадії та строки конституційного провадження.
8. Форми звернення до Конституційного Суду України: конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга.
9. Акти Конституційного Суду України, їхня правова природа і значення для політико-правової теорії та практики.
10. Юридичні позиції Конституційного Суду України.